

anadolum
e K a m p ü s
ve
anadolu mobil
dilediğin yerden,
dilediğin zaman,
öğrenme fırsatı!

(ekampus.anadolu.edu.tr)

(mobil.anadolu.edu.tr)

ekampus.anadolu.edu.tr

Takvim

Duyurular

Ders
Kitabı (PDF)

Epub

Html5

Mobi
Kitap

Sesli Kitap

Canlı Ders

Video

Ünite
Özeti

Sesli Özet

Sorularla
Öğrenelim

Alıştırma

Çözümlü
Sorular

Deneme
Sınavı

Tartışma
Forumu

Çıkmış Sınav
Soruları

Sınav Giriş
Bilgisi

Sınav
Sonuçları

Öğrenci
Toplulukları

AOSDESTEK
AÇIKÖĞRETİM DESTEK SİSTEMİ

Açıköğretim Sistemi ile ilgili
merak ettiğiniz her şey AOS Destek Sisteminde...

- Kolay Soru Sorma ve Soru-Yanıt Takibi
- Sıkça Sorulan Sorular ve Yanıtları
- Canlı Destek (Hafta İçi Her Gün)
- Telefonla Destek

aosdestek.anadolu.edu.tr

AOS DESTEK Sistemi İletişim ve Çözüm Masası

0850 200 46 10

www.anadolu.edu.tr

Bölüm 1

Temel Kavramlar

öğrenme çıktıları	1	Önemli Kavramlar 1. Bilgi, enformasyonu ve veri kavramlarını ayırt edebilme	2	Bilgi İşleme Modeli ve Bilgi İşleme Süreçleri 2. Bilgi işleme süreci ve aşamalarını örneklerle tanımlayabilme
	3	Bilgisayarların Bileşenleri 3. Bilgisayarları oluşturan bileşenleri sıralayabilme	4	Bilgi İşleme ve Teknoloji 4. Bilgi işleme sürecinde teknolojinin oynadığı rolü açıklayabilme
	5	Sosyal Hayatta Teknoloji 5. Teknolojinin sosyal yaşam üzerindeki etkilerini tartışabilme		

Öğrenme çıktıları

Bölüm içinde hangi bilgi, beceri ve yeterlikleri kazanacağınızı ifade eder.

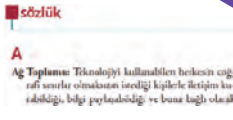
Bölüm Özeti

Bölümün kısa özetini gösterir.

Sözlük

Bölüm içinde geçen önemli kavramlardan oluşan sözlük ünite sonunda paylaşılır.

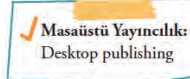
Karekod

Bölüm içinde verilen karekodlar, mobil cihazlarınız aracılığıyla sizi ek kaynaklara, videolara veya web adreslerine ulaştırır.

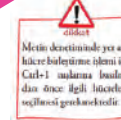
Tanım

Bölüm içinde geçen önemli kavramların tanımları verilir.

Dikkat

Konuya ilişkin önemli uyarıları gösterir.

Neler Öğrendik ve Yanıt Anahtarları
Bölüm içeriğine ilişkin 10 adet çoktan seçmeli soru ve cevapları paylaşılır.

Öğrenme Çıktısı Tablosu

ÖC 1 Bilgi, enformasyonu ve veri kavramlarını ayırt edebilme	ÖC 2 Bilgi işleme süreci ve aşamalarını örneklerle tanımlayabilme	ÖC 3 Bilgisayarların bileşenlerini sıralayabilme
Araştır 1968 yılında Pablo Picasso bir girişiminde "Bilgisayarlar işe yaradılar. Siz yalnızca cevapları verebiliriz" demiştir. Bu görüşe katılıyor musunuz? Eğer bu görüş bilgi teknolojilerinde yaşanan ilerlemeler ışığında hala geçerli midir?	İlişkilendir VEBB şeman ile teknolojik gelişmeler arasındaki ilişkileri değerlendirin.	Anlat/Paylaş Bilginin teknolojilerindeki gelişim ile artan bilgi üreticisi arasındaki bağlantıyı anlatın.

Araştır/İlişkilendir/Anlat-Paylaş

İlgili konuların altında cevaplayacağınız soruları, okuyabileceğiniz ek kaynakları ve konuyla ilgili yapabileceğiniz ekstra etkinlikleri gösterir.

Yaşamla İlişkilendir

Bölümün içeriğine uygun paylaşılan yaşama dair gerçek kesitler veya örnekleri gösterir.

Araştırmalarla İlişkilendir

Bölüm içeriği ile ilişkili araştırmaların ve bilimsel çalışmalarını gösterir.

Genel Dilbilim I

Editörler

Prof.Dr. Ayşe Sumru ÖZSOY
Prof.Dr. Ümit Deniz TURAN

Yazarlar

BÖLÜM 1, 2, 3 Prof.Dr. Ayşe Sumru ÖZSOY

BÖLÜM 4, 5, 6, 7 Öğr.Gör. Ayla BALCI

BÖLÜM 8 Prof.Dr. Ümit Deniz TURAN

T.C. ANADOLU ÜNİVERSİTESİ YAYINI NO: 3558
AÇIKÖĞRETİM FAKÜLTESİ YAYINI NO: 2392

Bu kitabın basım, yayım ve satış hakları Anadolu Üniversitesine aittir.
“Uzaktan Öğretim” tekniğine uygun olarak hazırlanan bu kitabın bütün hakları saklıdır.
İlgili kuruluştan izin almadan kitabın tümü ya da bölümleri mekanik, elektronik, fotokopi, manyetik kayıt
veya başka şekillerde çoğaltılamaz, basılamaz ve dağıtılamaz.

Copyright © 2017 by Anadolu University
All rights reserved

No part of this book may be reproduced or stored in a retrieval system, or transmitted
in any form or by any means mechanical, electronic, photocopy, magnetic tape or otherwise, without
permission in writing from the University.

Grafik Tasarım ve Kapak Düzeni
Prof.Dr. Halit Turgay Ünalın

Grafiker
Ayşegül Dibek
Özlem Çayırılı
Hilal Özcan
Gülşah Karabulut

Dizgi ve Yayına Hazırlama
Nihal Sürücü
Süreyya Çelik
Gözde Soysever
Murat Tambova
Yasin Özkır

GENEL DİLBİLİM I

ISBN
978-975-06-2574-9

Bu kitabın tüm hakları Anadolu Üniversitesi'ne aittir.

ESKİŞEHİR, Ağustos 2018

2999-0-0-0-1709-V01

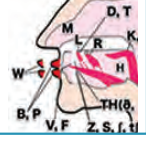
İçindekiler

BÖLÜM 1 Dil ve Dilbilim

Giriş	3
Dil Bilmek Ne Demektir?	4
Sesbilim	6
Sözcük Bilgisi	6
Sözdizim	7
Anlambilim	8
Dilbilgisi Nedir?	9
Betimlemeli Dilbilgisi	9
Kuralcı Dilbilgisi	10
Öğretici Dilbilgisi	10
Dilbilim Nedir?	11
Dil Yetisi ve Edimi	12
Dil Evrenselleri	13
Dil Edinimi	13
İşaret Dilleri	13

BÖLÜM 2 Dillerin Sesleri: Sesbilgisi

Giriş	23
Ses Ve Yazı	23
Yazı Türleri	23
Sesbilgisi ve Alanları	25
Söyleyiş Sesbilgisi	26
Hava Akımı Düzenekleri	27
Ses Oluşumu	28
Ünsüzler	28
Ünlüler	32
Çift Ünlüler	34
Doğal Ses Sınıfları	35
Bürün	36
Vurgu	36
Ton ve Ezgi	37

BÖLÜM 3 Sesbilim

Giriş	47
Sesbirimler ve En Küçük Çiftler	48
Sesbirimcikler ve Bütünleyici Dağılım	48
Soluklanma Kuralı	50
Doğal Ses Sınıfları ve Ayırıcı Özellikler	52
Sesdizim	52
Bürünsel Sesbilim	53
Vurgu	53
Ezgi	54
Biçimbirimlerin Söylenişi	55
Çoğul Ekinin Söylenişi	55
Biçim-Sesbilimsel Kurallar	56
Sesbilimsel Süreçler	60
Ses Benzeşmeleri	61
Ses Düşmeleri	63
Özellik Değişmesi	66
Seslerin Yer Değişimi	67
Dil Sürçmeleri	67

BÖLÜM 4 Biçimbilim-I: Sözcük

Giriş	77
Sözcük	77
İşlemeleme	77
Sözcük Tanımadaki Kullanılan	
Ölçütler	78
Sözlükçe	81
Sözlükbirim	81
Sözcükbiçim	83
Biçimbilimsel Süreçler	85
Çekimsel Biçimbilim	85
Sözlüksel Biçimbilim	85

BÖLÜM 5**Biçimbilim-II:
Sözcük Yapısı**

Giriş	95
Biçimbirim	95
Biçimbirim Türleri	97
Kök, Gövde, Taban	101
Biçimbirimlerde Sıralama	102
Altbiçimlik: Biçimbirimlerin Gerçeklik Kazanması	105
Altbiçimliğe Neden Olan Süreçler	107
Diğer Biçimbilimsel Süreçler	109
Ünlü Değişimi	109
Sıfır Biçim	109
Boş Biçim	109
Alaşım Biçim	109

BÖLÜM 6**Biçimbilim-III:
Çekimsel Biçimbilim**

Giriş	121
Sözcük Sınıflandırma	121
Sınıflandırma Ölçütleri	122
Sözcük Sınıfları	123
Açık Küme Sözcükleri: Ad	124
Adsıl Çekim	124
Açık Küme Sözcükleri: Eylem	132
Eylemcil Çekim	132
Açık Küme Sözcükleri: Sıfat ve Belirteç ..	146
Sıfatlar	146
Belirteçler	146
Kapalı Küme Sözcükleri	147
Bağlaçlar	147
İlgeçler	148
Belirleyiciler	148
Adıllar	149

BÖLÜM 7**Biçimbilim-
IV: Sözlüksel
Biçimbilim**

Giriş	159
Sözlüksel Biçimbilim	160
Sözcük Yapmaya Dair	160
Öz Kaynaklı Süreçler	161
Yeniyapım	161
Türetme	162
Bileştirme	168
Yabancı Kaynaklı Süreçler	173
Ödünçleme	174
Ödünçlemeli Çeviri	174

BÖLÜM 8**Sözdizimde Temel
Kavramlar**

Giriş	185
Sözdizim	185
Dilbilgisi	187
Kuralcı Dilbilgisi	187
Betimleyici Dilbilgisi	188
Üretici Dilbilgisi	190
Evrensel Dilbilgisi (Ed)	193
Evrensel Dilbilgisinde İlke ve Değiştirgenler	194

Önsöz

Sevgili öğrenciler,

Dil incelemelerinin kökeni antik çağlara kadar uzansa da bir bilim dalı olarak modern dilbilim 19. yüzyılda başlamıştır. Dilbilim, insan dillerinin özelliklerini ve insanın dil yetisini incelemeyi amaçlayan bir bilim dalıdır. Modern dilbilim 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başlarında dilin tarihi gelişim ve değişiminin çalışılmalarının yanı sıra çağdaş dil özelliklerinin de önemli olduğu vurgusunu yapmış ve böylelikle yapısal dilbilimin temelleri atılmıştır. Modern dilbilimin ortaya çıkışından günümüze dek, dilbilim alanında dilin ses, biçimbirimler, sözdizim, sözcük ve tümce anlamı, dilin kullanımı, metin ve söylem çözümlenmeleri, dildeki tarihsel gelişim ve değişim, dilin toplumsal değişimleri de dahil olmak üzere çok farklı konular üzerine çalışmalar yapılmış, farklı kuram ve yöntemler geliştirilmiş ve bunlar sınanmıştır. Genel Dilbilim I kitabında bu konulardan özellikle sesler ve biçimbirimlerin incelemeleri üzerine yoğunlaşmaktadır. II. Kitapta dilbilimin diğer alanlarını da ele alınmaktadır.

Dilbilim bir bilim dalı olduğuna göre, bu alanın bilimsel yöntemleri vardır. Bilimsel yöntem, ampirik, gözleme dayalıdır. Öyleyse, öncelikle çevremizi gözlemler, sonra bu gözlemlere ilişkin örüntüler arar, bu örüntülere dayalı genellemeler yapar ve bunları sınıflandırırız. Dilbilimde gözlemlediğimiz olgu, yani dilbilimin verisi dildir. Dilbilim, bu veriyi, aslında tüm insan dillerini incelemeyi, her dilin kendine özgü ve evrensel, yani diğer dillerle bağlantılı özelliklerini incelemeyi ve böylece insan bilisinin nasıl çalıştığını anlamayı amaçlar. Dilin nasıl edinildiği, dilin ses, biçimbirim, sözdizim ve anlam yapılarının ne şekilde örüntüler gösterdiği, bu örüntülere dayalı genellemeleri açıklamak ve neden-sonuç ilişkilerini açığa çıkarmak dilbilimin çalışma yöntemlerindedir. Bu genellemeleri kuramın savları doğrultusunda sınamak, bulguları diğer çalışmaların bulgularıyla karşılaştırmak gereklidir.

Bu kitapta, dilbilim alanında yüzlerce yıldır yapılan çalışmaların sonucunda elde edilmiş olan bilgiler damıtılmış ve dil çalışan öğrencilerin anlaması için basitleştirilerek sunulmuştur. Dil, herkes tarafından kullanıldığı için, herkesin dil hakkında sorgusuz sualsiz bilgisi olduğu düşünülebilir. Oysa, anadil konusucuları için anadili bilgisi içselleştirilmiş ve anında formüllere dökülüp, çözümleyiverilebilen bir bilgi değildir. Bu nedenle dil çalışan herkesin dilbilim alanında eğitim görmesi ve dilbilimsel yöntemleri öğrenmesi, bu yaklaşımın farkında olması önemlidir. Bu şekilde ileride dilin açığa çıkmamış özelliklerini de çözümleyebilecek, bunları açıklayabilecek etkinliğe kavuşabilecektir. Dilbilimin sağladığı yaklaşım, düşünce biçimi, araçlar ve kuramlar sizlere dil çalışmalarınızda yol gösterici olacaktır.

Editörler

Prof.Dr. Ayşe Sumru ÖZSOY

Prof.Dr. Ümit Deniz TURAN

Bölüm 1

Dil ve Dilbilim

öğrenme çıktıları

Dil Bilmek

- 1 Dilin yapısını betimleyebilme
- 2 Dilin değişik bileşkelerinin içeriğini açıklayabilme
- 3 Dil edinimi ile öğrenim süreçleri arasındaki farkı açıklayabilme

Dilbilgisi Nedir?

- 4 Dilbilgisinin türlerinin özelliklerini betimleyebilme
- 5 Dilbilgisi türlerini ayırdedebilme

Dilbilim Nedir?

- 6 Dilbilimin ilgi alanlarını betimleyebilme
- 7 Sözel dil ile işaret dilleri arasındaki farkı açıklayabilme

Anahtar Sözcükler: • Dil ve Dilbilim • Betimlemeli Dilbilgisi • Dil Edinimi • Sesbilgisi • Sesbilim • Kuralcı Dilbilgisi • Dil Yetisi • Sözcük Bilgisi • Dil Evrenselleri • İşaret Dilleri • Konuşma Amaçlı Ses

GİRİŞ

İnsanlar için yürümek, koşmak, oturmak, kalkmak ne kadar doğalsa, birbirleri ile iletişim kurmak da o kadar doğaldır. İnsanlar bir araya geldiklerinde birbirleriyle konuşurlar, soru sorarlar, görüşlerini paylaşırlar, bilgi alışverişinde bulunurlar. Günümüzün teknolojik gelişmeleri sonucu yanımızda olmayan kişilerle bile kendilerini telefonla arayarak, onlarla bilgisayar ya da cep telefonu ile mesajlaşarak haberleşmemiz mümkündür. Günlük yaşamları sırasında başka işler yaparken bile, örneğin bisiklete binerken, duvara çivi çakarken, ekmek keserken, spor yaparken insanlar birbirleriyle konuşurlar. İnsanlar arasındaki iletişimi kurmada kullanılan en temel araç dildir. Bütün insanlar en az bir dil bilirler ve etrafındakilerle bu dili kullanarak anlaşırlar.

✓ Dil en temel iletişim aracıdır.

Resim.1.1 Dil ve İletişim

Kaynak: https://www.google.com.tr/?gfe_rd=cr&ei=dCgyWfnvDofIXoTZpdgl#q=iletişim+türleri

Halen dünyada sayıları 3,000-6,000 arasında değiştiği düşünülen dil bulunmaktadır. Diller arasında konuşucu sayıları bakımından büyük farklılıklar vardır. Çince gibi bir milyardan fazla konuşucusu bulunan diller olduğu gibi, konuşucu sayısı yalnızca 200-250 olan diller de bulunmaktadır.

Dil, insanları diğer canlılardan ayıran en temel özelliklerden biridir. Dil insan türüne özgü bir olgudur. Dilin niteliğini anlamak, onun tüm özelliklerini betimleyebilmek bizim aynı zamanda insanlığı anlamamıza yardımcı olacaktır. Bir çok toplumda bir çocuğun ilk sözcüklerini söylemesi anne-babasını ne kadar sevindirirse, bazı toplumlarda yeni doğan çocuklar ilk sözcüklerini söyleyinceye kadar toplumun bir parçası olarak sayılmamakta, ancak konuşmaya başladıklarında 'insan' olarak kabul edilmektedir (Fromkin and Rodman, 2010). Bu gibi inanç ve düşünceler dilin, dil bilmenin insanlar için ne kadar önemli olduğunu ortaya çıkarmaktadır.

Dilbilim, dili bütün açılarından inceleyen bilim dalıdır. Dilbilimciler, dilin yapısını içeren sesbilim, biçimbilim, sözdizim, anlambilim, edimbilim bileşenlerinin özelliklerini irdeler, çocukların dil edinim süreçlerini araştırır, dilin kullanımını etkileyen olguları belirlemeyi amaçlar. Dil nedir? Dil yapısı nedir? Ne gibi öğeleri vardır? Dil bilmek dendiğinde ne kastedilmektedir? Dil bilmek ne demektir? Bir dili biliyoruz dendiğinde, bilinen nedir? Çocuklar dili nasıl edinirler? Dil kullanıldığı ortamlara ve konuşucuların niteliğine bağlı olarak değişiklikler gösterir mi? Evetse, bu değişiklikler nedir? Dilbilim, bunlar ve bunlara benzer sorulara yanıt arayan, dilin niteliğini inceleyen ve dil ile ilgili olguları açıklığa kavuşturmayı amaçlayan bir bilim dalıdır. Bilim dalı olarak da bu incelemelerini nesnel dilbilimsel yöntemleri kullanarak gerçekleştirir.

✓ **Dilbilim**, dili bütün açılarından inceleyen bilim dalıdır.

Aşağıdaki resimlerde Türkçeyi dilbilim açısından çalışmış olan iki araştırmacı görülmektedir:

Resim 1.2

Prof. Dr. Ömer Demircan Türkçenin biçimbilimi, ses bilimi ve sözdizimi üzerine çalışmaları ile tanınan dilbilimci

Resim 1.3

Prof. Dr. Hikmet Sebüktekin Türkçenin biçimbilimi, ses bilimi ve yabancı dil olarak öğretimi üzerine yaptığı çalışmaları ile tanınan dilbilimci

Resim 1.4 Değişik dillerde 'Merhaba' sözcüğü

DİL BİLMEK NE DEMEKTİR?

Dil bilmek, algılanan bir iletinin içeriğini anlayabilmek ve dinleyiciler tarafından anlaşılabilen bir iletiyi oluşturabilmektir. Başka bir deyişle, dil bilmek algılanan/duyulan iletinin içerdiği sesleri ayırtedebilme ve ayırtedilen seslerin bileşimlerinden hangilerinin anlamlı olduğunu, bu anlamın ne olduğunu anlayabilmektir. Almanca bilmeyen birisi sabah karşılaştığı bir kişi kendisine *Guten morgen* dediğinde bunun *Günaydın* anlamına geldiğini anlamayacaktır; hatta iki ayrı sözcük söylendiğini anlamayacak yalnızca *gutenmorgen* diye bir dizi ses duyacaktır. Aynı şekilde, bir Almanca konuşucusu kendisini sabah karşılaştığında *O-haiu gozaimasu* diyerek selamlayan birisinin, eğer Japonca bilmiyorsa, *Günaydın* dediğini anlamayacak ve o kişinin *ohaiugozaimas* diye tek bir sözcük söylediğini düşünecektir. Aynı şekilde, bir Rusça konuşucusu *Dobra utra* dediğinde, Rusça bilmeyen birisi onun *Günaydın* anlamına gelen bir söz söylediğini anlamayacaktır. Söylenen anlayabilmek için o dilde söylenenleri anlamlı birimlere ayırmak gerekmektedir. Dil bilmenin bir boyutu, söylenen anlamlı birimlere ayırabilmektir.

Bir konuşucu için ise dil bilmek, dinleyiciler tarafından anlaşılabilen, kabul edilebilen bir ileti oluşturabilmek demektir. Başka bir deyişle, dil bilmenin bir başka boyutu da konuşucu tarafından dinleyicinin bildiği seslerin oluşturulması ve bunların dinleyicinin kabul edeceği biçimde birleştirilmesidir. Bir İngilizce konuşucusuyla bir Japonca konuşucusu karşılaştıklarında eğer birbirlerinin dillerini bilmiyorlarsa anlamakta zorluk çekerler. Japoncada *Nasılsın?* sorusunun karşılığı olarak *O-genki desu ka?* dendiğini bilmeyen bir İngilizce konuşucusu karşılaştığı bir Japona hatırını sormak için İngilizce *How are you?* derse, Japon dinleyicinin onu anlamama olasılığı vardır. Her iki dilde de aynı anlama gelen soruyu sormak için kullanılan sözcükler ve soru yapıları farklıdır. İngilizcede soru sözcüğü *how* 'nasıl' başa getirilmekte ve are koşacı öznenen önceki bir konuma getirilmektedir. Japoncada ise soru yapısını oluşturmak için son sözcükten sonra ka takısı eklenmektedir. Türkçede ise, *nasıl* soru sözcüğüne kişi eki getirilerek *Nasılsın* olarak sorulmaktadır. Her dil için hangi birimlerin olduğunu, hangi yapı için hangi birimlerin seçileceğini ve bu birimlerin nasıl birleştirildiğini bilmeyen kişiler, o dili bilmiyordu. Dil bir kurallar dizgesidir. Bir dizge, o dizgeyi oluşturan birimlerden ve o birimlerin kurallı biçimde dizilişinden oluşur. Dil bilmek, o dilin birimlerini ve birimler ile ilgili kuralları bilmek demektir.

✓ Dil bir kurallar dizgesidir.

Resim 1.5 Sesin oluşturulması ve seslerin algılanması

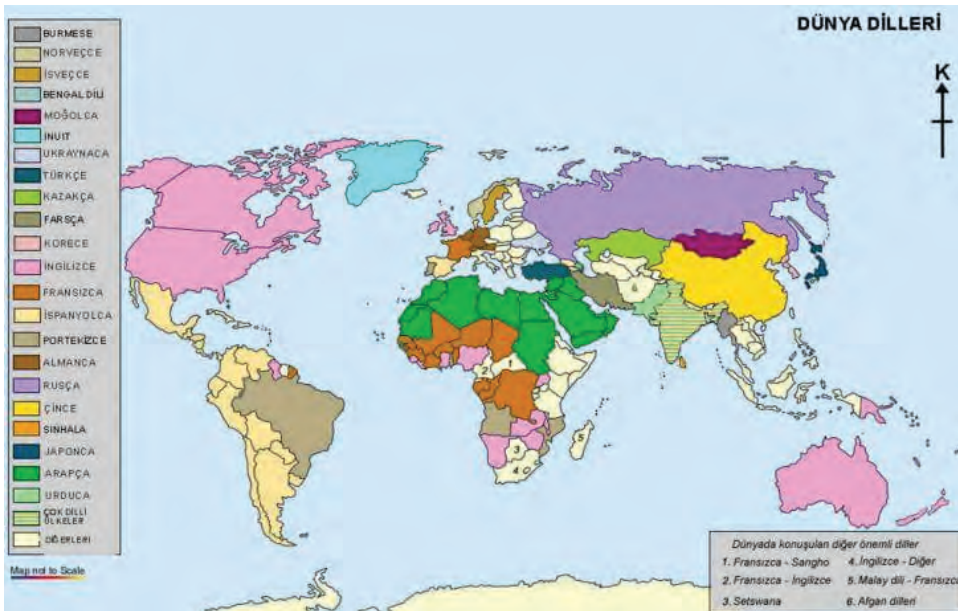
Kaynak: <https://www.webpt.com/blog/post/happy-better-hearing-and-speech-month-o>

‘Dil bilmek’ genellikle konuşulan dilleri kastetmekte ve dil ile ilgili tanımlar ve açıklamaları ‘ses ayırtetme’, ‘ses bileşimi’ gibi terimlerle, konuşulan dil için geçerli olan terimlerle yapmaktadır. Ancak, insanlar arasında iletişim yalnız konuşma dili ile olmaz. İşitme engelli kişiler el hareketleri ve yüz-vücut hareketleri ile ifade edilen ‘işaret dili’ ile iletişim kurarlar. İşaret dilleri de, konuşulan diller gibi, doğal dillerdir; iki dil türünün arasındaki fark, konuşulan dillerin kendilerini ifade etmek için ses kullanmaları, işaret dillerinin ise, ses kullanmadıkları için, ifade etmek istedikleri anlamı el, yüz ve vücut hareketleri ile aktarmalarıdır. Dil incelemeleri genellikle konuşulan diller üzerine yapılmış olduğu için, bu kitaptaki incelemelerde de konuşulan dillerin özellikleri ele alınacaktır, ancak dilin yapısı hakkında yapılan genellemeler işaret dilleri için de geçerlidir.

Bir dilde bir kişinin kendisine söylenen iletiyi anlayabilmesi ve dinleyicilerin anlayacağı biçimde kendisini ifade etmesi nasıl bir bilgi gerektirmektedir? Bir

dili oluşturan değişik nitelikte birimler vardır. Örneğin, *ü, ö, ı* sesleri İngilizcede yoktur; bir İngilizce konuşucusu, bu seslerin İngilizcenin ses yapısının birimleri olmadığını bilir. Onun için Türkçedeki *üü* gibi bir sözcük, İngilizcenin bir parçası olamaz. Aynı biçimde *th* olarak yazılan ses Türkçede yoktur. Onun için *this, that, the* sözcükleri Türkçenin bir parçası olamaz ve Türkçe konuşucular *th* sesini içeren bu ve buna benzer sözcüklerin Türkçe olmadığını bilirler. Ayrıca *ü* sesi Türkçede olmasına karşın, Türkçe konuşanlar dilde *üü* gibi bir sözcüğün olamayacağını bilirler çünkü Türkçedeki ses birimlerinin diziliş kurallarına göre iki ünlü ardarda gelemez; sözcük *üüü*dür.

Bir dilin dilbilgisi o dildeki birimleri ve bu birimlerin birleşim kurallarını içerir. Bu birimler bir dilin ses yapısını oluşturan sesler, en küçük anlamlı birimleri olan biçimbirimler, o dildeki tümce yapısını oluşturan sözcüksel ve işlevsel ümler, sözcüksel ve tümce anlamını belirleyen birimlerdir. Başka bir deyişle, dil bilmek o dilin sesbilimsel, biçimbirimsel, sözdizimsel, anlambilimsel birimlerini ve bunların birleşim kurallarını bilmektir. Bir dilin dilbilgisi dört ana bileşenden oluşur: sesbilim, biçimbilim, sözdizim, anlambilim. *Sesbilim*, o dilde bulunan ses birimlerinin niteliği, dağılımı ve birleşimlerini belirleyen kuralları içerir; *biçimbilim* sözcüklerin yapısı, en küçük anlam birimleri olan biçimbirimlerin özellikleri, dağılımı ve birleşimlerini belirleyen kuralları içerir; *sözdizim* tümce yapısını belirleyen birim ve bunların dağılımını ve birleşimlerini belirleyen kuralları içerir; *anlambilim* dilin anlam yapısını inceler.

Resim 1.6 Dünyada konuşulan dillerin haritası

Kaynak: <http://www.cografyaegitimi.biz/dunyada-konusulun-diller-haritasi-t1173.o.html>

Anadili konuşucuları, anadillerini oluşturan birim ve kuralları bilinçli olarak öğrenmez. Anadili konuşucularına kendi dilinin birimleri ve kuralları öğretilmez. Anadili konuşucuları bu birim ve kuralları, çocukluktan itibaren içselleştirerek büyür, çocukluktan itibaren dilbilgilerini yetişkinlerin konuşmalarından duydukları dilbilgisi ile örtüşen düzeye getirirler, dilbilgisini içselleştirirler. Peki, içselleştirilen bu bilgi nedir?

Sesbilim

Bütün insanlar anadili olarak konuştukları dilin sesleri hakkında çoğu zaman niteliğini tam olarak ifade edemediği ama kendi dilinin bir birimi olup olmadığı üzerinde kesin bir karar verebileceği içsel bir bilgiye sahiptir. Bu bilginin bir boyutu, bir sesin anadilinde olup olmadığıdır. Örneğin, anadili Türkçe olan bir kişiye “*Thing* sözcüğü Türkçe midir?” diye sorulduğunda, yanıtı *Hayır* olacaktır, çünkü Türkçe’de [θ] sesi yoktur ve Türkçe’nin anadili konuşuru bu sesin Türkçe’nin sesbilimsel yapısı içinde olmadığını bilir.

Resim 1.7

Kaynak: http://gardenofgab.com/?page_id=1659

Diller birbirlerinden sesbirimlerinin sayısı bakımından büyük farklılıklar gösterirler. Kafkasya’da konuşulan bir dil olan Kabartaycanın 56 ünsüzü vardır. Yine bir Kafkas dili olup artık konuşucusu kalmamış olan Ubuhanın 83 ünsüzü vardı. Bir Afrika dili olan !Xoö dili ise 122 ünsüzü ile dünyada en fazla ünsüzü olan dildir. (WALS, 2010). Papua Yeni Gine’de konuşulan bir dil olan Rotokasta ise yalnızca 6 ünsüzü vardır ve bu sayıyla Rotokas dünyada en az ünsüz sesi olan dil özelliğini taşı-

maktadır (WALS, 2010). Her dilin anadili konuşucuları, bir ses biriminin kendi dillerine ait olup olmadığını bilirler.

Anadili konuşucularının içselleştirmiş oldukları başka bir bilgi de seslerin sözcük içinde dizilişleridir. Anadili Türkçe olan bir konuşucuya *storost* sözcüğü Türkçe midir?” diye sorulduğunda, yanıtı *Hayır* olacaktır çünkü bu sözcüğü oluşturan sesler olan [s, t, o, r] sesleri Türkçe’nin ses dizgesi içinde olmasına karşın *storost* sözcüğü Türkçenin sesbirimlerinin dizilişine aykırıdır. Türkçede sözcük başında iki ünsüz ardarda gelmez. Türkçe konuşucuları Türkçede olan birimlerin niteliği ve onların dizilişi hakkındaki bilgileri içselleştirmiştir, bunun için *storost* sözcüğünün Türkçe olmadığını söyleyeceklerdir; *storost* sözcüğü Türkçede seslerin sıralanmasını belirleyen kurala aykırı gelmektedir.

Türkçe’de *banka* [baŋka] sözcüğünde olduğu gibi n harfi ile gösterilen ses aslında artdamakta oluşturulan [ŋ] sesidir. Ancak [ŋ] sesi, sözcük yapısı içinde yalnızca *banka* gibi sözcüklerde olduğu gibi [k, g] artdamaksıl patlamalı bir sestem önce oluşturulur. Bu açıdan [ŋ] sesinin *thing* [θiŋ] gibi bir sözcükte olduğu gibi sözcük sonunda olması, bu sözcüğün Türkçe bir sözcük olmadığını gösterir. *Thing* sözcüğü Türkçenin ses dağılımı kurallarına aykırıdır. Anadili konuşucularının konuştukları dilin sesyapısı hakkında ses birimlerinin niteliği, seslerin sözcük yapısı içinde dizilişi ve dağılımı hakkında içselleştirilmiş bilgileri vardır ve bu bilgi onlara hangi sözcüklerin anadillerine ait olduğunu hangilerinin olmadığını belirlemelerini sağlar.

Sözcük Bilgisi

İletişim, bir dilde çıkarılan sesler ve bu seslerin dilin ses yapısına uygun olarak dağılımı ve dizilişini belirleyen kurallara uygun olarak ardarda sıralanması ile kurulur. Ancak sesler tek başlarına anlamsızdır. *a, u, ö, z, y, s, o* sesleri Türkçede olmasına karşın, bu sesler tek başlarına bir anlam taşımamaktadır. İletişim ancak anlamlı bir ses dizisi ile mümkün olur, yani dillerde bazı ses sıralanmalarına anlam verilmiştir. İletişim anlamsız bir ses dizisine anlam yüklenmesi ile mümkündür. Örneğin, yukarıda verilmiş olan sesler tek başlarına anlam taşımamalarına karşın, bu seslerin *su, öz, söz, soy, o,*

say, yas, us gibi sıralanmaları Türkçede anlamlıdır; ayrı bir kavrama karşılık olan bu sözcüklerden her biri birer Türkçe sözcüktür ve diğerlerinden farklı anlam taşır. Türkçe konuşucuları Türkçe sözcükleri ve taşıdıkları anlamları bilir ve bu sözcükleri kullanarak ifade etmek istedikleri anlamı aktarırlar. Türkçe bilmeyenler bu sözcüklerin anlamlarını bilmezler, bundan dolayı Türkçe sözcükler ve Türkçe sözcüklerle kurulan tümceleri anlamazlar. Türkçe konuşurlar aynı zamanda bu seslerin *zö, *zös, *yos gibi dizilişlerinin anlam taşımadığını, bunların Türkçe sözcük olmadığını bilir. Sözcükleri oluşturan sesler onların **biçimi**, anlamları da sözcüklerin göndergeleridir, bir kavramı temsil ederler. Sözcükler biçim-anlam birleşimleridir.

Doğal dillerde sözcüklerin biçimleri ile anlamları/ göndergeleri arasındaki ilişki doğal değildir. Örneğin, su içmek için kullandığımız ve camdan yapılmış olan konik nesnenin Türkçede adının *bardak* olması ya da ekmek kesmek için kullanılan kesici aletin adının *bıçak* olması belirttikleri nesne ile sözcükleri oluşturan sesler arasında bulunan doğal bir ilişkiden kaynaklanmamaktadır. Sözcüklerin biçimleri ile anlamları arasındaki ilişki **rastlantısal**dır. Bardak sözcüğünün *b-a-r-d-a-k* seslerinden oluşması ve *bıçak* sözcüğünün *b-ı-ç-a-k* seslerinden oluşması Türkçe konuşanlar arasındaki toplumsal anlaşma sonucu ortaya çıkmıştır, **uzlaşımsaldır**. Dillerdeki sözcüklerin büyük bir oranı bir süreç sonucu oluşmuştur. Bir dildeki sözcüklerin listesi o dilin sözlüğünü oluşturur. Anadili konuşucuları bu sözcüklerin hangi sözcük ulamına bağlı olduğunu, hangilerinin ad, eylem, niteleyici, ya da belirteç olduğunu, bu sözcüklerin tümce içinde nasıl kullanılmalrı gerektiğini bilirler. Bu bilgi anadili konuşucularının dilleri hakkında çocukluktan itibaren edindikleri bilginin bir parçasıdır.

Dillerde rastlantısal ve uzlaşımsal olmayan sözcükler de bulunmaktadır; bunlar genellikle doğada bulunan seslere benzeyen **ses simgesel** sözcüklerdir ve rastlantısal sözcüklere göre sayıları daha azdır. Türkçe'de *hışırdamak, havlamak, miyavlamak, fısıldamak* gibi sözcükler sırasıyla yaprakların rüzgarda çıkardıkları sesi, köpek ve kedilerin çıkardıkları sesleri ve insanların kısık sesle konuşmalarını yansıtan sözcüklerdir. Doğadaki sesleri yansıtan bu **yansıma**

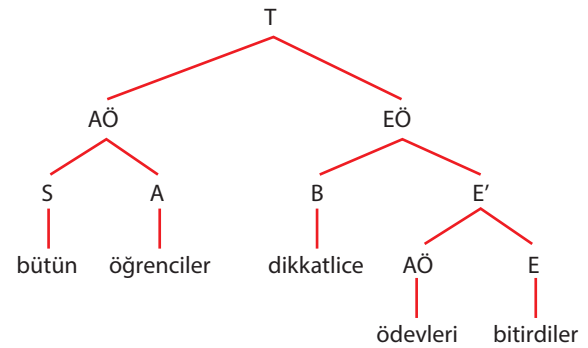
sözcükler de uzlaşımsaldır, göndergeleri her dilde aynı seslerle ifade edilmez. Örn. İngilizcede yaprakların rüzgarda çıkardıkları ses *rustle*, köpeklerin havlamaları *bark*, insanların kısık sesle konuşmaları *whisper* sözcükleri ile ifade edilir. Kedilerin çıkardıkları ses ise Türkçedeki yansımaya çok benzeyen *meow* sözcüğü ile ifade edilir.

Sözdizim

İletişim kurarken, sözcüklerden oluşan tümcelele konuşuruz. Kendi başlarına anlamsız olan ve dildeki en küçük birimler olan seslerin birleşmesi ile oluşan sözcükler bir araya gelerek öbekler, öbekler biraraya gelerek tümce oluştururlar. Sözcükler tek bir anlamlı birim olabileceği gibi birden fazla anlamlı birimden de oluşabilir. En küçük anlamlı birimlere **biçimbirim** denir. *E-v-l-e-r* seslerinden oluşan 'evler' sözcüğü iki ayrı anlamlı birim olan *ev* ve çoğul eki *-ler* biçimbirimlerinden oluşmuştur. İletişim kurmada sözcükler tek başlarına kullanılmaz. Konuşmada birden fazla sözcük bir araya gelerek öbekler oluşturur ve öbekler birleşerek tümce oluşturur. *Bütün çocuklar evlerinde ders çalışıyor* tümcesi 5 sözcükten oluşmaktadır; ancak bu sözcükler aşağıda gösterildiği gibi öbekler oluşturmaktadır, bu öbekler birleşerek tümceyi oluşturmaktadır.

[[Bütün çocuklar] [dikkatlice [ödevleri bitirdiler]]]

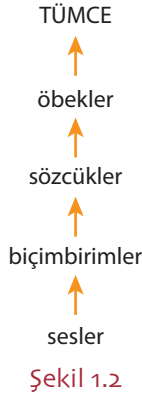
Bu tümce sözdizim ağacı olarak da şöyle gösterilir.

Şekil 1.1

Bütün ve *çocuklar* sözcükleri birbiri ile birleşerek [bütün çocuklar] adöbeğini (AdÖ) oluştururlar, *ders* ve *çalış* sözcükleri de birleşerek [ders çalış] eylem öbeğini (EylÖ) oluştururlar. Eylem öbeğinin bir de yer gösteren [evlerinde] belirteci bulunmaktadır. Böylece tümce AdÖ+EylÖ-nin birleşmesi ile oluşur.

Böylece dili oluşturan yapısal birimleri ve bunların düzeylerini şöyle gösterebiliriz;

Anadili konuşucuları, dillerindeki öbekleme kurallarını ve bu öbeklerin tümce içinde dizilişlerini bilirler, başka bir deyişle, dillerinin sözdizim kurallarını içselleştirmişlerdir.

Dilin en temel özelliklerinden biri, dillerde tümce sayısının sonsuz olmasıdır. Bir dilde üretilebilecek tümcelerin hepsini sıralamak olanaksızdır, çünkü dil **yaratıcı**dır. Konuşma sırasında konuşucular daha önce hiç kurmadıkları ve başkaların-dan duymadıkları tümceler kurarlar. Hiç bir ögesini ya da ögelerin sıralanışını de-ğiştirmeden tekrarladığımız çok az tümce vardır; anadili konuşucuları hangi yapı-ların aynı anlama geldiğini, hangi yapı ve sıralanışların dilbilgisel olduğunu, hangi yapı ve sıralanışların dilbilgisel olmadığını bilirler. Anadili Türkçe olan birisi *Biz çamaşırları yıkadık* ile *Çamaşırlar yıkandı* tümcelerinin her ikisinin de dilbilgisel olduğunu ve bunların aslında aynı eylemden bahsettiğini, birbirlerinden yalnızca yüzeysel yapıda farklı olduğunu anlar.

Anadili konuşucuları aynı zamanda hangi yapıların dilbilgisel olduğunu hangi-lerinin dilbilgisidişi olduğunu bilir. Anadili konuşucuları, konuştuıkları dilde bir yapının dilbilgisel olup olmadığına dair dilbilgisellik değerlendirmeleri yapabilirler. Türkçe konuşucuları, **Biz dilbilim çalışıyorum* gibi bir tümcenin dilbilgisel olmadığını bilir; özne ile eylem üzerindeki kişi eki uyumlu değildir. Aynı şekilde, ana-dili Türkçe olan bir konuşucu **Kitap ilginç bir okudum* gibi bir tümce kurmaz çün-kü burada sözcüklerin dizilişi Türkçenin kurallarına aykırıdır. Türkçede niteleyiciler, niteledikleri addan önce gelirler. Buna göre

anadili Türkçe olan bir konuşucu yukarıda ifade edilmek istenen tümceyi *İlginç bir kitap okudum* olarak kurar.

Dillerin bir başka özelliği de, tümce uzunluğunda bir kısıtlama olmamasıdır; tümce yapısı **özyineleyicidir**. Tümcelerde içeyerleştirilmiş yantümcelerin sayısı sonsuzdur. Aşağıda verilmiş olan Türkçe tümcelerin hepsi dilbilgiseldir ve içeyerleştirilmiş yantümcelerin sayısı sonsuza dek artırılabilir.

Ben kitabı okudum

Ben [[o yazarın yazdığı] kitabı] okudum

Ben [ödül almış olan [o yazarın yazdığı] [kitabı] okudum

Ben [bütün dünyanın bildiği ödülü] almış olan [[o yazarın yazdığı] kitabı] okudum

Ben[[[[[gazetecilerin [bütün dünyanın bildiğini] söylediği] [ödülü] almış olan] [o yazarın] yazdığı kitabı okudum.

Yukarıdaki tümcelerde, aynı tümceye içeyerleştirilmiş bir tümce ekleyerek yeni bir tümce oluşturulmuştur. Bu içeyerleştirme işlemi kısıtlı değildir, sonsuza dek devam edebilir.

Anlambilim

Anadili konuşucuları, sözcüklerin ve tümcelerin ne anlama geldiğini anlarlar. Bir konuşucunun yaptığı anlam sapmalarını anlarlar; genellikle bir sapma, anlam genişletmesi ya da daraltması olan durumları anlamakta zorluk çekmezler. Aynı biçimde, kendileri anadillerinin yapılarını, istedikleri anlam ve amaçta kullanabilirler. Sözcüklere yeni anlamlar yükleyebilirler, anlam sapmaları yapabilirler, sözcük-lerin anlamlarını genişletebilirler ya da onları dar anlamda kullanabilirler. *Her, bütün, yalnızca* gibi açı yaratan sözcüklerin bulunduğu yapılarla bu sözcüklerin yarattığı açı alanlarını belirleyebilirler ve bu tümceleri yorumlayabilirler.

Çocuklar kitabı yalnızca okudular.

Çocuklar yalnızca kitabı okudular.

Yalnızca çocuklar kitabı okudular.

tümceleri aynı sözcüklerden oluşmalarına karşın anlamları aynı değildir. Anadili konuşucuları bu tümceler arasındaki anlam farklılıklarını bilir.

Öğrenme Çıktısı

- 1 Dil Bilmeyi Betimleyebilme
2 Dilin değişik bileşmelerinin içeriğini açıklayabilme
3 Dil edinimi ile öğrenim süreçleri arasındaki farkı açıklayabilme

Araştır 1

Anadili Türkçe olmayan birisine Türkçe öğrenirken ne gibi zorluklar çektiğini sorun ve bunun nedenlerini bulmaya çalışın. Kendi konuştuğu dilden Türkçenin ne gibi farklar sergilemekte olduğunu betimleyin.

İlişkilendir

Siz bir yabancı dil öğrenmeye çalıştınız mı? Evetse, öğrenmekte ne gibi zorluk çektiniz? Sizin karşılaştığınız zorluklarla yabancı dil konuşan birisinin Türkçe öğrenmekte çektiği zorlukları karşılaştırın.

Anlat/Paylaş

Bir öğrenci to Bir öğrenci toplantısında değişik dilleri konuşan dört öğrenciyle tanışıyorsunuz ve onlara hangi bölümde okuduklarını öğrenmek istiyorsunuz. Verdikleri cevapları aşağıda bulacaksınız. Bazılarının verdiği cevabı anlamakta zorlandığınızı görüyorsunuz. Akşam eve gittiğinizde, ailenize tanıştığınız kişileri neden anlamakta zorlandığınızı bu bölümde öğrendiklerinizi düşünerek açıklayın.

- A. We are studying linguistics.
B. Wir studieren allgemeine Sprachwissenschaft.
C. Nous etudions linguistique.
D. Biz dilbilim çalışıyoruz.

DİLBİLGİSİ NEDİR?

Dilbilgisi terimi günlük kullanımda da çok sık ve çok değişik anlamları içermektedir. Ancak dilbilimde *dilbilgisi* terimi günlük kullanımdan farklı bir biçimde kullanılmaktadır. Bu açıdan üç tür dilbilgisi arasında ayırım yapmak gerekmektedir.

Betimlemeli Dilbilgisi

Dilbilimde *dilbilgisi* terimi bir anadili konuşunun konuştuğu dilin yapısı hakkında içselleştirmiş olduğu bilgiyi ifade eder. Bu tür bilgiyi içeren dilbilgisine *betimlemeli dilbilgisi* denir. *Betimlemeli dilbilgisi*, anadili olarak konuşulan dil hakkında şu bilgileri içerir:

- sözcük oluşturmak için o dilde bulunan seslerin birleştirilmesinde etkin olan ses kurallarını içeren *sesbilim*,

- sözcüklerin iç yapısını belirleyen kuralları içeren *biçimbilim*,
- sözcüklerin birleşerek öbek oluşturmasını ve öbeklerin birleşerek tümce oluşturmalarında etkin olan kuralları içeren *sözdizim* ve
- sözcüksel ve tümcesel düzeylerde anlamı belirleyen kuralları içeren *anlam-bilim* bileşenlerinin özellikleri.

Anadili konuşurlarının **dil yetisi** denilen içselleştirilmiş dil bilgisi bu dört bileşenin yanısıra dildeki sözcükleri içeren **bilışsel sözlükten** oluşmaktadır.

Dilbilimciler tarafından yazılan betimlemeli dilbilgileri anadili konuşurların bu içselleştirmiş oldukları bilgiyi yansıtmayı amaçlar.

Kuralcı Dilbilgisi

Kuralcı dilbilgisi dile kuralcı bir yaklaşım içeren dilbilgisidir. İnsanlık tarihi içinde dile ve dilbilgisi kurallarına değişik yaklaşımlar olmuştur. Bunlardan bazıları dilde bulunan bazı yapıların diğerlerine göre 'kabul edilemez/yanlış' olduğunu ve bu yapıların kullanımının 'iyi' ya da 'güzel' dil kullanımı olmadığını savunan, değer yargılarına dayalı 'kuralcı' yaklaşımı benimsemişlerdir. Örneğin, bazı *kuralcılara* göre Türkçe'de devrik tümce kullanmak 'güzel' Türkçe değildir. Kuralcı dilbilgisi yaklaşımına göre *Dilbilim kitaplarını karıştırırken eriştim bu bilgiye* gibi bir tümce iyi bir kullanım değildir.

Öğretici Dilbilgisi

Bir dili başka dil konuşurlarına öğretmek amacı ile yazılmış olan dilbilgileri olan *öğretici dilbilgisi* kitapları, 'dilbilgisi' terimini genel dilbilimde kullanılan anlamdan farklı bir biçimde kullanır. Öğretici dilbilgileri, dili yetişkin olarak öğrenmek isteyenlere bilinçli olarak öğretmeyi amaçlamaktadır. Aşağıda sırasıyla Türkçe üzerine betimleyici, kuralcı ve öğretici dilbilgisi kitaplarının örneklerini göreceksiniz.

Türkçenin Grameri
Banguoğlu, T.

A Transformational Grammar of
Turkish
Meskill, Robert.

Yabancılar İçin Türkçe
Sebüktekin, Hikmet.

Resim 1.8

Öğrenme Çıktısı

4 Dilbilgisinin türlerinin özelliklerini betimleyebilme
5 Dilbilgisi türlerini ayırdedebilme

Araştır 2

<http://www.sorubak.com/blog/kuralli-cumle-ve-devrik-cumle-ornekleri.html> web sitesindeki kurallı ile devrik terimlerini ve örnekleri inceleyin ve bu tanımlar bağlamında verilmiş olan örnekler arasında kurallı olup olmayı nasıl tanımlandığını saptayın. Sizce bu ayırım geçerli mi?

İlişkilendir

Bir dilbilgisi kitabında aşağıda verilen ifadelerle karşılaşarsanız, o kitabın hangi tür dilbilgisi kitabı olduğunu düşünürsünüz?
Türkçede özne genellikle tümcenin başında bulunur. Öznenin başta olmadığı tümceler kurmak yanlıştır.
Türkçe tümce kurarken, genellikle özne başta ve yüklem sondadır.

Anlat/Paylaş

Aşağıdaki Türkçe dizelerin hangilerinin dilbilgisel olduğunu, hangilerinin dilbilgisel olmadığını belirleyin. Dilbilgisel olmayanların neden dilbilgisel olmadığını betimleyici dilbilgisi yaklaşımı içinde Türkçenin hangi kuralına uymadığını Türkçeyi öğrenmeğe çalışan bir arkadaşınıza anlatın.

- Biz çamaşırları yıkadık.
- Biz çamaşırları yıkadık kirli.
- Dün okula giderken, yakın evime bir duraktan otobüse bindim.
- Dün yolda Alev'in babasına rastladım.

DİLBİLİM NEDİR?

Dilbilim dilleri değişik açılardan inceleyen bilim dalıdır. Bir bilim dalını diğer alanlardan ayıran özellik, o alanda yapılan çalışmaların bir yöntem çerçevesinde yürütülmesidir. Bilimsel yöntem, veri incelemesi üzerine kuruludur. Her bilim alanının kendi bulgularını toplama yöntemi vardır. Bilim alanları topladıkları verilerden elde ettikleri bulguları kendileri için geçerli olan kavram ve kuramlar çerçevesinde inceler ve bulgularındaki genellemeleri ortaya çıkarmaya çalışırlar. Çalışmanın son aşamasında da ortaya çıkarılan bu genellemeler bilim alanı için geçerli olan ilke ve kurallar çerçevesinde yorumlanır ve incelenen olgunun niteliği hakkında bir sonuca varılır. Dilbilimin inceleme alanı dildir. Dilbilim insan

dili denilen olgunun özelliklerini araştırır ve onun niteliğini ortaya çıkarmayı amaçlar.

Dilbilim insan dili denilen olgunun her yönünü inceleyen bir bilim dalıdır. *Betimlemeli dilbilim* dillerin kendilerine özgü birim ve kurallarını ele alır. Her dilin sesbilimsel, biçimbilimsel, sözdizimsel ve anlambilimsel özelliklerini betimler. Türkçenin, İngilizcenin, Japoncanın dilbilgisi kitapları bu dillerin yapısal özelliklerini içerir. Dilbilgisi kitaplarındaki kurallar, o dilin anadili konuşucularının dilbilgisel olarak kabul ettikleri yapı kuralları betimler. *Kuramsal dilbilim* dillerde görülen özellikleri, bir kuram çerçevesinde açıklamayı amaçlar ve bu dile özgü nitelikleri dil evrenselleri çerçevesinde ele alır. Her dilin dilbilgisinde o dile özgü yapı ve kurallar olmasına karşın,

bütün dillerdeki yapıların niteliğini belirleyen ilke ve değiştirgenler bulunmaktadır. Kuramsal dilbilim bu evrensel ilke ve değiştirgenlerin niteliğini belirlemeyi ve dillerde bazı tür yapı ve kuralların neden görülmediğini açıklamayı amaçlamaktadır. *Metindilbilim* bir metni oluşturan öğelerin ve metindeki dilsel düzenleri çözümlemeyi amaçlamaktadır. Gerek sözlü gerek yazılı metinleri işlev ve iletişim değeri açısından ele alır ve bunları metni oluşturan öğelerin yapısal ve işlevsel düzenleri, metin tür ve alt türleri, ve biçembilim ve sözbilim ilişkileri açısından inceler. *Söylem çözümlemesi* yazılı ve sözlü dilde tümceler, sözcükler ya da işlevsel birimlerin daha büyük birimler oluşturmalarının, kısaca, dil kullanımının incelenmesi işlemidir. Söylem çözümlemesinin başlıca ilgi alanları olarak konuşmada sıra düzeni, konuşmacıların rolleri, konu, konu değiştirme gibi konuşma çözümlemesi, ad-adil ilişkileri, kavramlar arasındaki ilişkileri kapsayan bağlaşıklık, bağdaşıklık ilişkileri, konuşanlar arasında uzaklık yakınlık, el yüz devinimlerini kapsayan iletişim ilkeleri, ve selamlaşma, açıklama, özür dileme gibi değişik dilsel işlevlerin gerçekleşmesini araştırır.

Dillerin bir başka boyutu da sürekli bir değişim içinde olmalarıdır. 15. Yüzyılda konuşulan Türkçe ile günümüzde konuşulan Türkçe farklıdır; bunu 15. Yüzyılda yazılmış herhangi bir metne baktığımızda açıkça görmekteyiz. Bu tarihsel değişim bütün diller için geçerlidir. *Artzamanlı dilbilim* dillerin tarih içinde geçirdikleri değişiklikleri ele alır ve bir dilin daha önceki devreleri ile sonraki devreleri arasında dilde görülen yapısal değişiklikleri saptamayı amaçlar. Artzamanlı dilbilimin bir başka araştırma alanı da dillerin hangi dil ailesine ait olduğunu belirlemek ve bu ailenin ortaya çıkmasına neden olmuş olan, o aileye bağlı tüm dillerin atası olan anadil'in yapısını belirlemeye çalışmaktadır. Bu yapıyı belirlemek için, o dil ailesine ait olan dillerin karşılaştırmalı incelemesini yapar. *Toplumdilbilim* dilin toplum içinde kullanımını inceler. Dil kullanımında konuşucuların yaşı, cinsiyeti, eğitim düzeyi ve birbirlerine yakınlık derecesi kullanılan dil yapısını belirler. Toplumdilbilim etmenlerin niteliğini ve dil kullanımını üzerine etkisini araştırır. Toplumdilbilim aynı zamanda bir dil topluluğunda yörelere bağlı olarak gösterdikleri farklılıkları inceler ve yöreler

arasındaki dil farklılıklarının niteliğini saptamayı, bu farklılıkların dağılımını ve sınırlarını belirten *dil atlası* oluşturmayı amaçlar.

Çocukların dil edinim süreçleri *ruhdilbilimci* ler tarafından araştırılmaktadır. Ruhdilbilimciler aynı zamanda, dil bozuklukları üzerine çalışmakta ve afazi, disleksi gibi çeşitli dil bozuklukları sergileyen konuşucuların dil özelliklerinin niteliğini araştırmaktadırlar.

Dilbilimin alanlarından biri de ikinci dil edinimidir. İkinci dil edinim sürecinin niteliğini saptamaya çalışan bu alan, aynı zamanda ikinci dil edinimi ile anadili edinimi arasındaki benzerlik ve farkları belirlemeye çalışmaktadır.

Uygulamalı dilbilim, dil öğretiminde etkili olacak dil öğretim yöntemleri üzerinde durmakta ve ikinci dil öğreniminde ne gibi etmenlerin öğrenim sürecini etkilediğini araştırmaktadır.

Dil Yetisi ve Edimi

Dilin yapısı hakkında yukarıda bahsettiğimiz bilgiler, anadili konuşucuları tarafından içselleştirilmektedir. Ancak içselleştirilmiş bu bilginin niteliği ile bilginin uygulanması arasında bir ayrım vardır. Bu ayrım **dil yetisi** ile **dil edimi** arasındaki ayrımdır. Bir anadili konuşucunun içselleştirmiş olduğu bilgi onun dil yetisini oluşturur. Anadili konuşucusunun içselleştirmiş olduğu bilgi, onun şimdiye kadar hiç duymadığı bir tümceyi anlamasını ve şimdiye kadar hiç söylemediği bir tümceyi söylemesini müm-kün kılar. Dil yetisinden dolayı, anadili konuşucuları dillerinde üretilen tüm yapıları kullanabilirler ve onları duyduklarında anlayıp gereken yanıtı verebilirler.

Ancak anadili konuşucuları dillerinin tüm yapılarını içselleştirmiş olmalarına karşın, bir iletişim ortamında dilbilgisel yapılar oluşturamadıkları anlar olur. Yorgunluk, uykusuzluk gibi fiziksel nedenler ya da sınav heyecanı, önemli bir iş görüşmesi yarattığı baskı gibi psikolojik nedenlerden dolayı, bazan tümce kurmakta, istediğimiz sözcükleri bulmakta zorluk çekeriz. Bu gibi durumlarda söylediklerimiz ağızımızdan anlaşılabilir bir biçimde çıkabilir. Ancak bu durumlar dil bilginin olmadığından kaynaklanmaz; sorunlar edimseldir. Bu durumu ortaya çıkaran nedenler ortadan kalktığı zaman, anadili konuşucusunun dil edimi sorunları

yok olur, yapıları oluşturmada ya da sözcük bulmadaki sorunları sona erer.

Dil Evrenselleri

Dünyada çok sayıda dil vardır. Bu diller yukarıda belirtildiği gibi, sesbilim, biçim-bilim, sözdizim ve anlamsal özelliklerde birbirlerinden farklılıklar gösterirler. Onun için anadili Türkçe, ya da Japonca, İngilizce, İspanyolca, Ketçua, Ewe, Adigece dillerinden biri olan bir kişi diğer dillerin konuşucularını anlamaz. İki ayrı dilin ana-dili konuşurlarının birbirleri ile iletişim kurabilmeleri için birisinin diğer dili öğrenmesi gerekmektedir, çünkü yukarıda da belirttiğimiz gibi her dilin kendine özgü özellikleri vardır. Genellikle dil bilmek ya da dil öğrenmek dediğimiz zaman bu farklılıklar üzerinde dururuz. Bir İngilizce konuşucusunun Türkçe öğrenmekte çektiği zorlukları ya da İngilizce ile Türkçe arasında ne tür farklar olduğunu anlarız. Ancak diller birbirlerinden çok farklı gibi dursalar da hepsinde bulunan bir çok dil özelliği vardır. Bütün dillerde bulunan bu özellikler **dil evrenselleridir**. Bütün dillerin ses yapılarında ünlüler ve ünsüzler vardır; ancak diller birbirlerinden kendi ses yapısı içinde bulundukları birimlerin sayısı ve niteliği bakımından ayrılır. Diller ad, eylem gibi sözcük üamları arasında ayrım yapar; dillerin sözdizimsel yapıları içinde adöbeği, eylem öbeği gibi öbek yapıları vardır. Böylece bir dilin dilbilgisinin iki tür kuralı içerdiğini görmekteyiz: a. Evrensel Kurallar, b. Dile özgü kurallar.

✓ Bütün dillerde bulunan bu özellikler **dil evrenselleridir**.

Dil Edinimi

Çocuklara anadilleri öğretilmez. Hiç bir Türkçe, İngilizce, Rotoska konuşan anne-baba, çocuklarını önüne alarak 'Oğlum/Kızım, gel şimdi seninle biraz Türkçe, İngilizce, Rotoska çalışalım' demez. Çocuklar doğdukları andan itibaren etraflarında konuşulan dilin özelliklerini herhangi bir eğitim görmeden içselleştirirler. Çocukların anadillerini içselleştirme sürecine **dil edinimi** denir. Dil edinimi, tüm çocukların geçirdikleri bir süreçtir; tüm çocuklar doğmuş oldukları dil ortamından bağımsız olarak aynı süreçten geçerler.

Resim 1.9 Çocuklar dili edinirler

3-4 yaşına gelmiş olan bir çocuk, yetişkinlerin yaptığı bir çok şeyi yapamazken, etrafında konuşulan dilin temel yapılarını içselleştirmiş olup anadilinde söylenileni rahatça anlayıp kendisi de o dilde etrafındaki yetişkinlerle iletişim kurabilmektedir. Böylece Türkçe konuşan bir aileye doğmuş olan bir çocuk 3 yaşına gelinceye kadar Türkçe'nin yapısal özelliklerini içselleştirmiştir ve ana-babasıyla rahatça Türkçe konuşabilmektedir. Aynı şekilde, Japonca konuşan bir ortama doğmuş olan bir çocuk, yine aynı gelişme süreci içinde, yani 3-4 yaşına kadar, Japonca konuşmayı öğrenmiş, Peru'da Quechua dili konuşan bir aileye doğmuş olan bir çocuk da 3-4 yaşına gelinceye kadar Quechua dilini öğrenmiş ve dil edinim sürecini tamamlamıştır. Dil edinimi bu bakımdan daha ileri yaşlarda bilinçli olarak yürütülen dil *öğrenimi* nden farklı bir süreçtir.

İşaret Dilleri

İşitme engelli çocuklar, konuşulan dillerin temelini oluşturan sesleri duyamadıkları için işitme engelli olmayan çocuklar gibi konuşulan dili edinemezler. Ancak dil insanlara özgü, içgüdüsel bir olgudur. Bunun en önemli kanıtlarından biri de işitme engellilerin ses yerine el, yüz ve beden hareketleriyle oluşturdukları işaretler ile iletişim kurmalarıdır. İşaret dillerinin de, konuşulan diller gibi, işaretlerle gösterilen 'sözcükler'i ve bu sözcüklerin (işaretler) tümce içinde birleşmelerini belirleyen kuralları vardır. Konuşulan diller gibi, işaret dilleri de yaratıcıdır. İşaret dillerinde de sonsuz sayıda tümce üretilir. Resim 4te Türk İşaret Dilindeki bazı işaretler görülmektedir.

Resim 1.10 Resim 1.10 Türk İşaret Dili

Kaynak: www.ief.org.tr

İşaret dillerinin dilbilgisi kuralları aynı toplumda konuşulan dilin kuralları ile aynı değildir; başka bir deyişle, işaret dilleri konuşulan dillerin işaretle ifade edilmesi anlamına gelmez, kendilerine özgü birim ve kuralları olan ve konuşulan dillerden bağımsız bir dizgedir.

Öğrenme Çıktısı

6 Dilbilimin değişik alanlarını betimleyebilme
7 Sözel dil ile işaret dilleri arasındaki farkı açıklayabilme

Araştır 3

Türk İşaret Dilinde 'anne', 'baba', 'okul', 'kitap' kavramlarının www.cmpe.boun.edu.tr/tid web sitesine girerek nasıl ifade edildiğini açıklayın.

İlişkilendir

Eğer bir arkadaşınız size gece uyuyamadığını ve bütün gün çok çalışmak zorunda kaldığını söylerse ve konuşurken sözcükleri aşağıdaki gibi Türkçenin sesbilim kurallarına uygun olmayan biçimde söylüyorsa, böyle konuşması dille ilgili hangi olguyu göstermektedir?

- i. kser
- ii. arak
- iii. sülp
- iv. tawıl
- v. üstök

Anlat/Paylaş

Size dilbilimin neler içerdiğini, ne gibi alanları olduğunu soran bir arkadaşınıza, dilbilimin ilgi alanlarını anlatın.

yaşamla ilişkilendir

DİL

Dil, bir anda düşünemeyeceğimiz kadar çok yönlü, değişik açılardan bakınca başka başka nitelikleri beliren, kimi sırlarını bugün de çözemediğimiz büyüklü bir varlıktır. O gerek insan, gerek toplum, gerekse insan ve toplumdaki ayrı düşünülemez olan bilim, sanat, teknik gibi bütün alanlarla ilgili bulunan, aynı zamanda onları oluşturan bir kurumdur. Burada, önce dilin çeşitli açılardan görünümüne kısaca değinelim.

Prof. Dr. Doğan Aksan

İnsan açısından bakınca, insanın dünyadaki yerini ve değerini belirleyen odur. *Konuşma yeteneği*, dolayısıyla dil, insanı insan yapan niteliklerin başında gelir. Onun duygularını, düşüncelerini, isteklerini bütün incelikleriyle açığa vürmesine, yaşamını sürdürdürebilmesine olanak sağlar. Bir an düşünenecek olursak, dil olmadan bir ince duyuyu, bir şiiri, önemli bir olayı, bir buluşu, bizim için unutulmayacak kadar değerli bir anımızı, bir fizik ya da kimya olayını nasıl anlayabiliriz, nasıl kağıda geçebiliriz? Yüzyıllar boyu bilimde, teknikte elde edilen gelişmeleri günümüzde başkalarına, gelecekte de sonraki kuşaklara nasıl aktarabiliriz? Bir suçun saptanmasına, bir suçlunun yargılanmasına, bir mahkemenin yargıya varmasına, dil olmasa, olanak kalır mıydı? Dil, akla binbir soru getiren, insanın binbir sorunu kurcalamasına yol açan, sırlarla dolu bir varlıktır: Nasıl oluyor da bir kimsenin bizden istediği bir işi, onun birkaç ağız hareketiyle gerçekleşen bir ses bileşimiyle, bir sözle yerine getirebiliyoruz? Nasıl oluyor da bir şairin dözle, yazıyla dile getirdiği bir duygu birkaç sözcükle bize aktarılıyor, kimi zaman tüylerimizi ürpertecek kadar bizi etkiliyor? Bir *evet* sözcüğünün nasıl - söyleniş durumuna göre - beş altı anlamı olabiliyor? Üzerinde *dur!* yazılı bir levha ya da birinin ağzından çıkan *dur!* emri bizi bir

anda durduruyor da Türkçe bilmeyen bir kimseye hiçbir şey anlatmıyor? Bir ulusun konuştuğu dil nasıl oluyor da kimi zaman birkaç yüzyıl, kimi zaman dad aha kısa bir süre içinde değişiyor, birtakım sözcükler unutulurken yenileri türüyor?

Dil incelemeleri her dilde çok ilgi çekici olayların, değişmelerin meydana geldiğini gösterir. Eğer biri çıkar da Türkçedeki *atlıkarınca* bileşik sözcüğünün batı dillerindeki karşılıklarıyla (örn. Fr. *Carrousel*, İt. *Carosellao*, Alm. *Karussell*) aynı kökten geldiğini söylerse, buna pek inanmayız. Ama incelersek, bu sözün doğru olduğu ortaya çıkar. Aynı biçimde, bir *Hagios Basari* yer adı, *Ay-bastı*'ya dönüşmüştür; 1519 yılında çıkarılan gümüş sikkenin adı *Joachimstaler* (Alm.) döne dolaşa bugünkü *Dolar* olup çıkmıştır.

Değişik biçimlere sokulabilecek olan aşağıdaki tümceyi hızla okuyup anlamaya çalışırsak, dilin nasıl, çeşitli yargıları, anlatımı güç, soyut kavramları eksiksiz aktarabilen bir dizge (system) olduğu konusunda bir fikir edinebiliriz:

“Sözünü ettiğiniz konu sizinle aynı görüşte olmadığıma üzülmeyle birlikte, kendi bakımından haklı olduğum kanısıyla, içimde bir rahatsızlık duyduğumu da be-iltmek isterim.”

Bu tümceyi okuyup anlamaya çalışırken aynı zamanda insanın ne ölçüde güçlü bir düşünme yeteneğinin bulun-duğunu, zihnimizde ne denli karmaşık işlemlerin, belli bir dizgeye bağlı birleştirme ve çözümleme eylemlerinin olduğu da gözden uzak tutulmamalıdır.

Öte yandan, bu uzunca tümcede sıralanan sözcüklerin her biri, tek tek ele alınacak olursa bunlarında genellik-le, *sesbirim* (*fonem*) adını verdiğimiz değişik seslerin bileşiminden oluştuğu görülür. Sesbirimlerden yalnız bir tanesinin meydana gelebilmesi için konuşma aygıtımızda ses tellerinden başlayarak çeşitli hareketler gereklidir. Kaldı ki tümceyi, okuyan ya da dinleyene yanlışsız, eksiksiz ulaştırabilmemiz için, sesbirim adını alan bu öğelerin dışında daha başka öğeler ve olaylar da vardır. Bunlara ilgili bölümlerde uzunca değineceğiz.

İnsanı öteki varlıklardan ayıran, insan yapan niteliklerden biri de onun sanat yönüdür. Söze dayanan bütün sanatların hammaddesi ve ürünü de dildir.

Haberleşme, bildirişme açısından bakacak olursak da dünyadaki çeşitli bildirişme dizgelerinin en gelişmiş, en ergini olarak karşımıza yine *insan dili* çıkar.

Toplum açısından, toplumbilimci gözüyle bakınca dil, yine en başta anılması gereken bir kurumdur. Dil olmadan insanların birlikte yaşamaları, anlaşabilmeleri, dolayısıyla bir toplumu oluşturmaları söz konusulamayacağından, dil bu açıdan da önemlidir; bir topluluğu topluma dönüştürür.

Bir toplumu ulus yapan bağların en güçlüsü, dildir. Bireyleri ulusuna, yurduna, geçmişine sıkı sıkıya bağlar: kuşaktan kuşağa aktarılarak gelen dil, bireyi geçmişle gelecek arasındaki zincirin bir halkası durumuna getirir. Bir toplumun pek çok özellikleri, yaşayışı, gelenekleri, dünya görüşü, yaşam felsefesi, inançları, bilim, teknik ve sanata katkıları o toplumun diline yansır: o toplumun dilinden izlenebilir: Bundan bin yıl sonra bir bilim adamının Türklerle ilgili bir araştırma yapmakla görevlendirildiğini varsayalım. Türkler üzerinde hiçbir bilgisi, Türklerle hiçbir ilişkisi olmayan bu araştırmacı herhangi bir yoldan, önce dilimizi iyi öğrenme olanağı bulsa, yalnızca Türkçenin sözcüklerini inceleyerek ülkemizin

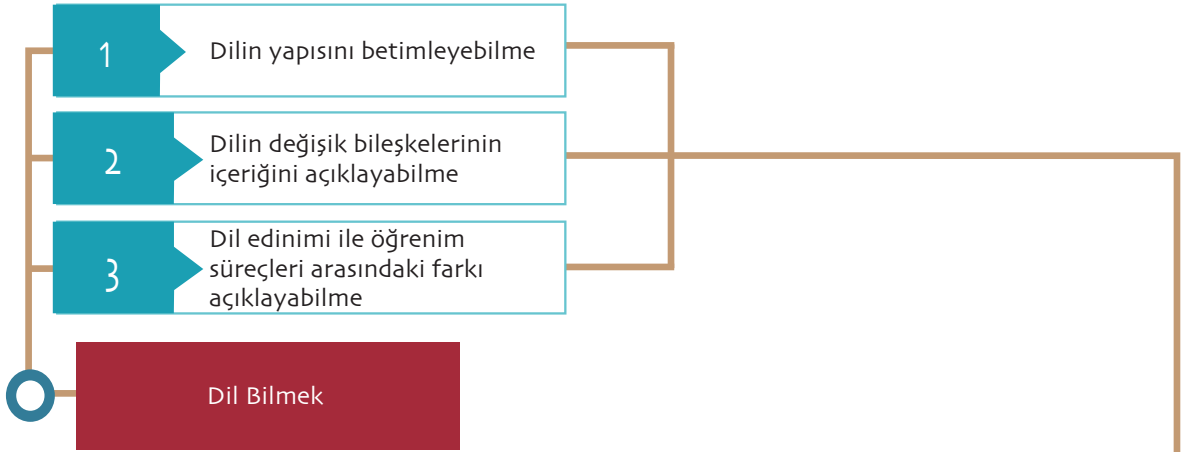
XX. yüzyılda hangi koşullar içinde bulunduğunu, ne gibi değişikliklere sahne olduğunu, bizde hangi kavramların önem taşıdığını ve hangi uluslarla ilişki içinde kurduğumuzu saptayabilir, Türk dilinin 1923 yılından sonraki metinlerini inceleyerek yurdumuzda Cumhuriyet dönemindeki gelişme ve değişimleri ortaya koyabilir. Tıpkı bir toplumun bir evresiyle ilgili metinleri ele alarak o ulusun o evredeki kültürünü, toplumsal değişmelerini bugün aydınlatılabildiğimiz gibi. Bugün Köktürk yazıtları, ulusumuzun VIII. yüzyıldaki kültürüyle ilgili, pek değerli ipuçları vermektedir.

Kısaca söylenecek olursa dil, aynı zamanda her yönüyle bir ulusun kültürünün de aynasıdır: insanın ve uygarlığın en önemli belirtisi ve aracı, dildir.

İster tek tek dilleri ele alalım, isterse bütün dilleri ortak nitelikleriyle ve karşılaştırmalı olarak inceleme yolunu tutalım, dil her açıdan önem taşır; önümüze çok değişik sorunlar serer.

Dillerin kendilerine özgü yasaları, eğilimleri, sorunları olduğu gibi, bütün dilleri kapsayan ortak yasalar, eğilimler ve sorunlar da vardır. İşte, dil dediğimiz bu çok yönlü, büyümlü varlığı inceleyen, özellikle onun - aşağıda değineceğimiz - başlıca sorunlarına eğilen bilime *dilbilim* adını veriyoruz.

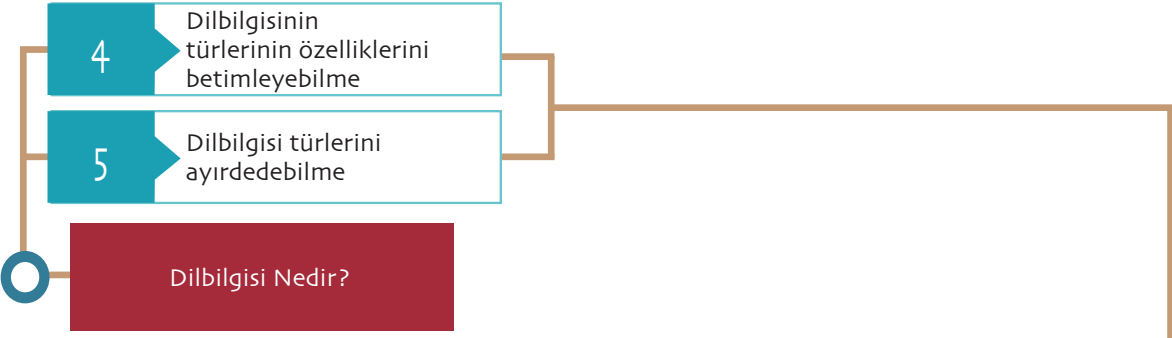
Kaynak: (Doğan Aksan, 1987. *Her Yönüyle Dil Ana çizgileriyle Dilbilim*. Türk Dil Kurumu Yayınları. Ankara)

1 Dil insana özgü bir olgudur. Bütün insan topluluklarının birer dili vardır. Çok ileri düzeyde zihinsel engeli bulunmayan tüm çocuklar, ırk, cinsiyet, yöre, toplumsal ya da ekonomik etmen gözetmeden, içinde doğdukları toplum tarafından konuşulan dili edinme yetisine sahiptir. Engelleri tıbbi olarak giderilemeyen işitme engelli çocuklar, işaret dili ile iletişim kurarlar. Dillerde biçim (ses, işaret) ile anlam (kavram) arasındaki ilişki çoğunlukla rastlantısalıdır. Tüm diller zaman içinde değişir.

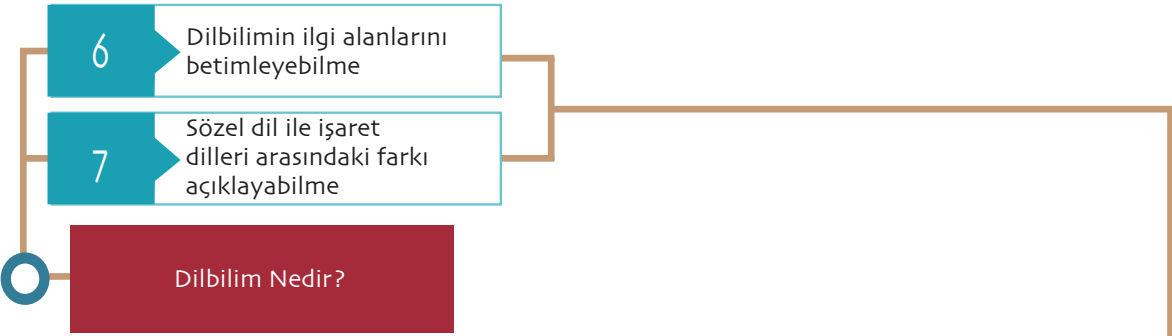
2 Tüm dillerin dilbilgileri temelde birbirlerine benzer, aynı bileşenlerden oluşur; sesbilim, biçimbilim, sözdizim, anlambilim. Ancak her konuşulan dilin, kendileri anlamsız olan ses-birimleri ve bunların birleşimini belirleyen kuralları vardır. Bunlar o dilin sesbilim bileşenini oluşturur. Her dilin biçim ve anlamın birleştiği en küçük anlam birimleri olan biçimbirimleri vardır ve diller bu birimleri sözcük oluşturmada uyulması gereken dile özgü biçimbilim kurallarına uygun bir biçimde birleştirir. Tüm dillerde bir ya da birden fazla sözcük birleşerek öbekler oluşturur ve öbekler birleşerek tümce oluştururlar. Dillerin sözdizim bileşeni tümce yapılarını inceler. Diller birbirlerinden yalnızca bu bileşenlerin içerdiği birimlerin niteliği ve bu birimler ile ilgili birleşme kurallarında ayrılırlar.

3 Dilbilimde dilbilgisi terimi bir anadili konuşucusunun konuştuğu dilin yapısı hakkında içselleştirmiş olduğu bilgiyi ifade denir. Kuralcı dilbilgisi ise dile kuralcı bir yaklaşım içeren dilbilgisidir. Kuralcı dilbilgisi bir dili nesnel olarak betimlemek yerine o dilin daha 'iyi' ve 'doğru' kullanılabilmesini amaçlar ve kurallar üretmeye çalışır. Öğretici dilbilgisi ise bir dili başka dil konuşurlarına öğretmeyi amaçlar.

4 Bir dilin dilbilgisinin sesbilimsel, biçimbilimsel, sözdizimsel ve anlambilimsel özelliklerini nesnel kurallı olarak belirten dilbilgisi kitapları betimsel yaklaşım içinde yazılmıştır. Bir dildeki yapılar hakkında değer yargılı ifade kullanan dilbilgisi kitapları kuralcı bir yaklaşım içinde yazılmışlardır. Bir dilin yapılarını yabancı dil konuşucularına öğretici biçimde yazılmış olan kitaplar öğretici dilbilgisi yaklaşımı içinde yazılmıştır. Bu tür kitaplar genellikle dilbilgisi yapıları değişik düzeylere uygun olarak verir.

5 Betimlemeli dilbilim dillerin kendilerine özgü birim ve kurallarını ele alır. Kuramsal dilbilim ise dillerde görülen özellikleri bir kuram çerçevesinde açıklamayı amaçlar ve dil özelliklerini dil evrenselleri çerçevesinde ele alır. Dil yetisi değil de dil edimine dayalı çalışan metindilbilim, söylem çözümlemesi, toplumdilbilim gibi dilbilim alanları ise dillerin belli bir ortamda (yazılı, sözlü), belli bir bağlamda, toplumda ve kültürde ne tür anlamlar taşıyabileceğini ve hangi iletişimsel amaçlarla nasıl düzenlenebileceğini araştırır. Artzamanlı dilbilim ise dillerin tarih içinde geçirdikleri değişimi inceler.

6 Çocuklara anadilleri öğretilmez. Çocuklar doğdukları andan itibaren etraflarında konuşulan dilin özelliklerini herhangi bir eğitim görmeden içselleştirirler. Çocukların anadillerini içselleştirme sürecine dil edinimi denir. Dil edinimi, tüm çocukların geçirdikleri bir süreçtir; tüm çocuklar doğmuş oldukları dil ortamından bağımsız olarak aynı süreçten geçerler. Dil edinimi çocuklar doğdukları andan itibaren başlar ve çocuklar 3-4 yaşına geldiklerinde anadillerinin dilbilgisini içselleştirme sürecini büyük bir oranda tamamlamış olurlar. Dil gelişimi zihinsel gelişim ile yakından ilgili olduğu için 0-3 yaş dilimi dil gelişimi açısından çok önemlidir. İşitme engelli çocuklar için de 0-3 yaş dilimi içinde işaret dili öğrenmeye başlamaları çok önemlidir.

7 İşaret dilleri de, sese dayalı konuşulan diller gibi, anlamlı birimlere ve bunların nasıl birleşeceklerini belirleyen kurallara sahiptir. İşaret dillerinin konuşulan dillerden farkı, en küçük birimlerinin ses olmayıp işaret olmasıdır.

1 Aşağıdakilerden hangisi dilin en temel özelliği **değildir**?

- A. Dil insana özgüdür.
- B. Dillerin temel özelliği yazılı olmalarıdır.
- C. Diller sürekli bir değişim içindedir, hiç bir zaman aynı kalmaz.
- D. Çocuklar anadillerini edinirler.
- E. Dil bir kurallar dizgesidir.

2 Dilin ses yapısı ile ilgili aşağıdaki tümcelerden hangisi doğrudur?

- A. Dilde en küçük birimler sesbirimlerdir.
- B. Sesbirimler en küçük anlamlı birimlerdir.
- C. Sesbirimlerin dizilişi her dilde aynıdır.
- D. Bütün dillerin sesbirimleri aynıdır.
- E. Her dilde seslerin dağılımı kurallıdır.

3 Aşağıdakiler arasında doğru olanı bulunuz?

- A. Sözcükler ile göndermeleri arasında doğal bir ilişki vardır.
- B. Dilde en küçük anlamlı birimlere sözcük denir.
- C. Sözcükler ile göndermeleri arasındaki ilişki rastlantısaldır.
- D. Yansıma sözcükler her dilde aynıdır.
- E. Bir dilin dilbilgisinde yalnızca o dile özgü kurallar vardır.

4 Aşağıdaki sözcüklerden hangisi dilde biçim ile anlam arasındaki ilişkinin rastlantısal olduğunu örneklemektedir?

- A. Kukuriku
- B. fırl şırl
- C. Hapşırnak
- D. Gürül gürül
- E. Bal

5 Aşağıdakilerden hangisi dil evrenselidir?

- A. Bütün dillerde sözcükler ünsüzle başlar.
- B. Türkçede th sesi yoktur.
- C. Bütün dillerde ünlü ve ünsüz sesler vardır.
- D. Bazı dillerde sözcükler uzundur.
- E. Bütün dillerde tümce yapıları aynıdır.

6 Aşağıdaki açıklamalardan hangisi betimlemeli dilbilgisinde bulunur?

- A. Türkçede ilgeçler tümleçlerinden sonra gelir.
- B. Türkçede ilgeçleri hiç bir zaman tümleçlerinden önce koymayın.
- C. Türkçede ilgeçleri tümleçlerinden sonra koyarsınız.
- D. Türkçede ilgeçleri tümleçlerinden sonra koymak yanlıştır.
- E. Türkçede ilgeçleri tümleçlerinden sonra koymak lazımdır.

7 Aşağıdakilerden hangisinde içeyerleştirmeli tümce yoktur?

- A. Dilbilimciler dilin özyinemeli olduğunu söylerler.
- B. Dilbilimcilere göre, dil özyinemelidir.
- C. Dilbilimciler tarafından dilin özyinemeli olduğu savunulur.
- D. Dilin özyinemeli olduğu dilbilimcilerce bilinir.
- E. Dilin özyinemeli olduğu doğrudur.

8 Bir dilin anadili konuşucuları aşağıdakilerden hangisini **söylemez**?

- A. Bugün yeni bir sözcük öğrendik.
- B. Bugün yeni bir tümce öğrendik.
- C. Bugün yeni bir terim öğrendik.
- D. Bugün yeni bir kural öğrendik.
- E. Bugün yeni bir sıfat öğrendik.

9 Aşağıdakilerden hangisi dilbilimin ilgi alanı **değildir**?

- A. Bir dilin önceki devreleri ile sonraki devreleri arasında dilde görülen yapısal değişiklikleri saptamak
- B. Çocukların dil edinim süreçleri
- C. Bir metni oluşturan öğelerin ve metindeki dilsel düzenlerin çözülmesi
- D. Bir metnin oluşturulmasını mümkün kılan esinlenmelerin incelenmesi
- E. İkinci dil edinimi ile anadili edinimi arasındaki benzerlik ve farkları belirlemek

10 İşaret dilleri hakkında aşağıdakilerden hangisi doğrudur?

- A. İşaret dilleri kurallı değildir.
- B. İşaret dillerinde her istenilen ifade edilemez.
- C. İşaret dillerinin dilbilgisi yoktur.
- D. İşaret dilleri konuşulan diller gibi kurallıdır.
- E. Dünyadaki tüm işitme engelliler aynı işaret dilini kullanırlar.

1. B

Yanıtınız yanlış ise “Dil ve Dilbilim” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

6. A

Yanıtınız yanlış ise “Dilbilgisi” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

2. E

Yanıtınız yanlış ise “Ses Bilgisi” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

7. B

Yanıtınız yanlış ise “Dil Evrenselleri” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

3. C

Yanıtınız yanlış ise “Sözcük Bilgisi” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

8. B

Yanıtınız yanlış ise “Dilbilim Nedir” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

4. E

Yanıtınız yanlış ise “Sözcük Bilgisi” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

9. D

Yanıtınız yanlış ise “Dilbilim Nedir” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

5. C

Yanıtınız yanlış ise “Dil Evrenselleri” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

10. D

Yanıtınız yanlış ise “İşaret Dilleri” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

1

Araştır Yanıt Anahtarı

Araştır 1

Yanıtlar açık uçludur.

Araştır 2

Kurallı Cümle: Cümledeki iş, oluş, hareket ve durum bildiren sözcükler cümlenin sonunda yazılmışsa bu cümle kurallı cümledir.**Devrik Cümle:** Cümledeki iş, oluş, hareket ve durum bildiren sözcükler cümlenin başında veya ortasında yazılmışsa bu cümle devrik cümledir.

Açıklama açık uçludur.

Araştır 3

TİD işaretleri:

Anne: Sağ el bir bardak biçiminde tutularak sağ göğüsten sol göğüs üzerine küçük bir ark hareketi ile kaydırılır.

Baba: Sağ elin başparmağı çeneye değdirilir.

Okul: Parmaklar bitleştirilmiş olarak sağ el ağza kısa hareketlerle değdirilir

Kitap: İki elin ayası göğüs hizasında birleştirilerek açıp kapama hareketi yapılır.

Kaynakça

- Aksan, Doğan. 1987. *Her Yönüyle Dil Ana çizgileriyle Dilbilim*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Brentari, Diane. 2010. *Sign Languages*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Chomsky, Noam. 1986. *Knowledge of Language: Its Nature, Origin, and Use*. New York and London; Praeger.
- Chomsky, Noam. 1972. *Language and Mind*. Enlarged Ed. New York: Harcourt Brace Jovanovitch.
- Crain, S., & Lillo-Martin, D.C. (1999). *An introduction to linguistic theory and language acquisition*. Malden, (MA): Blackwell Publishing Ltd.
- Linden, L. (2007). *The Basic Theories of Language Acquisition*. Norderstedt, Germany: GRIN Verlag.
- Lyons, John. 1968. *An Introduction to Theoretical Linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pfau, Roland, Steinbach, Markus, Woll, Bencie. 2012. *Sign Language: An Introduction*. Berlin: De Gruyter Mouton.

■ Bölüm 2

Dillerin Sesleri: Sesbilgisi

öğrenme çıktıları

1

Ses ve Yazı

- 1 Ses ile harf arasındaki farkı tanımlayabilme
- 2 Değişik yazı türlerini tanımlayabilme

2

Sesbilgisi ve Alanları

- 3 Sesbilgisinin altalanlarını tanıma
- 4 Havaakımı düzeneklerini tanıma

3

Ses Oluşumu

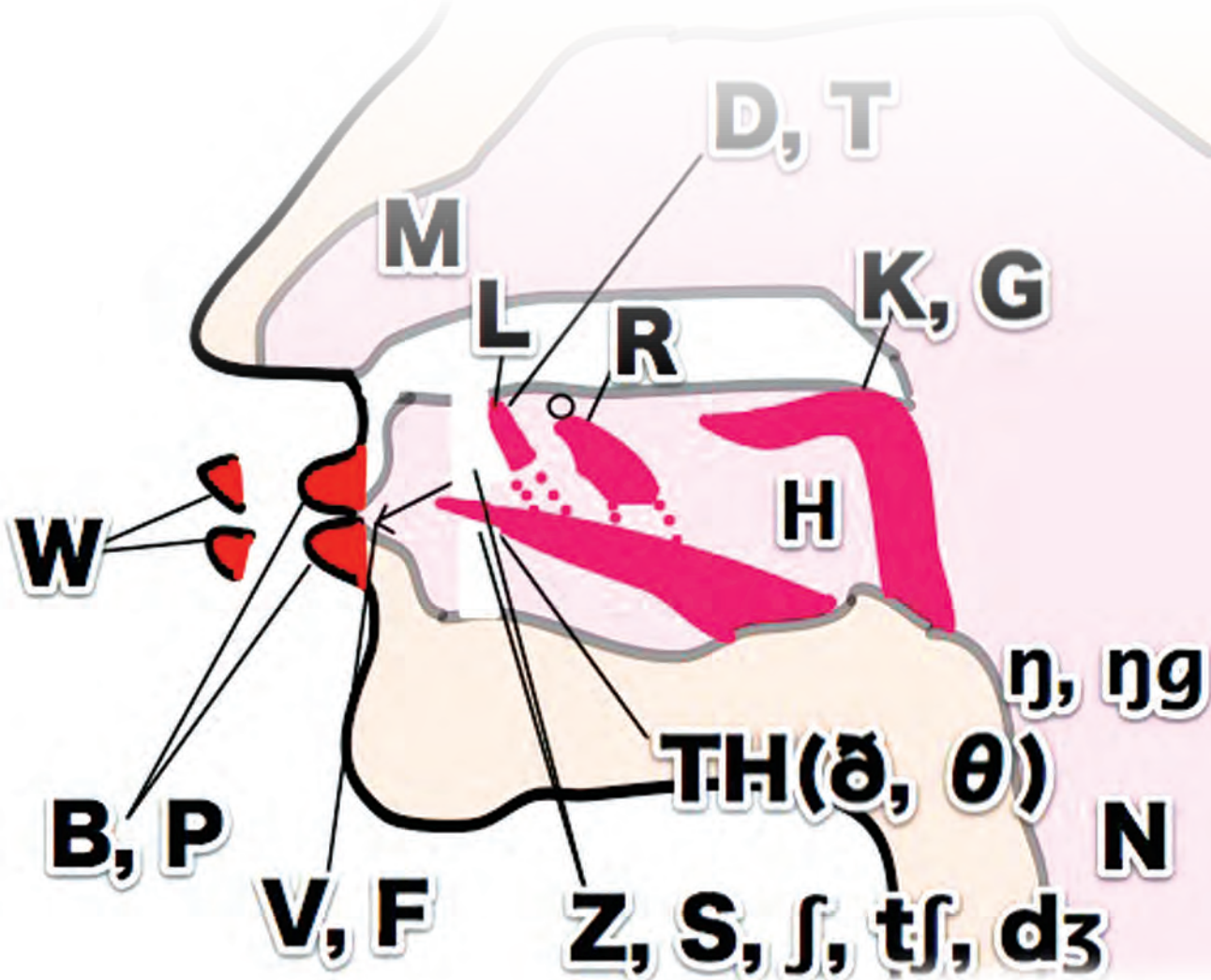
- 5 Ünsüzlerin özelliklerini betimleyebilme
- 6 Ünlülerin özelliklerini betimleyebilme
- 7 Doğal ses sınıflarının niteliklerini açıklayabilme

4

Bürün

- 8 Bürün özelliklerini betimleyebilme
- 9 Bürün özelliklerinin işlevlerini açıklayabilme

Anahtar Sözcükler: • Sesbilgisi Bürün Hava Akımı Düzenekleri • Ünlü • Patlamalı Gırtlaksıl • Vurgu • Uluslararası Sesbilgisi Alfabeti • Doğal Ses Sınıfları • Ünsüz • Sürtülmeli • Genizsil • Ezgi • Ton

GİRİŞ

İnsanlar kendilerini ifade ederlerken dil kullanırlar. Dili kullanmanın iki yolu vardır: konuşma/işaretleme ve yazma. İnsan dili temelde konuşmaya ya da işaretlemeyle dayalıdır. Çocukları düşünün: Çocuklar ancak okula gittikleri zaman ya da yaşları okul çağına yaklaştığı zaman okuma-yazma öğrenirler. Ancak dünyada hangi dil ortamına doğarlarsa doğsunlar, çocuklar duyma duyularında bir sorun yoksa ya da çok ileri düzeyde zeka gelişimi sorunları yoksa, bir yaşından itibaren konuşmaya başlarlar. Başka bir deyişle, çocuklar yazmayı öğrenmeden çok önce anadillerini konuşabilmektedirler. Bu da göstermektedir ki dil aslında konuşmaya dayalıdır. Ve konuşma tabii sese dayalıdır.

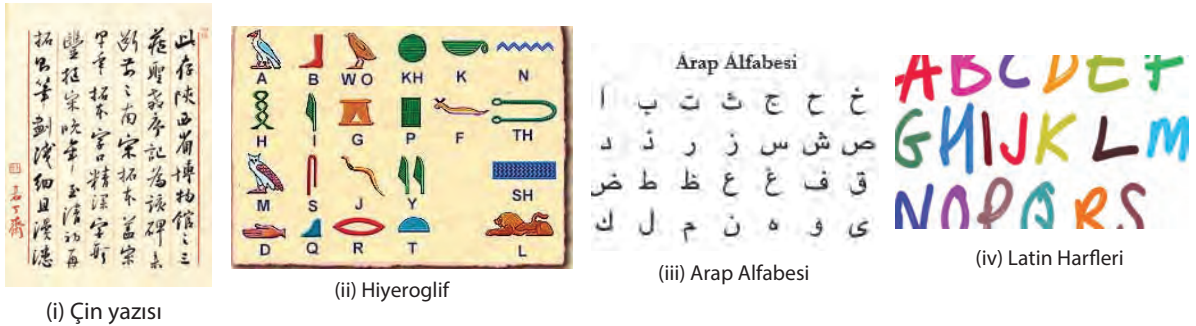
SES VE YAZI

Dünyanın bir çok yerinde hala dilleri yazıya dökülmemiş toplumlar bulunmaktadır. Yazıları

olmamasına karşın, bu toplumların bireyleri birbirleri ile konuşarak iletişim kurmakta, günlük gereksinimlerini konuşma ile gidermektedirler. Böylece yazının, dil için önemli ama ikincil bir boyutu olduğu ortaya çıkmaktadır.

Yazı Türleri

Yazı toplumlarında, birbirlerine sesin erişemeyeceği uzaklıkta olan kişiler arasında haberleşmeyi, bilgi aktarımını sağlamaya yarayan bir araçtır. Yazı aynı zamanda sesteki daha kalıcı olduğu için, bilginin bir kuşaktan daha sonraki kuşaklara aktarılmasını sağlayarak insanlığın bilgi birikimi yapabilmemesine yol açar. Böylece yazının temel işlevi, bilginin kalıcılığını, sürekliliğini sağlamak olarak nitelenebilir. Resim 2.1'de değişik kültürler tarafından kullanılan yazı biçimleri gösterilmektedir.

Resim 2.1 Değişik kültürler tarafından kullanılmış kullanılan yazı türleri

Kaynaklar: (i) http://tccl.rit.albany.edu/knilt/index.php/Interesting_Chinese_Characters:A_Big_Picture_of_Chinese_Writing_System, (ii) <https://discoveringegypt.com/egyptian-hieroglyphic-writing/egyptian-hieroglyphic-alphabet/>, (iii) <https://linguistics.stackexchange.com/questions/11363/why-dont-some-arabic-letters-appear-in-the-alphabet-list>, (iv) <http://www.sixtyvocab.com/blog/many-alphabets-world/>

İşitme engeli olmayan bireyler için dilin konuşmaya dayalı olduğunu göz önünde bulundurursak, konuşulan dil için **seslerin** önemi ve **sesler** ile **harfler** arasındaki fark ortaya çıkacaktır. Harfler, konuşmak için oluşturulan seslerin yazıya dökülebilmesi için kullanılan sembollerdir. Her dilin kendi seslerini yazabilmek için kullandığı bir yazı biçimi vardır; çivi yazısı, hiyeroglif ve alfabe değişik yazı türleridir. Hiyeroglifler, ifade edilen kavramı o kavramı temsil eden resim ile gösteren yazı türüdür. Taş üzerine yazılan yazı türü olan çivi yazısı, sesleri temsil eder. Bugün kullanmakta olduğumuz alfabe her sesi ayrı bir sembol ile temsil eden yazı türüdür. Örneğin, anadili Türkçe olan kişiler *ben* sözcüğünün *b*, *e*, *n* seslerinden oluştuğunu bilirler ve bu sesler Türkçe alfabede **b**, **e**, **n** harfleriyle yazılır. İngilizcede ise *this*, *the*, *these* gibi sözcüklerin başında bulunan *th* harfleri tek bir sesi simgelemektedir. Diller arasında ses farklılıkları olduğu gibi,

alfabelerinde de farklar vardır çünkü her dil kendi ses dizgesinde olan sesleri temsil etmek için gerekli olan harfleri kullanır. Dilbilim bütün dillerdeki sesleri kaydetmeyi ve yazabilmeyi amaçlamaktadır. Bunun için diller tarafından kullanılan alfabeler, dilbilim için yeterli değildir. Dillerin alfabelerinde bir harfin temsil ettiği sesin niteliği dilden dile fark etmektedir. Türkçede *e* harfi ile temsil edilen ses ile İngilizcede aynı harf ile temsil edilen ses farklıdır; örn. Türkçede *ses, sen, ev* ama İngilizce *men, women, beet*. Ayrıca bazı dillerde bir ses o dilin alfabesi içinde bile değişik harflerle gösterilmektedir; örn. İngilizcede *meet* 'buluşmak' ile *meat* 'et' sözcüklerindeki ünlü aynıdır ama yazılış biçimleri görüldüğü gibi farklıdır. Aynı şekilde, İngilizcede *this, the, these* gibi sözcüklerin ilk sesleri yazıda *th* olarak 2 harf ile yazılmaktadır. Resim 2.2'deki resimler Türkçede yapılmış bazı yazım hatalarını göstermektedir.

Resim 2.2 Söyleyişin yazıya yansımaları

Uluslararası Sesbilgisi Alfabeti

Yazı sistemlerinde görülen bu tutarsızlıkları gidermek, bütün dillerde çıkarılan sesleri yazabilmek ve 'bir ses bir sembol' ilkesini gerçekleştirmek için dilbilimde **Uluslararası Sesbilgisi Alfabeti** (International Phonetic Alphabet, IPA) denilen özel bir alfabe geliştirilmiştir. Uluslararası Sesbilgisi Alfabeti her bir sesi ayrı bir sembolle göstermekte ve bu sembollerin her biri yalnızca bir sesi temsil etmektedir. Örneğin, İngilizcede *this, the, these* sözcüklerinde baştaki tek bir sesin yazıda *th* harfleri ile gösterilmesine karşın Uluslararası Sesbilgisi Alfabeti'nde bu ses [ð] sembolü ile gösterilir. Resim 2.3 sesbilgisi çalışmaları ile ünlü sesbilimci Prof. Dr. I. C. Catford'ı tanıtmaktadır.

✓ Uluslararası Sesbilgisi Alfabeti her bir ses ayrı bir sembolle göstermekte ve bu sembollerin her biri yalnızca bir sesi temsil eder.

Resim 2.3 J.C. Catford
Sesbilgisi araştırmacısı

Öğrenme Çıktısı

1 Ses ile harf arasındaki farkı tanımlayabilme
2 Değişik yazı türlerini tanımlayabilme

Araştır 1

Türkçe *çatı* sözcüğünün ilk sesi ile İngilizce *chair* 'is-kemle' sözcüğünün ilk sesi aynıdır. Ancak görüldüğü gibi, iki dil bunları farklı yazmaktadır. Buna benzer iki dilde ilk sesleri aynı ancak yazılışları farklı 5 çift sözcük bulun ve iki dilin yazı sistemleri arasındaki farkı inceleyin.

İlişkilendir

Metindeki Resim 2.2de verilen resimlerdeki yazıları inceleyin ve bunlara göre yazıyı yazan kişinin sözcükleri nasıl söylediği ile ilişkilendirin, sözcükler ölçünlü dile göre yazılmış biçimleri olan *kalorifer*, *brokoli*, *fotoshopçu* biçimlerinden ne yönden farklı olduğunu saptayın.

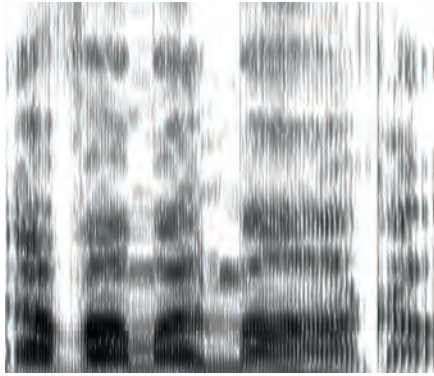
Anlat/Paylaş

Metinde bahsedilen İngilizcedeki *thin*, *think* gibi sözcüklerin başındaki *th* olarak iki harfle yazılan dizinin dilbilimsel niteliğini sesle harf arasındaki fark çerçevesinde kardeşinize anlatın.

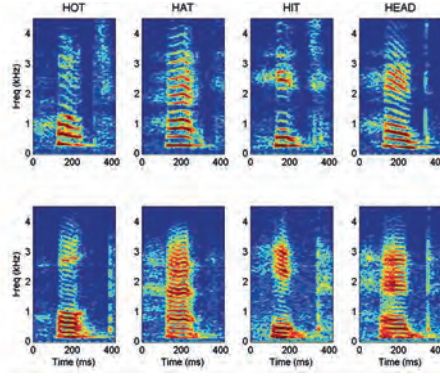
SESBİLGİSİ VE ALANLARI

Sesler fiziksel özelliklerinin değişik boyutları açısından incelenir. Dilbilimde seslerin fiziksel oluşumunu inceleyen alana **sesbilgisi** denir. Seslerin değişik özelliklerini inceleyen bir alan olan sesbilgisinin 3 alt alanı vardır. **Akustik sesbilgisi**, ses dalgalarının frekansı, formantları ve hızı gibi fiziksel özelliklerini inceler. Resim 2.4 sesin fiziksel boyutlarını yansıtmaktadır.

(i) Ses frekansı

(ii) Sesin formantları

Resim 2.4 Akustik sesbilgisi ve sesin fiziksel boyutları

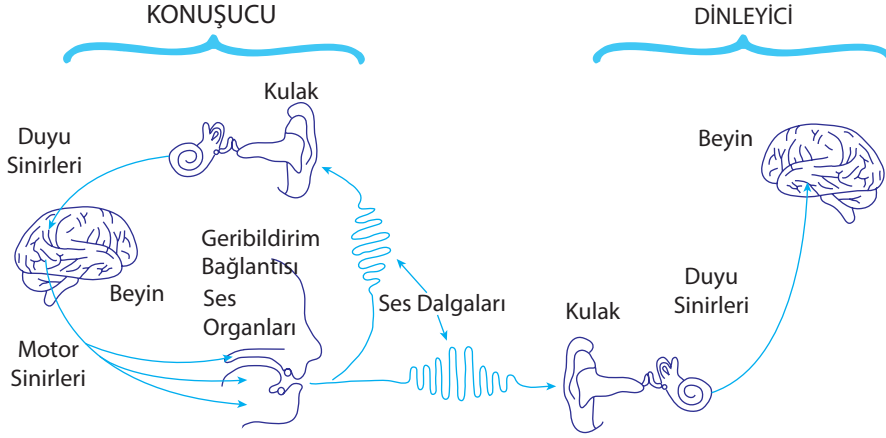
Kaynak: <https://auditoryneuroscience.com/topics/formants-and-harmonics-spoken-vowels>

Dinleyiş sesbilgisinin ilgi alanı sesin kulak zarından beyne aktarılması ve beyin tarafından duyma merkezine aktarılan iletinin algılanması ve içeriğinin anlaşılmasını sağlayan sinirsel süreçtir. Beyin ile kulak arasındaki sinir ağında oluşan bir uyumsuzluk ya da beynin duyma merkezinde olan bir hasar bu süreci olumsuz olarak etkilemektedir. Sesin beyne aktarılmasında görülen sorunun niteliğine bağlı olarak, bireylerde işitme engellilik gibi fiziksel bir engel ortaya çıkabilir ya da iletinin doğru anlaşılması gibi beynin

gelen iletiyi çözümleme işlemini yerine getiren bilişsel süreçte bir sorun yaşanıyor olabilir. **Dinleyiş sesbilgisi** sorunun niteliğini saptamayı amaçlamaktadır. **Söyleyiş sesbilgisi**'nin inceleme alanı ise konuşucunun konuşurken kullandığı seslerin oluşturulmasını sağlayan fiziksel hareketlerin niteliğidir. Konuşurken kullandığımız sesler bir hava akımının solunum sistemimiz içinde yer değiştirmesi sonucu oluşmaktadır. Hava akımı solunum sistemi içinde yer değiştirirken, konuşucular dil, dudak ve dişler gibi ağız içinde bulunan organların değişik fiziksel hareketleri ile ses oluştururlar.

Şekil 2.1 konuşma esnasında sesin konuşucu tarafından oluşturulma sürecini ve dinleyici tarafından algılanma sürecini temsil etmektedir.

Şekil 2.1

Kaynak: <http://indra-bohara.blogspot.com.tr/2010/10/brief-critical-review-of-speech-chain.html>

Aşağıda konuşmada kullanılan seslerin nasıl oluşturulduğu incelenmektedir.

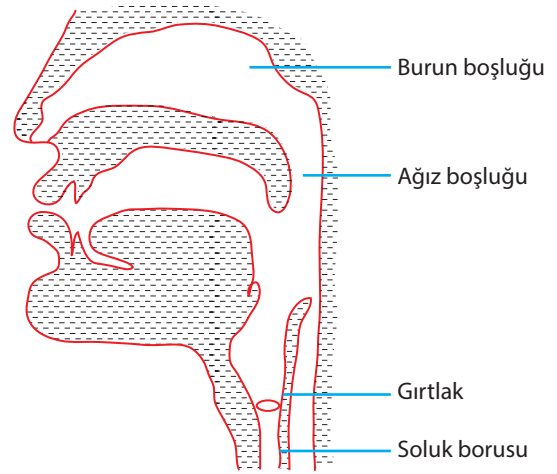
Söyleyiş Sesbilgisi

Konuşurken çıkardığımız sesler bir hava akımının solunum sistemimiz içinde yer değiştirmesi sonucu oluşmaktadır. Konuşmada kullanılan sesleri oluşturma sürecinde kullanılan organlar şunlardır:

1. akciğerler
2. hava borusu
3. gırtlak
4. ağız boşluğu
5. burun boşluğu

Şekil 2.2 resim hava akımının ses aygıtı içindeki hareketini sağlayan organları ve hava akımının çıkış yollarını göstermektedir:

Konuşurken çıkardığımız sesler, **başlatıcı** denilen bir organın hava akımını başlatması ile oluşturulur. Bunu bir emme-basma pompasının havayı dışarı itme hareketi olarak düşünebiliriz ve seslerin oluşmasını sağlayan düzeneği başlatıcı tarafından dışarıya itilmesini havanın insan vücudu içindeki yolculuğa benzetebiliriz. Dillerde hava akımını başlatıcı işlevini gören organlar, akciğerler, gırtlak ve damaktır. Tüm dillerde akciğerlerin başlatıcı işlevini üstlendiği sesler bulunmaktadır. Bazı dillerde ise akciğerlerin başlatıcı işlevini üstlendiği sesler yanı sıra gırtlak ve damak tarafından başlatılan hava akımı ile oluşturulan sesler de bulunmaktadır.

Şekil 2.2 Ses Aygıtı

Başlatıcı olan akciğerler tarafından itilen hava akımı soluk borusu yoluyla yukarı doğru hareket eder ve soluk borusunun üst tarafında bulunan gırtlaktan geçerek ağız ya da burun boşluklarından dışarı çıkar. Gırtlakta ses telleri bulunmaktadır. Ses telleri iki ayrı konumda olabilir. Ses telleri aralarında herhangi bir boşluk olmayacak derecede birbirlerine yakın duruyorlarsa, hava akımı gırtlaktan geçerken, ses tellerinin arasında geçmek için onları iter ve titremelerine yol açar. Ses tellerinin titremesi sonucu oluşan seslere **ötümlü** sesler denir. Bunu z sesinin oluşturulmasında görebiliriz. İşaret ya da orta parmağınızı boğazınızdaki gırtlak bölgesinin üzerine koyup z sesini çıkarırsanız, bir titreşim hissedeceksiniz; bu titreşim z sesinin ötümlü bir ses olduğunu gösterir. Hava akımı gırtlaktan geçtiği sırada, ses telleri ayrık durumdaysalar, yani aralarında bir boşluk bulunmuyorsa, oluşturulan ses **ötümsüz**dür. Yukarıdaki deneyi şimdi s sesiyle yapın; işaret ya da orta parmağınızı boğazınızdaki gırtlak bölgesinin üzerine koyup s sesini çıkarttığınızda, hiç bir titreşim hissetmeyeceksiniz. Bu s sesinin ötümsüz ses olduğunu göstermektedir.

Hava Akımı Düzenekleri

Konuşma sürecinde kullanılan sesleri çıkarmada birbirlerinden hava akımını başlatan organın niteliği açısından ayrılan üç ayrı hava akımı düzeneği kullanılmaktadır. Hava akımı düzeneklerini ve hava akımını başlatan 'başlatıcı' adını verebileceğimiz organları Tablo 2.1'de gösterilmiştir:

Tablo 2.1 Hava Akımı Düzenekleri

Hava Akımı Düzenekleri	Başlatıcı
Akciğer hava akımı düzeneği	Akciğerler
Gırtlak hava akımı düzeneği	Gırtlak
Artdamak hava akımı düzeneği	Artdamak

Yukarıda da belirttiğimiz gibi tüm dillerde akciğer hava akımı düzeneği ile oluşturulan sesler bulunmaktadır. Gırtlaksıl ve artdamaksıl hava akımı düzenekleri ise bazı dillerde akciğer hava akımı düzeneği yanı sıra kullanılmaktadır. Türkçede yal-

nızca akciğer hava akımı düzeneği ile oluşturulan sesler kullanılmaktadır. Kafkas dilleri ailesine ait olan Abhazca, Kabartayca, Gürcüce gibi dillerde gırtlaksıl hava akımı düzeneği ile oluşturulan sesler de bulunmaktadır. Artdamaksıl hava akımı ile oluşturulan sesler ise Ewe gibi bazı Afrika dillerinde görülmektedir.

Hava akımı düzeneklerinde başlatıcılar, seslerin oluşmasını sağlayan hava akımını iki ayrı biçimde başlatır. Bu biçimler havanın pompalamayı andıran hareketi ile dışarı itilmesi ya da emmeyi andıran hareket ile içeri çekilmesidir. Bunlardan havanın dışarı itilmesi ile oluşturulan seslere **püskürtmeli**, içeri çekilmesi ile oluşturulan seslere **emmeli** adı verilir. Ancak, hava akımı düzeneklerinin her biri tarafından her iki biçimle de hava akımı başlatılabilmesine karşın, oluşturulan tüm sesler insanlar tarafından konuşma sesi olarak kullanılmamaktadır. Örneğin, tüm dillerde püskürtmeli akciğer hava akımı düzeneği ile oluşturulan sesler kullanılmaktadır. Buna karşın emmeli akciğer hava akımı düzeneği ile oluşturulan sesler hiç bir dilde konuşma sesi olarak kullanılmamaktadır. Ağlarken ya da koşarken konuşmağa çalışıldığı sırada çıkarılan sesler emmeli akciğer hava akımı düzeneği ile oluşturulmaktadır. Emmeli ve püskürtmeli hava akımı düzenekleri ile oluşturulan konuşma sesleri Tablo 2.2'de gösterilmiştir:

Tablo 2.2 Emmeli ve Püskürtmeli Hava Akımı Düzenekleri ve Sesler

Hava Akımı Düzenekleri	Sesler	
	Emmeli	Püskürtmeli
1. Akciğer hava akımı düzeneği	-	Püskürtmeli
2. Gırtlak hava akımı düzeneği	İçpatlamalı	Duraklı
3. Artdamak hava akımı düzeneği	Klik	-

Tablo 2.2'de görüldüğü gibi emmeli akciğer hava akımı ile püskürtmeli artdamak hava akımı düzenekleri tarafından oluşturulan sesler hiç bir dilde konuşma sesi olarak kullanılmamaktadır.

Öğrenme Çıktısı

3 Sesbilgisinin altalanlarını tanıma
4 Havaakımı düzeneklerini tanıma

Araştır 2

Türkçe konuşurken çıkar-dığımız sesler akciğer hava akımı düzeneği ile oluşturulur. Ancak gırtlak hava akımı düzeneği ile oluşturulan sesler de vardır. Örneğin, tavukları çağırırken ya da atların yürürken çıkardıkları sesi taklit ederken hangi düzeneği kullandığımızı araştırın.

İlişkilendir

Türkçede özellikle çocukların yaptığı bir hareketin anne-babalar tarafından hoş karşılanmadığı zaman çıkarılan *tık, tık, tık* sesi ile kapıya vura sesinin taklidi olan *tıklamak* sözcüğünü söylerken çıkarılan ses arasındaki farkı kullanılan hava akımı düzeneği ile ilişkilendirin.

Anlat/Paylaş

Kardeşinize sesbilgisi ve alanlarını açıklamaya çalışıyorsunuz. Ona sesbilgisinin altalanlarını ve her altalanın ne ile ilgilendiğini anlatın.

SES OLUŞUMU

Hava akımı ses aygıtı içinde ağız veya burun boşluklarından dışarı çıkmak üzere yol alırken, ağız boşluğunda dilin ve alt çenenin hareketi ile bazı engeller oluşturulur. Bu engellerin niteliği, yeri ve derecesi, konuşmada kullanılan iki ana ses sınıfını oluşturur. Bu iki sınıf 1. Ünsüzler, 2. Ünlülerdir.

Ünsüzler hava akımının ağız boşluğunda en yüksek derecede engellenmesi ile oluşturulan seslerdir. Ünlüler ise hava akımının ünsüzlere kıyasla daha düşük derecede engellenmesi ile oluşturulur. Bundan dolayı, ünsüzler ve ünlülerin sesbilgisel betimlemesinde birbirlerinden farklı özellikler kullanılır. Şimdi sırasıyla ünsüzler ve ünlülerin nasıl oluştuğuna ve seslerin nasıl betimlendiğine bakalım.

Ünsüzler

Ünsüzlerin sesbilgisel özellikleri üç boyutta incelenir:

- oluşma noktası
- oluşma biçimi
- gırtlak durumu

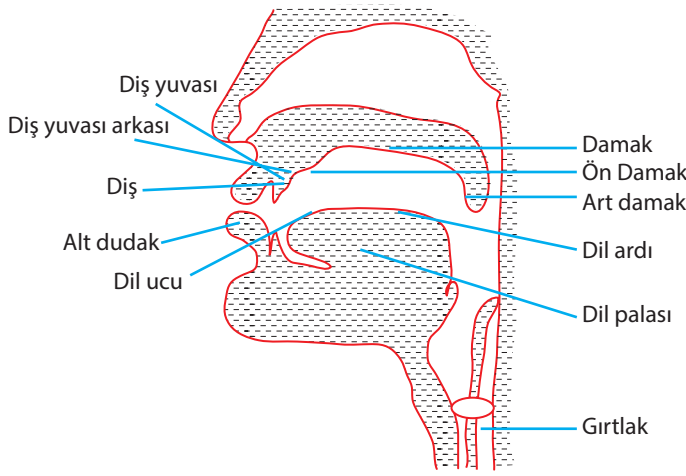
Oluşma noktası hava akımı hareketinin ağızda engellendiği noktayı, oluşma biçimi engellenmenin

niteliğini, gırtlak durumu ise ses tellerinin açık ya da kapalı durumunu belirtir.

- Oluşma noktası:** Ünsüzler hava akımının hareketi, ağızda bulunan ve **oluşturucu** adı verilen organların birbirlerine değmesi ya da değişik düzeylerde yaklaşması sonucu engellenmesi ile oluşturulur. Bir ünsüzün engelleme noktası o ünsüzün oluşma noktasıdır.

Oluşturucular alt ve üst oluşturucular olarak ikiye ayrılır. Alt çeneye bitişik olan organlara alt oluşturucular, üst çeneye bitişik olan organlara ise üst oluşturucular denir. Alt oluşturucular hareketlerinde daha serbesttir ve buna bağlı olarak üst oluşturuculara oranla ses oluşumunda daha etkindir. Ünsüzlerin oluşumunda görev alan alt ve üst oluşturucuları ağzın dışından içine doğru olmak üzere şöyle sıralanır:

- alt oluşturucular: alt dudak, alt dişler, dil
- üst oluşturucular: üst dudak, üst dişler, diş yuvası, diş yuvası arkası, öndamak, damak, artdamak, küçük dil, boğaz, gırtlak Alt ve üst oluşturucular Şekil 2.3'te gösterilmiştir:

Şekil 2.3 Alt ve Üst Oluşturucular

Alt oluşturuculardan dil en oynak organdır. Değişik seslerin oluşumunda dilin değişik bölümleri etkindir. Bu açıdan dili üç ayrı bölümde incelemek gerekmektedir:

- dil ucu
- dil palası
- dilardı

Ünsüzler alt ve üst oluşturucuların birbirlerine değmeleri ya da yaklaşmaları sonucu oluşur. Buna göre, ünsüzler alt ve üst oluşturucularının adları ile betimlenir. Örneğin, alt ve üst dudakların birleşmesi ile oluşturulan [p] sesi çift-dudaksıl bir ses, alt dudakın üst dişlere yaklaşması ile oluşturulan [f] sesi dudaksıl-dişsil bir sestir. Alt ve üst oluşturuculara göre seslerin oluşma noktaları ve örnek sesler Tablo 2.3'te verilmiştir. Oluşma noktaları ağız boşluğunun en dış noktasından içe doğru sıralanmıştır.

Tablo 2.3 Ünsüzlerin Oluşma Noktaları

Alt Oluşturucu	Üst Oluşturucu	Oluşma Noktası	Ses
Alt dudak	Üst dudak	Çift-dudaksıl	[p]
Alt dudak	Üst diş	Dudaksıl-dişsil	[f]
Dilucu	Üst diş	Dilucu-dişsil	[t]
Dilucu	Dişyuvası	Dişyuvasıl	[s]
Dilpalası	Dişyuvası-Damak	Dişyuvasıl-Damaksıl	[ʃ]
Dilpalası	Damak	Damaksıl	[j]
Dilardı	Artdamak	Dilardı-artdamaksıl	[k]
Dilardı	Küçük dil	Küçük dilsil	[q]
	Boğaz	Boğazsıl	[ʔ]
	Gırtlak	Gırtlaksıl	[h]

- (ii) **Oluşma biçimi:** Oluşma biçimi ünsüzlerin oluşturucuların birbirlerine yaklaşma derecesini ve oluşma noktasında hava akımının geçiş biçimini belirtir. Ünsüzler oluşturuluş biçimlerine göre (i) patlamalı, (ii) sürtünmeli, (iii) patlamalı sürtünmeli, (iv) genizsil, (v) kayıcı ve (vi) akıcı ünsüz olmak üzere 6 sınıfa ayrılır.

a. Patlamalı ünsüzler: Patlamalı ünsüzler alt ve üst oluşturucuların birleşip hava akımını tamamen engellemeleri sonucu oluşur. Oluşma noktasında hareketi engellenen hava, bu noktada birikir ve büyük bir basınç yaratır. Oluşturucuların birbirlerinden

ayrılmaları ile, hava, patlamayı andıran bir ses ile dışarı çıkar. Patlamalı bir ünsüz olan [p] sesinin oluşturulmasında alt ve üst dudaklar birbirlerine sıkıca değdirilerek havanın ağız boşluğundan dışarı çıkması engellenir. Bunun sonucu olarak kapalı dudakların hemen arkasında biriken hava büyük bir basınç oluşturur. Dudaklar kapalı kaldıkları sürece bu basınç artar. Dudakların açılmasıyla hava aniden dışarı çıkar ve çıkarken patlamaya benzeyen bir ses duyulur. Diğer patlamalı seslerden bazıları [b, t, d, k, g] sesleridir.

Resim 2.5'te [m], [l] ve [f] seslerini oluştururken, dil ve dudakların konumu yansıtılmaktadır.

[m], [l] ve [f] seslerini oluştururken, dil ve dudakların konumu

Resim 2.5

Kaynak: https://www.researchgate.net/publication/277167504_Speaker-specific_articulatory_assessment_and_measurements_during_Portuguese_speech_production_based_on_Magnetic_Resonance_Images/figures?lo=1

b. Sürtünmeli ünsüzler: Sürtünmeli ünsüzlerin oluşumunda alt ve üst oluşturuçular birbirlerine yaklaşır, ancak patlamalı ünsüzlerde olduğu gibi birbirlerine değip hava akımı tamamen engellenmez. Birbirlerine yaklaşan oluşturuçuların arasında havanın geçebileceği dar bir açıklık vardır. Hava bu dar geçitten sürtünme ile geçer. Oluşma noktasındaki bu açıklık geniş olmadığı için hava buradan geçerken sürtünme sesine benzer bir ses duyulur. [s] sürtünmeli bir ünsüzdür. Alt oluşturuçular olan dil ucu, üst oluşturuçular diş yuvasına yaklaşır, ancak ona değmez. Dilucu ile diş yuvası arasında havanın sızabileceği dar bir açıklık bulunmaktadır. Ciğerlerden basınçla gelen hava bu dar geçitten geçmeğe çalışır. Bundan dolayı geçerken sürtünme sesine benzer bir ses oluşur. Diğer sürtünmeli seslerden bazıları [z, ʃ, ʒ] sesleridir.

c. Patlamalı-sürtünmeli ünsüzler: Patlamalı-sürtünmeli ünsüzlerin oluşmalarını iki evrede incelemek mümkündür. Birinci evre, başlangıç evresidir. İkinci evre ise, bitiş evresidir. Patlamalı-sürtünmeli ünsüzlerin başlangıç evresinde, hava akımı patlamalı ünsüzlerin oluşmasında olduğu gibi alt ve üst oluşturuçular tarafından tamamen engellenir. Ancak, oluşturuçuların birbirlerinden ayrılması sırasında hava akımı patlamalı ünsüzlerde olduğu gibi aniden değil, sürtünmeli ünsüzlerin oluşumunda olduğu gibi daha yavaş bir hızla sürtünme ile sızarak çıkar. [tʃ] patlamalı-sürtünmeli bir ünsüzdür. Başlangıç evresinde, dil palası, diş yuvası ile damak arasındaki noktaya değerek bu noktada hava akımını engeller. Bitiş evresinde, dil palası bu noktadan yavaş yavaş ayrılır. Ayrılırken hava akımı sızarak dışarı çıkar.

ç. Genizsil ünsüzler: Genizsil ünsüzler hava akımının burun boşluğundan dışarı çıkması ile

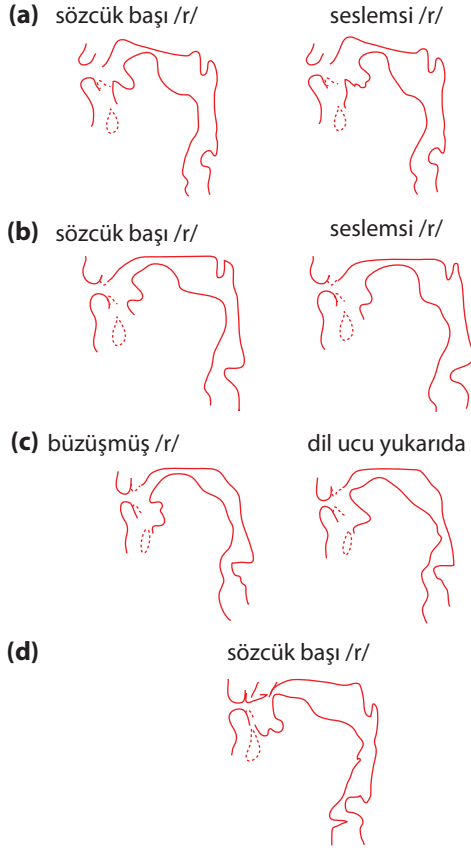
oluşur. Hava akımının engellenme noktası, patlamalı ünsüzlerin oluşmasında olduğu gibi ağız boşluğundadır. Ancak, genizsil ünsüzlerin oluşmasında artdamak inik durumdadır ve hava akımının burun boşluğuna girişi açıktır. Bundan dolayı, gırtlaktan çıkan hava burun boşluğuna girer ve burun deliklerinden dışarı çıkar. [m] genizsil bir ünsüzdür. Dudaklar birbirlerine değerek havanın dışarı çıkmasını engeller. Bu sırada artdamak aşağı çekilmiştir ve burun boşluğuna giriş açıktır. Gırtlaktan geçen hava akımı burun boşluğuna girişinin açık olması üzerine burun boşluğuna girer ve burun deliklerinden dışarı çıkar. Ağız boşluğundaki engelleme dudaklar tarafından gerçekleştirildiği için [m] ünsüzü çift dudaklı genizsil bir sestir.

d. Akıcı ünsüzler: Akıcı ünsüzler ikiye ayrılır: (i) yan akıcı ünsüz ve (ii) üstdamaksıl akıcı ünsüz.

(i) **Yan akıcı ünsüz:** Yan akıcı ünsüz oluşum noktasında hava akımının alt ve üst oluşturuçuların iki yanından dışarıya çıkarılması ile oluşturulur. [l] yan akıcı ünsüzdür. Oluşum noktası dil ucu-diş yuvasıdır. Dilucu diş yuvasına değerek ancak hava akımını tamamen engellemez. Hava dilin iki yanından dışarı itilir.

(ii) **Üstdamaksıl akıcı ünsüz:** Üstdamaksıl akıcı ünsüz oluşum noktasında alt oluşturuçunun üst damağa doğru kıvrılması ile oluşturulur. [r] üstdamaksıl bir ünsüzdür. Dilin ucu diş yuvasına doğru kıvrılır. Hava kıvrık dil ucunu sıyırarak dışarı çıkar.

Şekil 2.4'te İngilizce konuşurunun sözcük başında ve seslemsi [r] sesini oluştururken dillerinin konumlarının çizimi gösterilmektedir.

Şekil 2.4

Kaynak: <http://www.seas.ucla.edu/spapl/projects/mripix/fig1.html>

e. Kayıcı ünsüzler: Hava akımını engelleme derecesi en az olan ünsüzlerdir. Alt ve üst oluşturuçular birbirine dokunmadan yaklaşır. Aradaki açıklık herhangi bir sürtünmeye yol açmayacak genişliktedir. Hava akımı bu noktadan hiç bir zorlama ve sürtünme olmadan dışarı çıkar. [j] bir yarı ünlüdür. Dil palası damağa yaklaşır ancak değmez. Damak ile dil palası arasında havanın sürtünmeden ve ses yapmadan geçebileceği genişlikte bir açıklık bulunur. Hava akımı buradan dışarı çıkar.

(iii) **Gırtlak Durumu:** Gırtlak durumu, hava akımı gırtlaktan geçerken ses tellerinin durumunu belirtir. Ses tellerinin değişik durumlarına göre, **ötümlü, ötümsüz, fısıtlı** sesler oluşturulur.

Ses telleri kenarlarından gırtlığa yapışmış, gırtlığın ortasında ise aralarında bir boşluk kalabilecek biçimde serbestçe hareket edebilen iki kastır. Bu kaslar değişik duruşlarda olabilirler. Kasların temel duruşları kapalı duruştur. Kapalı duruş kasların gırtlığın ortasına gelen kısımlarının hafifçe birbiri üstüne örtüştüğü, aralarında aralık bulunmayan duruştur. Kaslar bu durumda olduğu zaman, nefes borusundan yukarı çıkan hava akımı, gırtlaktan geçerken kasları itmek zorunda kalır. Havanın basıncı ile kaslar dalgalanma hareketine benzer bir hareket ile aşağı yukarı oynarlar. Bu kıpırdanış sırasında gırtlakta bir titreşim hissedilir. Ses tellerinin titreşimi ile oluşturulan sesler **ötümlü** seslerdir. [ʒ] ötümlü bir ünsüzdür.

Ses tellerinin başka bir duruş biçimi de açık duruştur. Açık duruş kasların gırtlığın kenarına doğru çekilmiş ve dolayısıyla gırtlığın ortasında hava akımının rahatça geçebileceği bir boşluk bırakmış oldukları duruştur. Hava akımı, adına *gırtlak boşluğu* denilen bu boşluktan herhangi bir sürtünmeye veya titreşime yol açmadan rahatlıkla geçer. Ses telleri gırtlığın kenarında olduğu için dalgalanma hareketi olmaz; dolayısıyla gırtlakta titreşim olmaz. Hava akımının ses tellerinin gırtlak kenarına çekilmesi ile oluşan gırtlak boşluğundan geçmesi sonucu oluşturulan sesler **ötümsüz** seslerdir. Ötümsüz sesler titreşimsizdir. [ʃ] ötümsüz bir sestir. Ses tellerinin yarı açık-yarı kapalı duruşlarında oluşturulan sesler fısıtlı seslerdir.

Bir ünsüzün betimlenmesinde oluşma noktası, oluşma biçimi ve gırtlak durumu belirtilir. Buna göre

[p] ötümsüz çift dudaksız patlamalı

[b] ötümlü çift dudaksız patlamalı

ünsüzü olarak betimlenir. Tablo 2.4 değişik sesleri ve bunların sesbilgisel betimlemelerini göstermektedir.

Tablo 2.4 Ünsüzlerin Sesbilgisel Özellikleri

Ses	Sesbilgisel betimleme	Sözcükler
[p]	ötümsüz çift dudaksıl	Tk; pul, pil, pazı, ip, sap İng: put, pill, pick, tap
[b]	ötümlü çift dudaksıl patlamalı	Tk; baba, baş, abla, tabak İng: but, beat, beet
[θ]	ötümsüz dişil sürtünmeli	İng. thing, think
[ð]	ötümlü dişil sürtünmeli	Tk; tek, tiz, at, kat İng. this, that, the
[t]	ötümsüz dişiyuvasil patlamalı	Tk; taş, tahta, tut, tatlı İng. take, till, tell, but
[d]	ötümlü dişiyuvasil patlamalı	Tk. dil, dert, ders İng. day, die, deal
[s]	ötümsüz dişiyuvasil sürtünmeli	Tk. ses, sen, İng. see, sea, this
[z]	ötümlü dişiyuvasil sürtünmeli	Tk. zil, zerde, zarf İng. zeal, use
[ʃ]	ötümsüz dişiyuvasil-ardı sürtünmeli	Tk. şey, şahit, şekil, taş, beş İng. she, should
[ʒ]	ötümlü dişiyuvasil sürtünmeli	Tk. jant, jandarma İng. garage, azure
[tʃ]	ötümsüz dişiyuvasil-ardı patlamalı-sürtünmeli	Tk. çeşit, çayır, çal, taç İng. chair, chat, teach, touch,
[dʒ]	ötümlü dişiyuvasil-ardı patlamalı-sürtünmeli	Tk. can, ciddi, İng. gentleman
[j]	ötümlü damaksıl kayıcı	Tk. yat, yaz, tay, İng. yes, use, union,
[k]	ötümsüz artdamaksıl patlamalı	Tk. kal, kat, kutla, bak, İng. cat, catch, come, take, Mac
[g]	ötümlü artdamaksıl patlamalı	Tk. göl, gel, gir İng. get, give
[m]	çift dudaksıl genizsil patlamalı	Tk. mil, men, Maraş, Mardin İng. man, meet, meat
[n]	dişiyuvasil genizsil patlamalı	Tk. ne, nasıl, İng. night, need
[ŋ]	artdamaksıl genizsil patlamalı	Tk. denk, renk, hangi İng. sing, song
[l]	dişiyuvasil yan-akıcı	Tk. lale, lira, İng. little, learn

Ünlüler

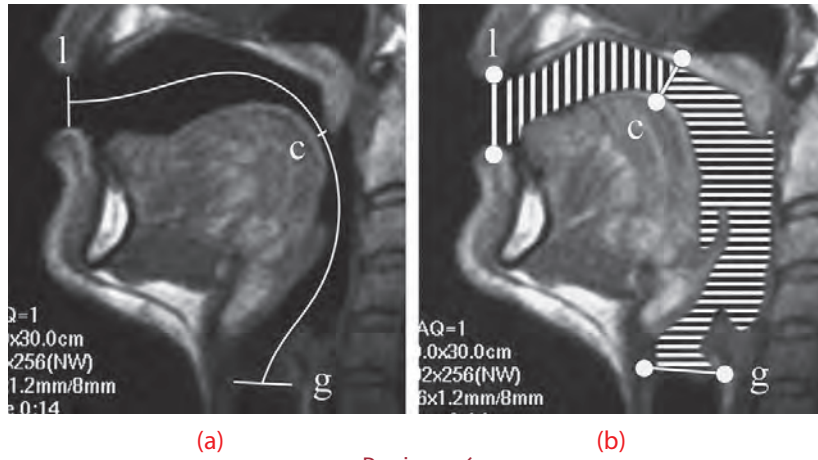
Ünlüler hava akımının ünsüzlerin oluşumundakinden daha az bir derecede engellenmesi ile oluşturulur. Bu engellenmenin bir boyutu ağzın değişik derecelerde açılıp kapanmasıdır. Ünlülerin oluşturulmasında diğer bir boyut dilin ağız içindeki konumudur. Üçüncü boyut ise, dudakların yuvarlak olup olmamasıdır. Ünlülerin oluşturulmasında etkin olan sesbilgisel özellikleri şöyle belirtebiliriz: (i) ağzın açıklık/kapalılık derecesi, (ii) dilin ağız içindeki konumu ve (iii) dudakların yuvarlak olup olmamasıdır.

Ünlülerin Oluşturulması

(i) **Dilin konumu:** Dilin konumu ağız boşluğu içinde dilin yatay düzeyde bulunduğu noktayı tanımlar. Dilin ağız boşluğunda yatay bir düzeyde bulunduğu noktaya göre ağız boşluğu ön, orta ve arka olmak üzere üç ayrı bölgeye ayrılır. Bu konumlar ünsüzlerin oluşma noktasındaki kesinliğe karşın görecelidir. Ağızın ön kısmına ön, arka kısmına arka ve ön ile arka arasındaki kısma da arka kısım denir. Dilin ağızın ön kısmına doğru itilmesiyle oluşturulan ünlülere ön ünlüler, arka konuma çekilmesiyle oluşturulan ünlülere arka ünlüler, damağa yakın konumda oluşturulan ünlülere ise ara ünlüler denir. Örneğin [i] ön, [u] arka ünlüdür.

(ii) **Ağız açıklığı:** Ağız açıklığı dilin ağız içinde dikey düzeyde bulunduğu noktayı belirtir. Dilin ağız içinde dikey düzeyde bulunduğu noktada ağız boşluğu üç bölgeye ayrılır. Dilin damağa yakın olduğu konuma üst, ağız boşluğunun altında olduğu konuma alt bölge denir. Alt bölge dilin dinlenme halinde bulunduğu konumdur. Alt ve üst bölge arasını da orta bölge diye adlandırabiliriz. Damağa yakın konumda oluşturulan ünlülere üst ya da kapalı ünlüler, ağızın alt bölgesinde oluşturulan ünlülere alt ya da açık ünlüler, orta bölgede oluşturulan ünlülere de orta ünlüler denir. [i] üst/kapalı, [e] orta ve [a] alt/açık ünlüdür.

Resim 2.6 [i] sesini oluştururken, dilimizin ağız içinde konumunu göstermektedir.

Resim 2.6

Kaynak: <https://medeniyet.academia.edu/MehmetAkifKILIC> Kiliç, M.A., F. Öğüt . 2004 'A high unrounded vowel in Turkish: is it a central or back vowel?' Speech Communication 43. 143-154.

(a)'da dudaklar açık, dilin arkası artdamağa yaklaşmış ancak dokunmuyor, hava akımı hiç bir engelle karşılaşmayarak dışarı çıkmakta. (b)'de yatay çizgiler havanın ses tellerinden artdamağa kadar geçiş yolu, dikey çizgiler ise havanın ağız boşluğu içindeki geçiş yolu görülmektedir.

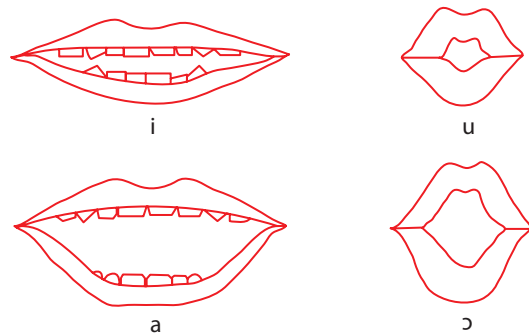
(iii) **Dudak durumu:** Hava akımı ağız boşluğundan dışarı çıkarken dudakların aldığı biçim ünlülerin niteliğini belirleyen üçüncü özelliktir. Dudakların iki biçimi vardır: (i) yuvarlak, (ii) düz. Yuvarlak duruş dudakların birbirlerine yakın getirilip yuvarlaklaştırıldığı biçimdir. Dudakların yuvarlaklaştırılması ile oluşturulan ünlülere yuvarlak ünlü denir. [u, o] yuvarlak ünlülerdir. Dudaklar yuvarlaklaştırılmadan düz olarak oluşturulan ünlülere düz ünlü denir. [i] bir düz ünlüdür.

Bir ünsüzün betimlenmesinde dilin konumu, ağız açıklığı ve dudak durumu belirtilmektedir. Buna göre [i] ve [ü] ünlülerini sesbilgisel olarak şöyle betimleyebiliriz:

[i] üst ön düz

[u] üst arka yuvarlak

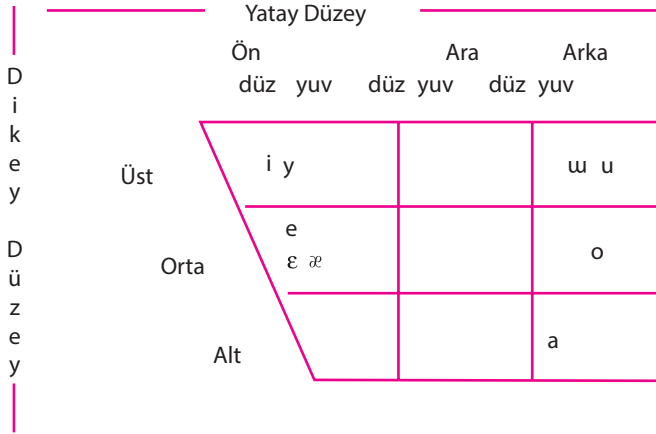
Şekil 2.5 ünlülerin oluşmasında ağız boşluğunu ve dil konumunu ve dudakların yuvarlak olup olmadığını gösteren bir şekildir:

Şekil 2.5

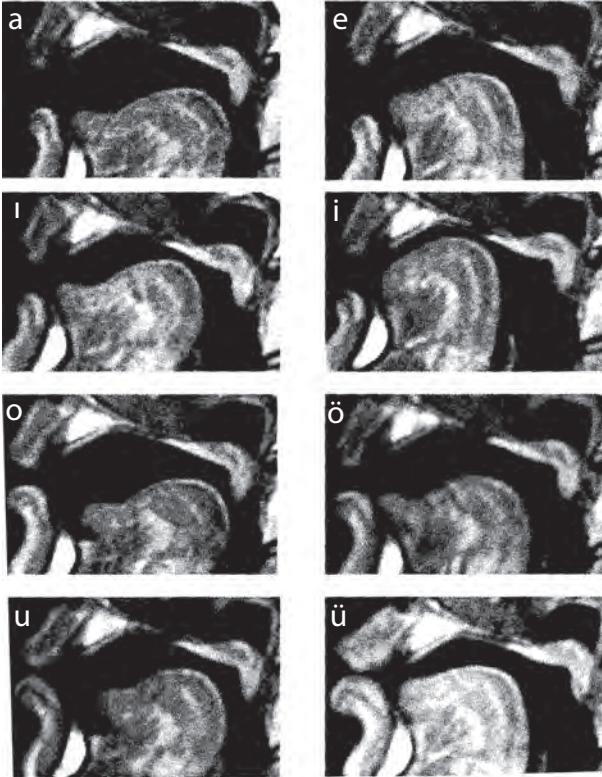
Kaynak: http://clas.mq.edu.au/speech/phonetics/phonetics/vowelartic/lip_posture.html

Şekil 2.6 Türkçenin 8 ünlüsünün oluşumları sırasında dilin ağız içindeki konumuna göre oluşum noktalarını göstermektedir.

Şekil 2.6 Ünlülerin oluşturulması

Resim 2.7'de Türkçenin 8 ünlüsünün oluşumları sırasında dilin ağız içindeki konumu gösterilmektedir.

Resim 2.7 Türkiye Türkçesi'ndeki ünlülerin sesbilgisel özellikleri

Kaynak: <https://medeniyet.academia.edu/MehmetAkifKILIC/>

Çift Ünlüler

Bazı dillerde ünlüler aralarında ünsüz olmadan oluşturulurlar. Bu tür ünlülere çift ünlüler denir.

Çift ünlüler, yukarıda betimlediğimiz tek ünlülerden, ses oluşturulurken dilin konum değiştirmesi ile ayrılırlar. Örneğin, İngilizcede *father* 'baba' sözcüğünün ilk seslemindeki ses tek ünlü olarak [faD'r] gibi oluşturulmasına karşın *kite* 'uçurtma' sözcüğünde ünlü [a] sesiyle başlar, ancak ünlünün oluşturulması sırasında dil [a] konumundan [i] konumuna kayar ve [ay] olarak oluşturulur. Aynı biçimde, İngilizcede *bow* 'eğilmek' sözcüğündeki ünlü, [a] ünlüsü oluşturulurken dudakların yuvarlaklaştırılıp [u] ünlüsüne benzer bir şekilde sonlandırılması ile [au] olarak oluşturulur. İngilizcede bu iki çift ünlünün yanı sıra *boy* sözcüğünde olduğu gibi [o] ünlüsü oluşturulurken dilin [i] konumuna kayarak [oi] olarak oluşturulan üçüncü çift ünlü vardır. Tablo 2.5'te İngilizce sözcüklerde çift ünlüler ve sesbilgisel çevriyazıları gösterilmektedir.

Tablo 2.5 İngilizce Sözcüklerde Çift Ünlüler ve Sesbilgisel Çevriyazıları

Çift Ünlü	Örnek Sözcük	Sesbilgisel Çevriyazılışı
[e i]	pay	/pe i/
[a i]	five	/fa i v/
[ə u]	home	/he u m/
[a u]	now	/na u/
[ɔ i]	join	/dʒɔ i n/
[i ə]	near	/ni ə (r)/
[e ə]	hair	/he ə (r)/
[ʊ ə]	pure	/pjue (r)/

Kaynak: <https://www.slideshare.net/Andriyanieka12/5-diphthongs-21298452>

Doğal Ses Sınıfları

Yukarıda ünlü ve ünsüz olarak iki ana sınıfta incelenmiş olan sesler, ortak sesbilgisel özellikleri bakımından alt ana sınıflar oluştururlar. Örneğin, bütün ötümsüz ünsüzler, ötümsüz olmalarından dolayı bir doğal sınıf oluştururlar; ötümsüz ünsüzler ünsüzlerin bir alt ana sınıfını, tüm ötümlü ünsüzler de bir başka alt ana sınıfını oluşturmaktadır. Böylece seslerin, diğer seslerle ortak olarak paylaştıkları özellikleri göz önünde bulundurulduğunda, seslerin alt ana ses sınıfları oluşturduğunu görmekteyiz. Seslerin alt ana sınıflar oluşturması, dillerde görülen ses değişimlerini açıklayabilmek açısından önemlidir, çünkü ses değişimleri kendini bireysel seslerde göstermez; aynı özelliği taşıyan doğal ses sınıflarının tüm seslerinde görülür. Ötümlülük/ötümsüzlük özelliğinin yanı sıra, doğal alt ana sınıf oluşturan diğer özelliklerden bazıları şunlardır.

Sürekliler/Süreksizler

Patlamalılar [p,t,k,b,d,g] ve patlamalı-sürtünmeliler [, oluşturulmaları sırasında hava akımının tamamıyla engellenmesinden dolayı **süreksizler** alt sınıfını oluştururlar. Patlamalı ve patlamalı-sürtünmeliler dışında diğer ünsüzler ve tüm ünlüler, engel derecesinin daha düşük olmasına bağlı olarak, havanın ağız boşluğundan sürekli olarak dışarı çıkması ile oluşturulmaktadır. Bu açıdan patlamalı ve patlamalı-sürtünmeliler dışında tüm sesler **sürekliler** alt sınıfını oluşturur.

Engelliler/Titreşimliler

Genizsil olmayan patlamalılar, sürtünmeliler ve patlamalı-sürtünmeliler, oluşturulmaları sırasında hava akımının en yüksek derecede engellenen seslerdir. Bu sesler **engelliler** alt ana sınıfını oluşturur. Diğer sesler titreşimli alt ana sınıfını oluşturur. Titreşimli sınıfa ait olan sesler, hava akımının daha düşük düzeyde engellenmesi ile oluşturulmaktadır.

Ünsüzler

Oluşturulma sürecinde hava akımının en düşük düzeyde engellenmesi ile oluşturulan kayıcılar, genellikle ünlüler ile ünsüzler arasında bir ara sınıf oluşturmaları bakımından ünlüler ile benzer özellikler sergilerler ve dolayısıyla ünsüzlerden farklı bir alt ana sınıf oluştururlar.

Ünsüzlerin oluşturdukları diğer doğal sınıflardan bazıları şunlardır:

Dudaksıllar: [p] [b] [m] gibi **çift dudaksıl**, [f] [v] gibi **dudaksıl-dışsil** ve [w] gibi dudaksıl-artdaksıl seslerin oluşturduğu doğal bir sınıftır.

Öncüller: Ağız boşluğunda dişyuvasil bölgede ve o bölgenin önünde bulunan konumlarda oluşturulan sesler **öncül** seslerdir. [p] [b] [m] gibi **çift dudaksıl**, [θ] [ð] gibi **dışsil**, [f] [v] gibi **dudaksıl-dışsil**, [θ] [ð] [ʃ] [ʒ] [n] gibi **dişyuvasil** sesler bu alt ana sınıfı oluşturur.

Palasıllar: Dil palasının yükseltilmesi ile oluşturulan seslerdir. [θ] [ð] gibi **dışsil**, [θ] [ð] [ʃ] [ʒ] [n] gibi **dişyuvasil**, [ʃ] [ʒ] [tʃ] [dʒ] gibi **dişyuvasil-ardı** sesler ve [l] [r] **akıcılar palasil** seslerdir.

Hışırtilılar: [ʃ] [ʒ] [tʃ] [dʒ] gibi oluşturulurken ısığ andıran hışırtilı, yüksek frekanslı bir sesle oluşturulan oluşturulan sesler ünsüzlerin **hışırtilı** alt ana sınıfını oluşturur.

Seslemsi Sesler

Bir seslemin çekirdeğini oluşturan sesler **seslemsi** seslerdir. Ünlüler seslemsel seslerdir; ancak bazı dillerde bazı ünsüzler de seslemsel ses özelliği sergilerler. Seslemsel ses özelliği sergileyen ünsüzler akıcılar ve genizsil seslerdir; engelliler ve kayıcılar seslemsel sesler değildir. Örneğin, İngilizce'de *bottle* 'şişe' sözcüğünü iki ayrı biçimde söylemek mümkündür. Bunlardan biri, iki seslemli sözcüğün ikinci seslemindeki [l] akıcısından önce [ʔ] ünlüsü oluşturmaktır. Bu söyleyiş sesbilgisel çevriyazı ile şöyle gösterilir: [batʔl]. Diğer söyleyişte ise, [l] akıcısından önce [ʔ] ünlüsü oluşturmaz, [l] akıcısı seslemsel bir ses olarak gerçekleştirilir. Bu söyleyiş sesbilgisel çevriyazı ile şöyle gösterilir: [batl].

Öğrenme Çıktısı

- 5 Ünsüzlerin özelliklerini betimleyebilme
6 Ünlülerin özelliklerini betimleyebilme
7 Doğal ses sınıflarının niteliklerini açıklayabilme

Araştır 3

Söyleyişin yazıya yansımaları başlıklı resimlere benzeyen örnekler bulun. Bunların yazımlarındaki sapmaları belirleyin. Bu sapmalar neden kaynaklanmış olabilir?

İlişkilendir

Fransızca *tu* 'sen' sözcüğündeki ünlü üst, ön, yuvarlak ünlüdür. Bu sözcüğü sesli sözlüklerden de dinleyebilirsiniz. Sizce bu ses T Türkçedeki hangi sese benziyor? Türkçede bu ünlüyü içeren 5 sözcük bulun.

Anlat/Paylaş

Arkadaşınıza Türkçedeki *kadar, hayır, sakın, çadır, tahta* sözcüklerinin ilk seslerinin hangi özellikleri bakımından birbirine benzediğini, hangi özellikleri bakımından birbirinden farklı olduğunu anlatın. Bunlara benzer başka sözcükler bulun ve aralarındaki benzerlikleri, ayrımları açıklamalarını isteyin.

BÜRÜN

Dilde sesler kendi başlarına anlam taşımaz, anlam taşıyan birimleri oluşturur. Dildeki en küçük anlam birimi olan biçimbirimden metne kadar sözcük, öbek, tümce, paragraf ve daha uzun metinler gibi değişik uzunluk ve niteliğe sahip yapıların seslendirilmesi sırasında bu yapıları oluşturan seslerin oluşumunun boyutlarından biri de bürünsel özelliklerdir. Bürünsel özellikler, bir ünlü ya da seslemin diğerlerine göre daha belirgin ve kuvvetli olduğunu belirten vurgu, konuşurken ses perdesinin düzeyini belirten ezgi ve seslerin oluş sürelerini belirten uzunluk gibi parça üstü ses olgularıdır.

- ✓ Bürünsel özellikler, bir ünlü ya da seslemin diğerlerine göre daha belirgin ve kuvvetli olduğunu belirten vurgu, konuşurken ses perdesinin düzeyini belirten ezgi ve seslerin oluş sürelerini belirten uzunluk gibi parça üstü ses olgularıdır.

Vurgu

Bürünsel bir özellik olan **vurgu**, konuşma sırasında bir seslemin diğer seslemlere göre daha belirgin, kuvvetli ve yüksek tonla söylenmesidir. Vurgu

(i) sözcük vurgusu ve (ii) sözdizimsel vurgu olmak üzere iki ayrı dilbilimsel düzeyde incelenir. Sözcük düzeyinde, birden fazla seslemlerle sözcüklerde bir seslemin diğer(ler)inden daha kuvvetli, belirgin ve yüksek bir tonla söylenmesi ile kendini gösterir. Dilbilimde sözcük vurgusu iki biçimde belirtilir: (i) vurgu alan seslemin üzerine ['] işareti koyarak, (ii) vurgu alan seslemi büyük harfle yazarak. Tek seslemlerle sözcüklerde, sözcük vurguludur. Vurgu birden fazla seslemlerle sözcükler arasında anlam farkı belirtebilir; örneğin Türkçede iki seslemlerle olan *gELin* biçimi, vurgunun hangi seslemlere bağlı olarak iki ayrı anlam taşır, yani iki ayrı sözcüktür: *geLİN* 'evlenecek kız', *GELin* 'gel eyleminin emir kipi'. Aynı biçimde İngilizcede *perMIT* biçimi, vurgunun hangi seslemlere bağlı olarak iki ayrı sözcüktür: *PERmit* 'ehliyet', *perMIT* 'izin verme'.

- ✓ **Vurgu**, konuşma sırasında bir seslemin diğer seslemlere göre daha belirgin, kuvvetli ve yüksek tonla söylenmesidir.

Tümce düzeyinde ise vurgu, tümcenin öğelerinden birinin tümcedeki diğer öğelerden daha kuvvetli ve belirgin olarak söylenmesi olarak belirir ve sesbilimsel olgu yanı sıra sözdizimsel özellikler taşır.

Ton ve Ezgi

Konuşma sırasında ses tek düze değildir, konuşma süresince yükselip alçalır. Bir dilde bir sözcenin söyleniş sırasında sesin yükselme-alçalma örüntüsü o dilin ezgi örüntüsünü oluşturur.

Diller, sesin yüksek ya da alçak perdede çıkması sonucu ortaya çıkan ezgi farklarının dilin hangi düzeylerinde işlevsel olacağını belirlemeleri bakımından iki sınıfa ayrılır: (i) ton dilleri, (ii) ezgi dilleri. **Ton dilleri**, aynı sesbirimlerden oluşan sözcükler arasında anlam farkını ezgi farkı ile belirtir. Aynı sesbirimlerden oluşan birimler alçak-yüksek, yüksek-alçak, yüksek-yüksek, alçak-alçak tonlarda söylenir. Her sözcüğün belirgin bir ezgi örüntüsü bulunur. Ton dillerinde ezgi, sözcükler arasında anlam farkı belirttiğinden sesbirimseldir. Sino-Burma dil ailesinden Çince ile Hint-Avrupa dillerinden İsveççe ton dillerindedir.

✓ Bir dilde bir sözcenin söyleniş sırasında sesin yükselme-alçalma örüntüsü o dilin ezgi örüntüsünü oluşturur.

Ezgi dillerinde ezgi, sözcükler arasında değil, sözdizimsel yapılar arasında anlam farkı belirtmede kullanılır. İngilizce bir ezgi dilidir. Bu dillerde düz tümce, Evet-Hayır sorusu, Soru-Sözcüklü Sorular

gibi değişik yapıların belirgin ezgi örüntüleri vardır; bir yapı, herhangi bir biçimbirimsel ya da sözdizimsel değişikliğe uğramadan yalnızca ezgi örüntüsünün değiştirilmesi ile başka bir yapının işlevini üstlenebilir. Örneğin, İngilizcede ses perdesi sözce sonunda alçalan düz tümce yapısını, yükselen ezgi ile söylendiğinde Evet-Hayır Sorusu'nu belirtir. Alçalan ezgi [ˋ], yükselen ezgi ise [ˊ] işaretleri ile gösterilir.

Düz tümce: You have finally finished the book. \

Evet-Hayır Sorusu:

Sözdizimsel: Have you finally finished the book?

Ezgisel: You have finally finished the book. /

Ezgi dillerinde, sesin yükselme-alçalma düzeyleri 1-2-3-4 olarak belirtilir. 2 orta perdedeyi, 3 konuşma sırasında sesin yükselmesini ve 1 alçalmasını belirtir. 4 kızgınlık ya da sevinç, hayret gibi duygu içeren konuşmalarda sesin çıktığı perdedeyi belirtir.

Ezgi ile sözdizimsel yapılar arasında ayırım yapma Türkçede daha kısıtlıdır. Ancak *Bir çay/ kahve daha ister misiniz?* gibi ikram ifadelerinde sesin sözcük sonunda yükseltilmesiyle *Bir çay/kahve daha?* olarak ezgi yoluyla ifade edilebilir. Kıbrıs Türkçesinde ise ezgi ile soru sorma daha yaygındır: örneğin *Gidiyor musun?* yerine *Gidiyorsun?!* biçimi yaygındır.

Öğrenme Çıktısı

8 Bütün özelliklerini betimleyebilme
9 Bütün özelliklerinin işlevlerini açıklayabilme

Araştır 4

Türkçede birbirlerinden vurgu farkı ile ayrılan 5 çift sözcük bulun.

İlişkilendir

İngilizcede subject sözcüğü SUBject 'özne' ve subJECT 'tabii olmak' olarak iki anlama gelmektedir. Anlam farkının İngilizcede nasıl ifade edildiğini açıklayın. Bu özellik İngilizcenin bürünsel yapısı hakkında neyi belirtmektedir?

Anlat/Paylaş

Bu derste öğrendiğiniz Türkçe ile İngilizcedeki soru yapıları arasındaki bürünsel farklılıkları bir arkadaşınıza anlatın.

yaşama ilişkilendir

3. ‘Sesler ile Harflerin Türkoloji’de Karıştırılması Üzerine

Prof. Dr. Ömer
Demircan

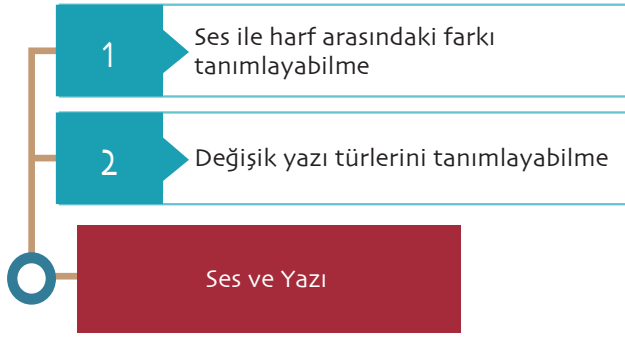
Türk dilinin ses düzeni üzerine bilgi veren her düzeyden dilbilgisi kitaplarında *ses* ile *harf* terimleri birbirine öylesine karıştırılmış durumdadır ki: neyin ses, neyin harf olduğunu anlamak olanaksız gibidir. Türkologlar, bizlere bir abece olarak tanıtilen, ancak gerçekte bir *hece-yazı* sayılması daha doğru olan *eski-yazı* (Arap Alfabeti) tutkusuyla, ve birbirlerini kırmamak için bu yanlış gözükmektedirler. Bu karıştırma, doğal olarak başka anlamsız türetmelere de yol açmıştır. Sözelimi **sesli harf, *sessiz harf, *süreksiz yumuşak harfler, *sert harfler, *sesliler, *sessizler, ...* gibi. Eski-yazının harfleri ise çoğunlukla birer hece, en azından (Ünlü+ünsüz, ünsüz+ünlü) değerindedir. Türkçe sesletim ile yazım biçimleri arasında kurulan ve kurulabilecek ilişkiler için bk. Başkan (1994:11-18).

Ses, konuşma dili ile ilgili bir terimdir. *Harf*, her ne kadar yaz diliyle ilgili bir terim olarak gö-

rülüyorsa da, gerçekte yazım ile ilgili bir terimdir. *Yazım*, yalnızca sesçil yazım ya da abeceyle ilgili bir bilgi dalı değildir; hece yazı (Osmanlıca, Japonca için) ve kavram yazı (Çince için) türleri bugün de kullanılmaktadır. İyisi mi, bir dilin seslerinden söz ederken, harfleri için içine karıştırmamalı.

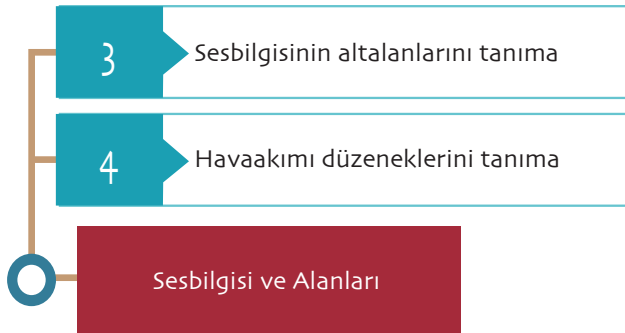
Seslerden söz ederken, onları yeniden *sesli-ler/sessizler* diye ayırırsak, terimler kendi içlerinde öçelişkili olur. Şöyle ki: bir şey ses ise, sessiz olamaz. Bugün **sesli* yerine *ünlü*, **sessiz* yerine *ünsüz* terimleri kullanılıyor. Öyleyse sert-sessiz ve yumuşak-sessiz terimleri de çelişki içerir. Sessiz olan bir sesin sert mi yoksa yumuşak mı olduğu nasıl anlaşılır? Bugün **sert-sessiz* yerine *ötümsüz-ünsüz*, **yumuşak-sessiz* yerine *ötümlü-ünsüz* terimleri geçmiştir. **Sesli-harf* ile **sessiz-harf* ise çok daha çarpık terimlerdir. Harflerin sesleri yazmak için kullanıldığını kabul eden bir kimse (örneğin, İngilizce “honour” /-o.na-/= şeref sözcüğündeki **h-** ve **-r** harfleri gibi) sessiz harf’e sesletilmeyen harflere sessiz harf (mute letter) anlamını koşabilir. O tamlamalar yerine, gerektiğinde *ünlü harfi* ile *ünsüz harfi* terimleri kullanılabilir.

Kaynak: Ömer Demircan . (1996) *Türkçenin ses-dizimi*. İstanbul Der Yayınları

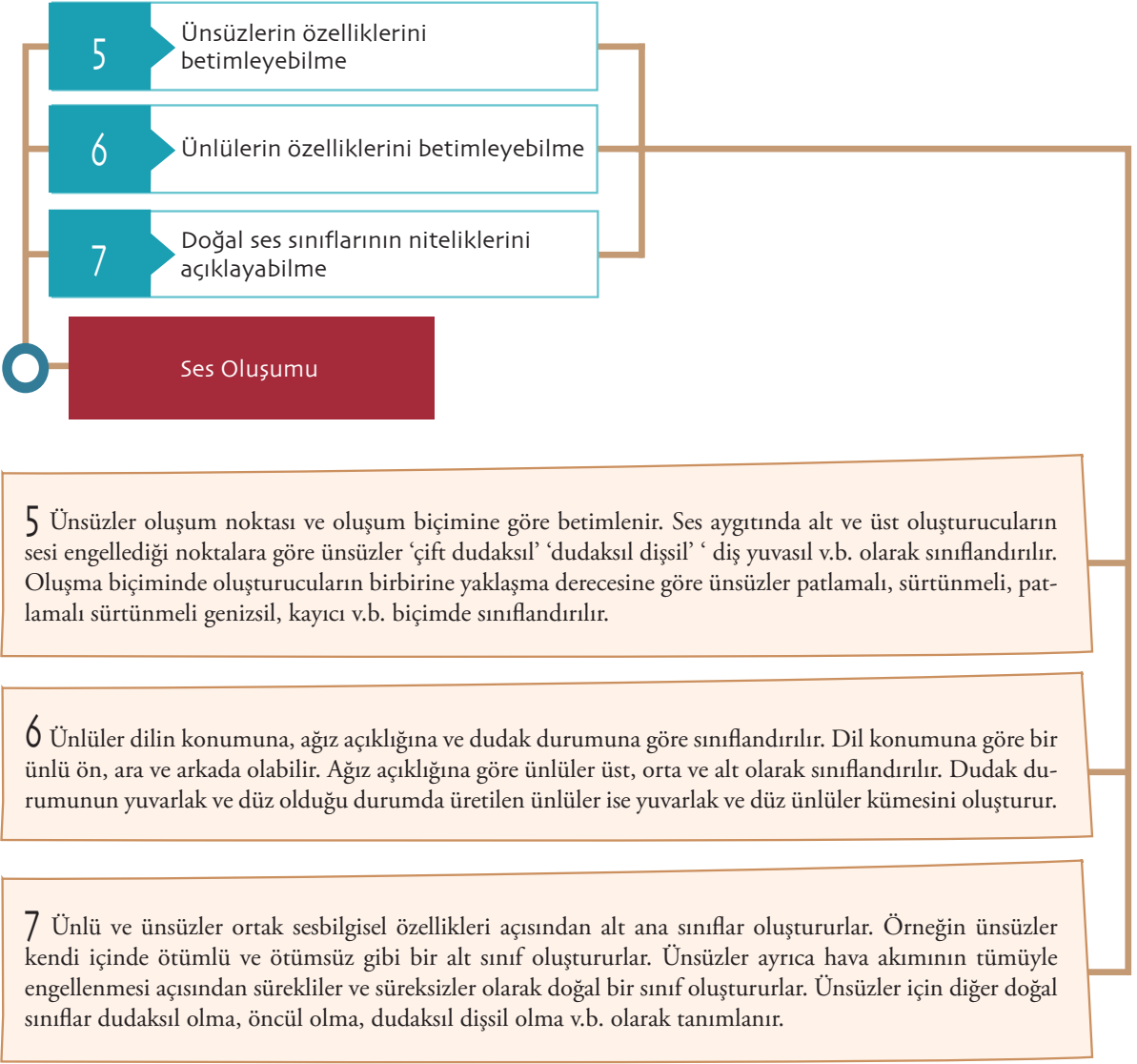
1 Harf yazı diline aittir ve bir dildeki sesleri yazı dilinde göstermemizi sağlayan sembollerdir. Ses ile harf 'ben' örneğinde olduğu gibi birebir örtüşebilir; ancak İngilizcedeki 'this' yazılımında olduğu gibi kimi zaman bir ses birden fazla harf ile gösterilebilir. 'th' tek bir sese karşılık gelir. Dolayısıyla ses betimlemelerinde yazı dili için kullanılan sembollerin dışında Uluslararası Ses Alfabeti (IPA) kullanılır.

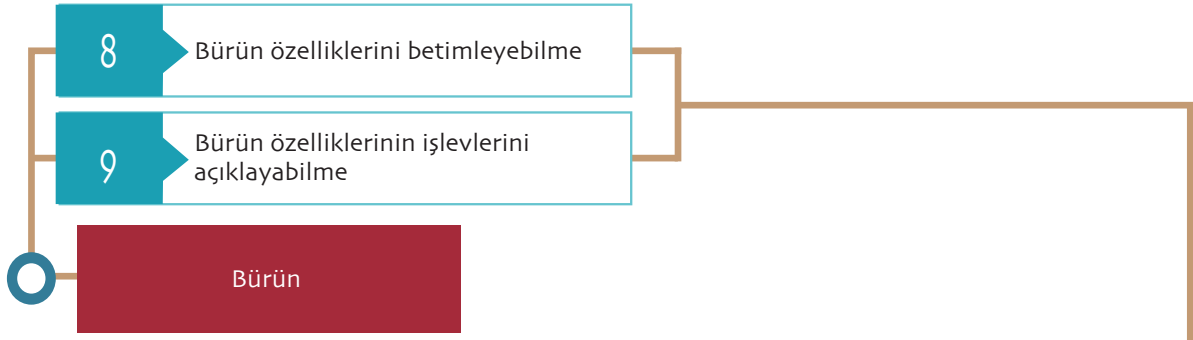
2 Alfabe kullanan yazı türlerinde genellikle her ses ayrı bir harf ile yazılır. Ancak bazı dillerde ses-harf ilişkisi çok belirgin olmayabilir. İngilizcede aynı ses değişik harflerle yazılabildiği gibi aynı harf değişik sesleri temsil ediyor olabilir. Kavramları resimlerle ifade eden yazı türlerine hiyeroglif denir. Hiyeroglifler genellikle ifade ettikleri kavramı resmi ile temsil ederler. Taş yazıtlar üzerinde yazılmış olan yazı türleri ise çivi yazısıdır. Değişik kültürler değişik çivi yazıları geliştirmişlerdir.

3 Sesler arasındaki temel farklılıklardan biri ünsüz ünlü ayrımıdır. Sesler hava akımının ağız boşluğunda dil ve alt çenenin hareketleriyle farklı biçimlerde engellenmesiyle oluşur. Yüksek derecede engellenmesiyle oluşan sesler 'ünsüzler'; düşük derecede engellenmesiyle oluşan sesler 'ünlüler' kümesini oluşturur. Diğer farklılık da 'ötümlülüktür'. Ses tellerinin titreşimiyle oluşan sesler 'ötümlü'; titreşme olmaksızın üretilenler ise 'ötümsüz'dür.

4 Sesleri oluşturmak bir hava akımı ile gerçekleştirilir. Bütün dillerde akciğerlerden başlayan hava akımı ile oluşturulan sesler kullanılmaktadır. Ancak bazı dillerde gırtlaksıl ve artdamaksıl hava akımı düzeni ile oluşturulan sesler de bulunmaktadır. Akciğer hava akımı düzeni ile oluşturulan sesler püskürtmelidir. Gırtlaksıl sesler artdamaksıl sesler gibi emmeli de olabilirler.

8 Dilde sesler kendi başlarına anlam taşımaz, anlam taşıyan birimleri oluşturur. Dildeki en küçük anlam birimi olan biçimbirimden metne kadar sözcük, öbek, tümce, paragraf ve daha uzun metinler gibi değişik uzunluk ve niteliğe sahip yapıların seslendirilmesi sırasında bu yapıları oluşturan seslerin oluşumunun boyutlarından biri de bürünsel özelliklerdir. Bürünsel özellikler, bir ünlü ya da seslemin diğerlerine göre daha belirgin ve kuvvetli olduğunu belirten vurgu, konuşurken ses perdesinin düzeyini belirten ezgi ve seslerin oluş sürelerini belirten uzunluk gibi parça üstü ses olgularıdır.

9 Bürün bir dilin özelliklerine bağlı olarak sözcüksel ya da yapısal düzeyde anlam farkı yaratabilir. Türkçede ordu ve Ordu sözcüklerinin sesbirimleri aynı olmasına karşın vurgu alan seslemin niteliğine bağlı olarak cins ad ya da şehir adını ifade eder. İngilizcede ezginin düz tümce ile Evet-Hayır sorularını ayırıştırma işlevi vardır. Çinçe gibi ton dillerinde aynı sesbirimleri içeren sözcükler birbirlerinden tonlama farkı ile ayırtdedir.

1 Aşağıdakilerden hangisi ünsüzler ses kümesine ait bir özellik değildir?

- A. Arka
- B. Sürekli
- C. Patlamalı
- D. Ötümlü
- E. Palasal

2 Aşağıdaki seslerden hangileri aynı oluşma noktasındadır?

- A. [d, t]
- B. [h, f]
- C. [m, ŋ]
- D. [w, l]
- E. [p, r]

3 Aşağıdaki seslerden hangisi aynı oluşma biçimindedir?

- A. [d, z]
- B. [h, f]
- C. [m, n]
- D. [w, l]
- E. [f, dʒ]

4 Aşağıda verilen sesbilgisel sınıflardan o sınıfa ait olmayan bir ses bulunan küme hangisidir?

- A. [-engelli] [n, , z, l,]
- B. [-ötüm] [h, θ, f]
- C. [-ön, -arka] [e, œ, ε]
- D. [+engelli, +patlamalı] [t f, ʒ, dʒ]
- E. [+palasal, + dişyuvasıl] [ʃ] [ʒ] [tʃ] [dʒ]

5 Aşağıdaki sözcük gruplarından hangisinde son sesleri [hışirtılı] olan sözcükler vardır?

- A. kes, ip, az
- B. küf, sus, suç
- C. bej, seç, tek
- D. sessiz, is, iç
- E. jip, saç, kal

6 Aşağıdaki sözcüklerden hangisi patlamalı sürtünmeli

- ses içerir?
- A. kolay
- B. çabuk
- C. fazla
- D. nane
- E. halı

7 Aşağıdaki ses sınıflarından hangisi oluşturma biçimi bakımından doğal bir sınıf oluşturmaktadır?

- A. [f s v z]
- B. [n, b t k]
- C. [t d n r]
- D. [p s t f h]
- E. [r k l m]

8 Aşağıdakilerden hangisi art damaksıl genizsil patlamalı bir sestir?

- A. [m]
- B. [r]
- C. [n]
- D. [ŋ]
- E. [k]

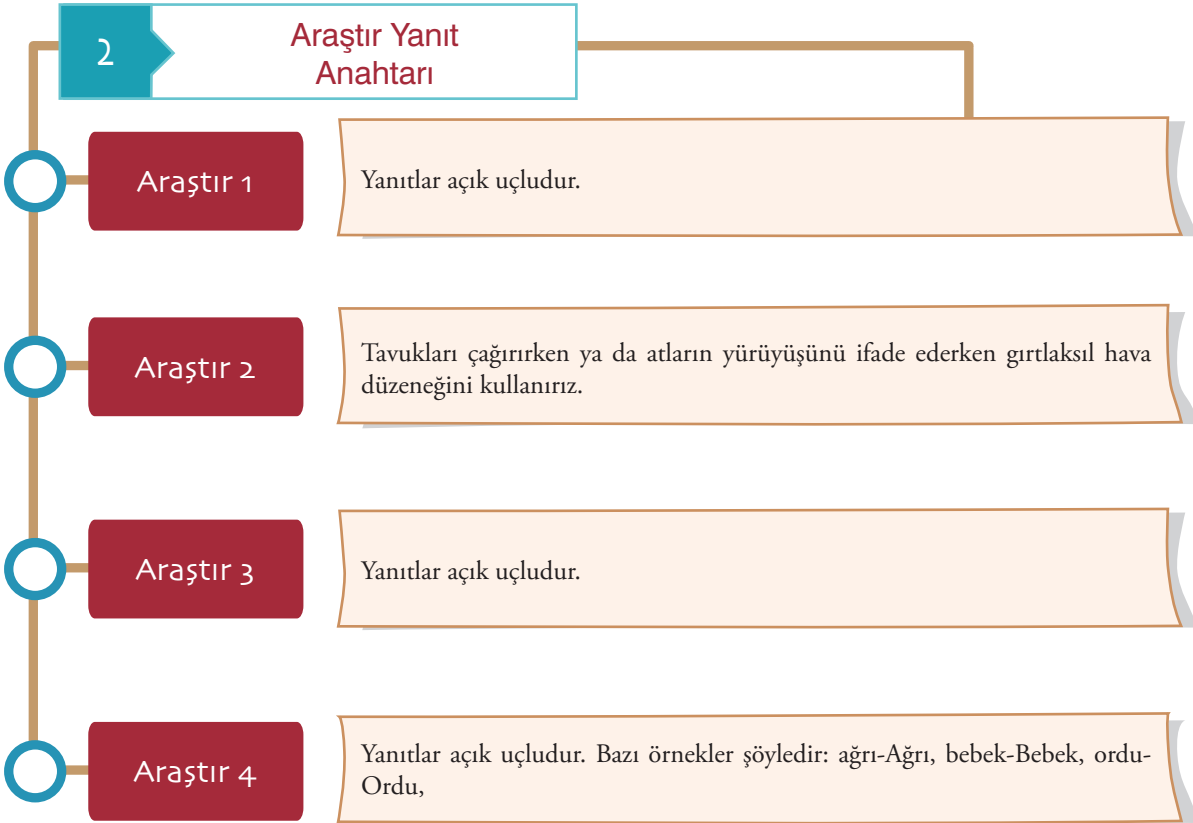
9 Aşağıdaki sözcüklerden hangisi ön, düz ünlü içerir?

- A. sokak
- B. ırak
- C. temel
- D. düz
- E. uzak

10 Aşağıdakilerden hangisi bürünsel bir özelliktir?

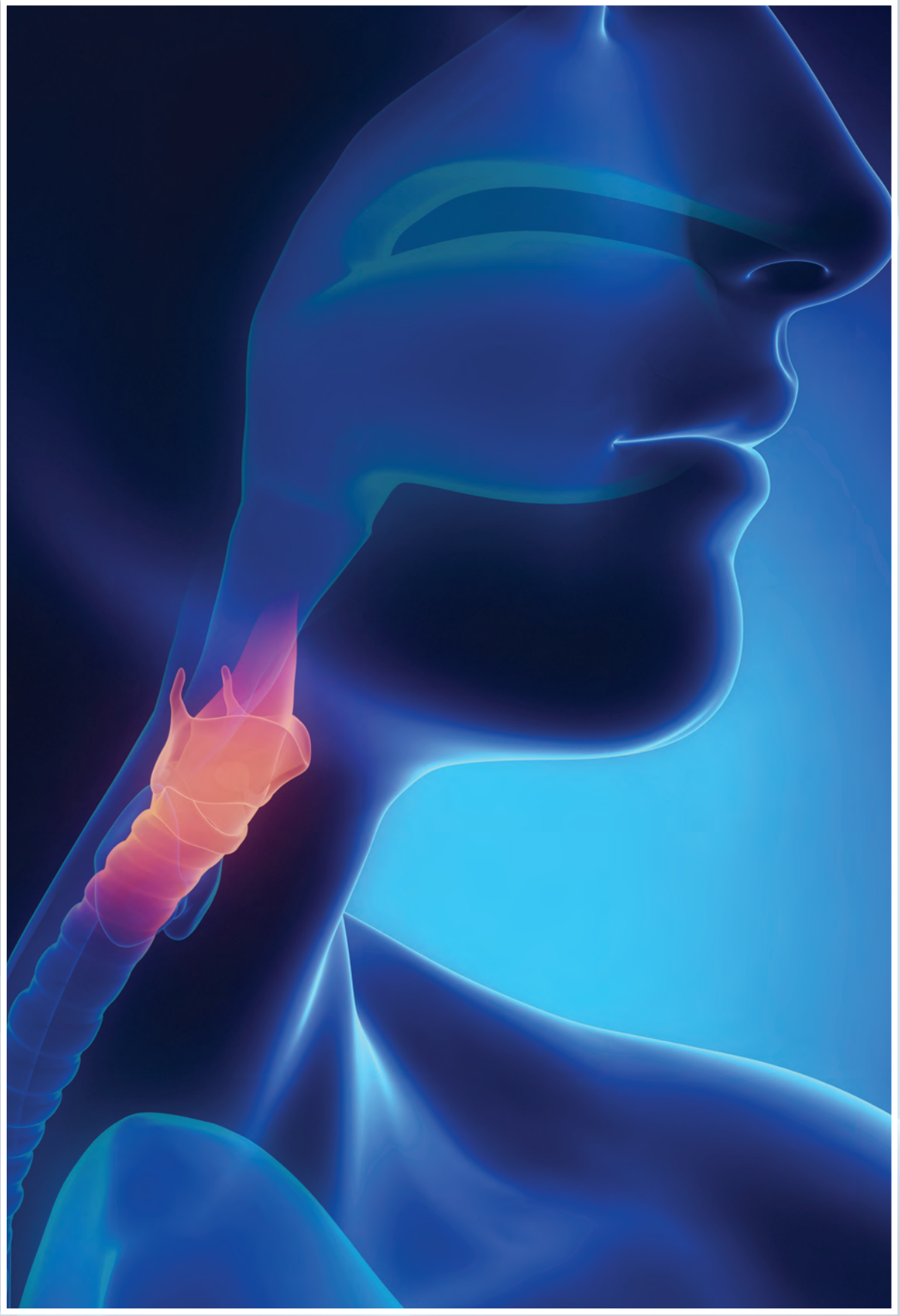
- A. ötümlü
- B. sürekli
- C. vurgulu
- D. hışirtılı
- E. engelli

1. A	Yanıtınız yanlış ise “Ünsüzlerin Oluşumu” konusunu yeniden gözden geçiriniz.	6. B	Yanıtınız yanlış ise “Ünsüzlerin Oluşumu” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
2. A	Yanıtınız yanlış ise “Ünsüzlerin Oluşumu” konusunu yeniden gözden geçiriniz.	7. A	Yanıtınız yanlış ise “Doğal Ses Sınıfları” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
3. C	Yanıtınız yanlış ise “Ünsüzlerin Oluşumu” konusunu yeniden gözden geçiriniz.	8. D	Yanıtınız yanlış ise “Ünsüzlerin Oluşumu” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
4. C	Yanıtınız yanlış ise “Ünsüzlerin Oluşumu” konusunu yeniden gözden geçiriniz.	9. C	Yanıtınız yanlış ise “Ünlülerin Oluşumu” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
5. D	Yanıtınız yanlış ise “Doğal Ses Sınıfları” konusunu yeniden gözden geçiriniz.	10. C	Yanıtınız yanlış ise “Vurgu” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

Kaynakça

- Catford, J.C. (2001). *A practical guide to phonetics*. 2nd. Ed. New York: Oxford University press.
- Crystal, D. (2003). *A dictionary of linguistics and phonetics*. 5th ed. Oxford, UK: Blackwell Publishers.
- Demircan, Ö. (1996) *Türkçenin sesdizimi*. İstanbul: Der Yayınları
- International Phonetic Association. 1989. Principles of the International Phonetic Association, rev. ed. London: IPA.
- Lagefoged, P. (2006). *A course in phonetics*. 5th ed. Boston, MA: Thomson Learning.
- _____. (2005) *Vowels and consonants*. 2nd ed. Oxford, UK: Blackwell Publishers.
- Pullum, G.K. and W. A. Ladusaw. (1986). *Phonetic symbol guide*. Chicago: University of Chicago Press.

Bölüm 3

Sesbilim

öğrenme çıktıları

Sesbirimler ve En Küçük Çiftler

- 1 Bir dilin sesleri arasındaki karşısalsal dağılım ilişkisini tanımlayabilme
- 2 Bir dilin sesleri arasındaki bütüncül ve serbest dağılım ilişkilerini belirleyebilme
- 3 Sesbilimsel koşullanmanın niteliğini belirleyebilme

Bürünsel Sesbilim

- 4 Bürün, vurgu ve ezgi kavramlarını tanımlayabilme
- 5 Bürünsel özelliklerin dilde anlamın oluşumuna etkisini irdeleyebilme

Biçimbirimlerin Söylenişi

- 6 Biçimbirimlerin söylenişindeki değişimi tanımlama ve açıklayabilme
- 7 Biçim-Sesbilimsel kuralları anlama ve tanımlayabilme

Sesbilimsel Süreçler

- 8 Değişik sesbilimsel süreçlerin türlerini betimleyebilme
- 9 Sesbilimsel süreçlerin kurallarını belirleyebilme

Anahtar Sözcükler: • Sesbirim • Ses Dağılımı • Sesbilimsel Koşullanma • Bürün Ezgi • Sesbirimcik • En Küçük Çift • Sesbilimsel Süreçler • Vurgu

Copyright 1997 Randy Glasbergen. www.glasbergen.com

‘ Çocuklar, bugün derste işleyeceğimiz çok konu var, zaman kazanmak için bugün ünlüleri kullanmayacağım- Şmd bslylm, ltfn syf 122y çvrn

GİRİŞ

2. ünite, konuşurken kullanılan seslerin oluşuruluşunu, ses olarak birbirlerinden nasıl farklı olduklarını görmüştük. Bütün diller, anlamlı birimlerini yani biçimbirimlerini oluşturmada bu sesleri kullanırlar; ancak bütün diller 2. ünite adı geçen bütün sesleri kullanmazlar. Bunu ressamın yaptığı resimlere benzetebiliriz: Ressamlar resim yaparken, renk yelpazesi içindeki renkleri kullanır; ancak her ressam yaptığı resimlerde değişik renkler kullandığı gibi ressamlar arasında da kullandıkları renkler açısından fark vardır. Aynı biçimde, bazı sesler bütün dillerde bulunmasına karşın, bazı sesler dillerden yalnızca bazıları tarafından kullanılmaktadır. Bunlardan birincisine örnek olarak ötümsüz çift-dudaksız patlamalı [p] sesini gösterebiliriz; [p] sesi bütün dillerde bulunmaktadır. Buna karşın, İngilizcedeki *this* 'bu' sözcüğünün ilk sesi olan ötümlü dişil sürtünmeli [ð] sesi ve *thing* 'şey' sözcüğünün ilk sesi olan dişil ötümsüz sürtünmeli [θ] sesi Türkçede olduğu gibi bir çok başka dilde bulunmamaktadır.

Diller arasındaki bir başka fark da bir dilde olan bazı seslerin diğer dillerde bir başka sesin değişikliği olarak bulunmasıdır; yani, bir ses adı geçen dilde bulunabilir ancak anadili konuşurları çoğunlukla bu sesin kendi dillerinde bulunduğu bilinmemektedir. O sesi içeren bir sözcüğü başka bir sesle söylediğinde ise, genellikle konuşan kişinin sözcüğün söylenişinde bir değişiklik/yanlış yaptığını fark ederler. Örneğin, İngilizcede 'w' harfi ile yazılan sesin Türkçede olmadığı düşünülür; onun için İngilizce öğrenirken anadili Türkçe olan konuşurlar *was*, *what*, *want* gibi sözcükleri söylemekte zorlanırlar. Ancak Türkçede *tavuk* sözcüğü söylenirken dikkat edilirse *v* harfi ile yazılan sesi oluştururken aslında İngilizcedeki *w* sesine çok yakın bir ses oluşturulduğu görülecektir. Aslında çift-dudaksız-artdamaksız kayıcı [w] sesi, Türkçede de bulunmaktadır; ancak çoğu anadili konuşuru bunun bilincinde değildir. Yalnızca *tavuk* sözcüğünü çift-dudaksız-artdamaksız kayıcı [w] sesi ile değil de yazıda *v* harfi ile gösterilen dişil-dudaksız ötümlü sürtünmeli ses olan [v] sesi ile oluşturulduğunda, Türkçe konuşurlar bu söyleyişin olağandışı olduğunu fark ederler. Aynı biçimde, İngilizcede *son* 'oğul' ve *sung* 'şarkı söyledi' sözcükleri sırasıyla [sɒn] ve [sʌŋ] olarak birbirlerinden yalnızca sondaki genizsil sesin niteliğinin *son* 'oğul' sözcüğünde olduğu

gibi dişyuvassal genizsil [n] ya da *sung* 'şarkı söyledi' sözcüğünde olduğu gibi artdamaksız genizsil [ŋ] olmasıyla ayrılmaktadır; yani bu sözcüklerde son sesin [n] ya da [ŋ] olarak oluşturulması sözcükler arasında anlam farkı yaratmaktadır. Bir dilde sözcükler arasında anlam farkına yol açan seslere sesbirim denir. Buna göre, [n] ve [ŋ] sesleri İngilizcede birer sesbirimdir.

✓ Bir dilde sözcükler arasında anlam farkına yol açan seslere **sesbirim** denir.

Türkçede ise [n] ya da [ŋ] sözcükler arasında anlam farkına yol açmamakta, [ŋ] sesi Türkçede [n] sesinin bir değişikliği olarak bulunmaktadır; *banka*, *tango* gibi sözcükleri dikkatlice söyleyin ve söylerken de *n* harfi ile belirtilen sesi oluştururken dilinizin nerede olduğuna dikkat edin. Diliniz aslında artdamaksız bir ses oluşturmaktadır; başka bir deyişle, [ŋ] sesi Türkçede anlam farkı yapmamakta, ancak Türkçe konuşurlar bazı sözcüklerde o sesi oluşturmaktadır. Öyleyse, [ŋ] sesi de Türkçenin ses yapısı içinde bulunan bir sestir, yalnızca dağılımı açısından İngilizce'den farklılık göstermektedir. Türkçede [ŋ] sesi [n] sesinin bir değişikliği iken, yani sesbirimcikken, İngilizce'de /ŋ/ ve /n/ iki ayrı sesbirimdir.

Diller kullandıkları sesler ve ses yapıları açısından birbirlerinden farklılıklar göstermektedir.

✓ **Sesbilim**, o seslerin dizilişini dillerin ses düzenini inceleyen, bir dilde hangi seslerin bulunduğunu ve değişimlerini, biçimbirimlerin söylenişini inceleyen ve bunların kurallarını belirlemeyi dilbilim alanıdır.

Her dilin kullandığı sesler birbirlerinden farklıdır. Her dilinkendine özgü bir ses düzeni vardır. Bu düzen o dilde hangi seslerin bulunduğunu, bunların nasıl sıralandığını, ne gibi değişimler gösterdiklerini belirler. Dilbilimde, dillerin ses düzenini inceleyen, bir dilde hangi seslerin bulunduğunu, o seslerin dizilişini ve değişimlerini, biçimbirimlerin söylenişini inceleyen ve bunların kurallarını belirlemeyi amaçlayan alana **sesbilim** denir.

SESBİRİMLER VE EN KÜÇÜK ÇİFTLER

Bir dilin sesbilimsel yapısını incelerken, saptamamız gereken özelliklerden biri o dildeki seslerin niteliğidir. Bir başka deyişle o dilde hangi seslerin olduğudur. Bir sesin bir dilde bulunup bulunmaması sözcükler arasında anlam farkına yol açıp açmamasına bağlıdır. Örneğin, aşağıda verilen Türkçe sözcükler arasındaki anlam farkı yalnızca sözcük başında bulunan sesler ile belirtilmektedir. Gördüğünüz gibi, sözcüklerdeki diğer sesler aynıdır.

- a. pul/bul çil/mil
bil/kil zil/nil
tel/sel dil/fil

Bu örneklerde görüldüğü gibi, sözcüklerin başında bulunan seslerin niteliği sözcükler arasında anlam farkına yol açmaktadır. Birbirleri arasında anlam farkı yalnızca bir ses tarafından oluşturulan sözcüklere **en küçük çiftler** denir. Buna göre, *pul/bul*, *tell/sel*, vb.

✓ Birbirleri arasında anlam farkı yalnızca bir ses tarafından oluşturulan sözcüklere **en küçük çiftler** denir.

Türkçe için en küçük çiftler oluşturmaktadır. Sözcükler arasında anlam farkına yol açan *p*, *b*, *t*, *s* sesleri **karşıtsal dağılım** içindedir. Sözcük içinde hangisinin oluşturulduğu anlam farkına yol açmaktadır. Bunun için *p*, *b*, *t*, *s* sesleri Türkçenin sesbirimleri arasındadır.

Kök	Sesbirim	Kök	Sesbirim
a. dur	/dur/	dul	/dul/
dur	/dur/	duş	/duş/
dur	/dur/	duy	/duy/
dur	/dur/	dut	/dut/
b. bel	/bel/	bej	/bej/

Bu sözcükler arasındaki anlam farkı sözcük sonunda **r**, **l**, **s**, **j**, **t**, **Z** seslerinin bulunmasından kaynaklanmaktadır; yani **r**, **l**, **s**, **j**, **t**, **Z** sesleri bu sözcükler arasında anlam farkına yol açmaktadır ve **karşıtsal dağılım** içindedir. Türkçede **r**, **l**, **ş**, **j**, **t**, **z** birer ünsüz sesbirimidir. Sesbirimler dilbilimde eğri çizgiler arasında gösterilir: /**r**, **l**, **ş**, **j**, **t**, **z**/.

✓ İki ses en küçük ikilide birbirinin yerine geçtiğinde anlamsal farklılığa yol açarsa bu iki ses o dilde birer sesbirimdir ve aralarındaki dağılım **karşıtsal dağılımdır**.

Bir ünlü ve bir ünsüz olmak üzere iki sesbirimden oluşan aşağıdaki sözcükler arasındaki anlam farkı ünlülerin niteliği ile belirtilmektedir. Bu sözcükler Türkçedeki ünlü sesbirimlerini gösteren en küçük çiftler oluşturmaktadır. Görüldüğü gibi, en küçük çiftlerde eğik çizginin sol tarafındakiler **i** harfi ile başlarken, sağ tarafta olanlar sırasıyla *ü, e, ö, u, o, a, ı* harşeriyle başlamaktadır. En küçük çiftler oluşturan bu sözcükler Türkçede 8 temel ünlü olduğunu göstermektedir:

iz /üz	in / on
iz / ez	in / an
iz / öz	is(siz) / ıs(sız)
iz / uz	

Türkçenin ünlü sesbirimleri şunlardır.

- /i/ ön kapalı düz ünlü: iz, iplik, ince v.b.
- /y/ ön kapalı yuvarlak ünlü: ünlü, üst, üsküdar v.b.
- /e/ ön yarı-kapalı düz ünlü: emek, eş, enişte v.b.
- /œ/ön yarı-kapalı yuvarlak ünlü:ön, öksüz, ölüm v.b.
- /u/ arka kapalı yuvarlak ünlü: uzun, us, un v.b.
- /o/ arka yarı-kapalı yuvarlak ünlü: odun, on, onlar v.b.
- /a/ arka açık düz ünlü: arka, ancak, ana v.b.
- /ɯ/ arka kapalı düz ünlü: ıslık, ırak, ılık v.b.

Sesbirimcikler ve Bütünleyici Dağılım

Aşağıdaki sözcükler I. sıradan başlayarak yukarıdan aşağıya sıralar halinde yüksek sesle okunduğunda, hepsinde / p / sesi olduğu görülecektir.

I	II	III	IV
pul	sepet	cepken	sap
pil	kepek	şapka	kap
para	sopa	kaptan	cep
parça	kupa	papyon	ip
parka	çapa	kepçe	kep

Bu örneklerde I. sırada [p] sesi sözcük başında, II. sırada sözcük içinde iki ünlü arasında, III. sırada sözcük içinde ama arkasından bir ünsüz geliyor. IV. sırada ise [p] sesi sözcük sonunda geliyor. Ancak bütün bu sözcüklerde oluşturulan [p] sesi aynı değildir, aralarında fark vardır.

Şöyle bir uygulama aradaki farkı göstermektedir:

Elimize defter yaprağı boyutunda bir kağıt alıp bu kağıdı havada serbest kalacak bir biçimde bir ucundan hafifçe tutarak ağza yaklaştırdığımızda ve yukarıdaki sözcükleri tekrar yukarıdan aşağıya olmak üzere yüksek sesle aynı sırada söylediğimizde, I. ve II. sıradaki sözcükleri söylerken, kağıt ağzımızın önünde dalgalanmakta ama III. sıradaki sözcükleri söylediğimizde kağıdın kıpırdamamaktadır. IV. sıradaki sözcüklerde ise kağıt bazan dalgalanmakta bazan da dalgalanmamaktadır.

Kağıdın dalgalanması, bu sözcüklerdeki [p] sesinin **soluklu**, dalgalanmaması ise **soluksuz** olduğunu göstermektedir. Bu küçük deney göstermektedir ki aslında bütün sözcüklerde aynı gibi duran /p/ sesi I. ve II. sıradaki sözcüklerde aynı, III. sıradaki sözcüklerde ise farklı bir özelliğe sahiptir. IV. sıradaki sözcüklerdeki [p] sesi ise her iki özelliği de sergilemektedir. Böylece Türkçede [p] sesbiriminin soluklu [p^h] ve soluksuz [p] olarak iki **sesbirimciği** olduğu ortaya çıkmaktadır. Soluklu [p^h] sözcük ve hece başlarında, soluksuz [p] sesi ise arkasından bir ünsüz geldiği zaman oluşturulmaktadır.

Bir sesin belirli konumlarda soluklu diğer belirli konumlarda soluksuz olması, bu iki sesin **bütüncül dağılım** içinde olduğunu gösterir. Türkçede /p/ sesi sözcük sonunda ise soluksuz sesbirimcik [p] ya da soluklu sesbirimcik [p^h] olarak oluşturulur: [p] ve [p^h] Türkçede bütüncül dağılım içindedir, birinin olduğu konumda diğeri bulunmaz. [p] ve [p^h] sesleri [p] sesbiriminin **sesbirimcikleridir**.

Ancak sözcük sonunda /p/ sesi, hem soluklu [p^h] hem de soluksuz [p] olarak oluşturulur. Bir sesin her iki sesbirimciğinin aynı konumda değişimli olarak bulunması, o seslerin **serbest dağılım** içinde olduklarını gösterir. Soluklu [p^h] ve Soluksuz [p] sesleri Türkçede sözcük sonunda serbest dağılım içindedir.

Anadili konuşurlarının konuşurken oluşturdukları sesler sesbirimciklerdir. Ancak anadili dinleyicileri, konuşmaları sesbirimler olarak algılamaktadır. Yani, sesbirim-cikler oluşturduğumuz somut seslerdir, sesbirimler ise algıladığımız soyut birimlerdir. Sesbirimler, birbirine benzer ancak bazı özelliklerle

birbirinden farklı ses sınıflarıdır. Dilbilimde sesbirimler // olarak iki eğri çizgi arasında, sesbirimcikler ise [] olarak köşeli ayraçlar arasında gösterilir. Buna göre Türkçedeki ötümsüz çift dudaksız patlamalı /p/ sesbirimini ve onun sesbirimcikleri olan [p^h] ve [p]'nin bütüncül dağılımı şöyle gösterilir:

/ p /
[p^h] / # _____
[p] / _____ [-Ü]

✓ En küçük ikilide iki ses birbirinin yerine geçme ilişkisi içinde değilse aralarındaki dağılım **bütüncül dağılım**dır.

Burada ötümsüz çift dudaksız patlamalı /p/ sesbiriminin, soluklu [p^h] ve soluksuz [p] sesbirimcikleri olduğu görülmektedir. Sesbirimciklerden sonra gelen eğri çizgiden sonra ise, o sesbirimciğin sözcük içinde bulunduğu konum belirtilmektedir. # işareti, sözcük ve seslem başını temsil eder. Yukarıdaki biçimlendirmede olduğu gibi # işaretinin arkasından gelen bir çizgi, o sesin sözcük ya da seslem başında geldiğini gösterir. _____# ise, sesbirimciğin sözcük sonunda olduğunu belirtir. _____[+Ü] ise, sesbirimciğin arkasından gelen sesin ünsüz olduğu durumları gösterir.

Aşağıdaki örnekler, Türkçede [k] sesinin sözcük içindeki değişkelerini göstermektedir:

kal [k ^h al]	baskı [bask ^h µ]	bakla [bak- a]	tak [t ^h ak ^h]/ [t ^h ak]	bakır [bak ^h µr]
kul [k ^h ul]	atkı [atk ^h µ]	bıktır [bıkt ^h µr]	tok [t ^h ok ^h]/ [t ^h ok]	takır [t ^h ak ^h µr]

Türkçede ötümsüz dudaksız patlamalı /p/ sesine benzer biçimde ötümsüz artdamaksız patlamalı /k/ sesbiriminin sözcük içinde bulunduğu konum ve arkasından gelen seslerin niteliğine göre oluşturulan soluklu [k^h] ve soluksuz [k] olmak üzere 2 sesbirimciği bulunmaktadır. Ötümsüz artdamaksız patlamalı /k/ sesbiriminin soluklu [k^h] ve soluksuz [k] sesbirimciklerinin dağılımını şöyle gösterebiliriz:

/ k /
[k^h] / # _____
[k] / _____ [-Ü]

Soluklanma Kuralı

Ötümsüz patlamalı sesler olan /p/, /t/, /k/ sesleri doğal bir ses sınıfı oluştururlar. Yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi, Türkçede sözcük başında ya da sözcük içinde seslem başında bulunan ötümsüz patlamalı /p/, /t/, /k// ünsüzler, soluklu olarak söylenmektedirler. Bu dillerde görülen bir özelliktir. Bir sesbilim kuralı, yalnızca tek bir sese uygulanmaz, genellikle doğal sınıf oluşturan seslerin tümüne uygulanır. Türkçenin ötümsüz patlamalı sesleri olan /p/, /t/, /k/ sesler ile ilgili bu genellemeyi aşağıdaki Soluklanma Kuralı belirtmektedir.

Soluklanma Kuralı

Ünsüz <->->[+soluklu]/# _____
+patlamalı
-ötüm

Bir dilde hangi sesbirimciklerin bulunacağı ve bunların dağılımı dile özgü özelliklerdir. Örneğin Meksika'da konuşulan bir dil olan Tojolabalda da soluklu dişyuvasil patlamalı [t^h] ve soluksuz dişyuvasil patlamalı [t] sesleri bulunmaktadır. Ancak bu seslerin dağılımı Türkçedeki dişyuvasil patlamalının sesbirimciklerinin dağılımından farklıdır. Tojolabal dilinde soluklu [t^h] ve soluksuz [t] seslerinin dağılımını gösteren aşağıdaki sözcükleri inceleyin.

Tojolabal (Meksika dili)			
tʃit ^h am	'domuz'	tʃat ^h at ^h	'bir cinsbitki'
makt ^h on	'yama'	muth	'tavuk'
pot ^h ot	'bir cins bitki'	nahath	'uzun'
t ^h inan	'başaşağı'	ʔinat ^h	'tohum'

Kaynak: Gleason, Henry Allan.1959. Workbook in Descriptive Linguistics. Holt.

Korece					
[l]		[l]		[r]	
kal	"gidecek"	ilkop	"7"	irami	"ad"
kənəl	"gölge"	iplasa	"berber"	kiri	"yol"
mul	"su"	onəppam	"bu akşam"	kərəm	"o zaman"
pal	"bacak"	pulphyən	"rahatsızlık"	kərir	"caddeye"
p ^h al	"kol"	silkwa	"meyva"	saram	"kişi"
səul	"Seul"	təlt ^h an	"pencere"	uri	"biz"
tətəl	"hepsi"	əlmana	"ne kadar"	yərəm	"yaz"

Kaynak: Gleason, Henry Allan.1959. Workbook in Descriptive Linguistics. Holt.

Tojolabalde soluklu [t^h] ve soluksuz [t] seslerinin dağılımı şöyledir:

- Soluklu ötümsüz dişyuvasil patlamalı [t^h] sözcük sonunda, soluksuz ötümsüz dişyuvasil patlamalı [t] sözcük başında ve sözcük ortasında iki ünlü ara-sında ya da bir ünsüzden sonra gelmektedir. Böylece, soluksuz ötümsüz dişyuvasil patlamalı [t] sesbirimcikliğin sözcük içindeki dağılımı daha geniştir. Böyle geniş dağılımlı sesbirimciklerin dağılımını 'diğer konumlarda' ifadesiyle genelleştirilir.
- Soluklu ötümsüz dişyuvasil patlamalı [t^h] ile soluksuz ötümsüz dişyuvasil patlamalı [t] sesleri bütünleyici dağılım içindedir ve aynı sesbirimin değişkeleridir.
- Buna göre Tojolabalde ötümsüz dişyuvasil patlamalı sesbirimi ve değişkeleri şöyledir:

/t/
[t^h] / _____#
[t]/ diğer konumlarda

Daha önce de belirtildiği gibi, bazı dillerde ayrı sesbirimler olan sesler, başka dillerde aynı sesbirimin değişkesi olarak yer almaktadır. Korecede [l] ve [r] seslerinin dağılımına bakalım. ([t^h] sesi kapalı arka düz ünlüdür.)

Korecedeki [l] ve [r] sesleri şöyle bir dağılım içindedir: Yan akıcı olan [l] sesi, sözcük sonlarında ve sözcük ortasında bulunmaktadır. Ancak sözcük ortasında bulunduğu durumlarda, kendisinden sonra gelen ses her zaman için bir ünsüzdür. Üstdamaksıl akıcı bir ses olan [r]'nin dağılımında ise, bu sesin hiç bir zaman sözcük sonunda bulunmaz, sözcük ortasında olduğu durumlarda da her zaman için yalnızca iki ünlü arasında bulunur. Korecede [r] sesinin arkasından hiç bir zaman bir ünsüz gelmemektedir. Buna göre yan akıcı [l] ile üstdamaksıl akıcı [r] bütünleyici dağılım içindedir ve bir sesbirimin değişikleridir. [l] sesinin dağılımı daha geniş olduğu için, sesbirim gösterimini [l] olduğunu varsayabiliriz. Buna göre Korecede [l] sesbiriminin değişikleri ve bu değişiklerin dağılımı şöyledir:

/l/
[r] / [Ü_____Ü]
[l] / diğer konumlar

Dillerde sesbilimsel nitelik o dilin kurallarına göre belirlenir. Yukarıda da görüldüğü gibi, Türkçede yan akıcı /l/ ile üstdamaksıl akıcı /r/ ayrı birer sesbirimdir. Ancak Korecede yalnızca bir akıcı ses /l/ bulunmaktadır ve bu ses iki ünlü arasında bulunduğu [r] sesi olarak söylenmektedir.

Dillerin hangi sesleri sesbirim olarak belirleyeceği, o dile özgü kurallarla belirlendiğini gösteren bir başka örnek de Japoncadaki ötümsüz dişyuvasil sürtünmeli ünsüz [s] ile ötümsüz öndamaksıl sürtünmeli [ʃ] sesinin dağılımıdır. Aşağıdaki örneklerde bu seslerin Japoncadaki dağılımına bakalım.

[s]	[ʃ]
sumimasen 'lütfen'	watai 'ben'
tasukete 'yardım'	ʃichi '7'
akusei 'kötü huylu'	ʃippo 'uzun boylu'
sensei 'öğretmen'	anʃitsu 'karanlık oda'
sekitan 'kömür'	aʃita 'yarın'

Kaynak: Gleason, Henry Allan.1959. Workbook in Descriptive Linguistics. Holt.

Görüldüğü gibi, Japoncada gerek ötümsüz dişyuvasil sürtünmeli ünsüz [s] gerek ötümsüz öndamaksıl sürtünmeli [ʃ] sesi, sözcük başında ve ortasında gelebilmektedir. Ancak [s] ve [ʃ] seslerinin sözcük içindeki dağılımına dikkatlice bakıldığında,

[ʃ] sesinin yalnızca [i] sesinden önce geldiği, [s] sesinin dağılımında ise böyle bir kısıtlama olmadığı görülmektedir. Böylece, [ʃ] sesi ile [s] sesi bütünleyici dağılım içindedirler. [ʃ] yalnızca [i] sesinden önce gelmekte, diğer tüm konumlarda [s] sesi bulunmaktadır. Buna göre, Japoncada [s] ve [ʃ] sesleri, /s/ sesbiriminin birer değişikleridir. Bu dağılım şöyle gösterilir:

/s/
[ʃ] / _____[i]
[s] / diğer konumlarda

Dillerde sesbirimciklerin dağılımını belirleyen koşullar, sesin sözcük içindeki yeri (sözcük başında, ortasında, sonunda), önünden ya da arkasından gelen sesin niteliği (ünlü ya da ünsüz olması) ya da bu sesin özelliği (Japoncadaki [i] sesi gibi) olabilir. Diller bu koşullardan hangisi uygulayacağına birbirlerinden ayrılırlar; bütün dillerde sesbilimsel koşullandırma özelliği taşıyan ses dağılımları bu koşullar çerçevesinde incelenmektedir.

Sesbilimsel koşullandırmaya bir başka örnek de, İngilizcede genizsil ünsüzlerden önce gelen ünlülerin genizsil olarak oluşturulmasıdır. İngilizcede ünlüler, arkalarından gelen sesin niteliğine göre, genizsil olarak oluşturulurlar.

Kök	Sesbilgisel	Kök	Sesbilgisel		
beat	[bit]	'dövmek'	bean	[bɪn]	'fasulya'
till	[tɪl]	'kadar'	tin	[tɪn]	'teneke'
bat	[bæt]	'yarasa'	ban	[bæn]	'yasak'

Yukarıda görüldüğü gibi, İngilizcede genizsil ünsüzlerden önce gelen ünlüler genizsil olarak oluşturulmaktadır. Yani, İngilizcede genizsil ünlülerle genizsil olmayan ünlüler bütünleyici dağılım içindedir. Bu dağılımı şöyle gösterilir:

/i/ _____[genizsil] /æ/ _____[genizsil]
[i] / _____[genizsil] [æ] / _____[genizsil]
[i] / diğer konumlar [æ] / diğer konumlar

İngilizcede ünlülerin genizsil sesbirimciklerinin dağılımı daha kısıtlı olduğu için, yalnızca genizsil ünsüzlerden önce geldiklerinde genizsil olarak söyleniyorlar, ünlünün sesbilimsel gösterimini daha geniş dağılımı olan /i/ ve /æ/ sesleri olarak gösteririz.

Doğal Ses Sınıfları ve Ayırıcı Özellikler

Diller sesbirimlerinin dağılım özellikleri ve sesbirimsel dağılımları bakımında birbirlerinden farklılıklar sergilerler. Dillerde, sesbilimsel kurallar yalnızca bireysel seslere uygulanmayıp ses sınıflarına uygulanmaktadır. Örneğin, Türkçede ötümsüz patlamalıların Soluklanma Kuralı yalnızca /p/ ya da /t/ ya da /k/ sesine uygulanmamakta, ötümsüz patlamalı seslerin hepsine uygulanmaktadır. Yani, Türkçede Soluklanma Kuralı ötümsüz patlamalı ses sınıfının bütün üyelerine uygulanmaktadır. Aynı biçimde, İngilizcede ünlülerin genizsilleşmesi, genizsil ünsüzlerden önce gelen bütün ünlülere uygulanmaktadır.

Diller sesbilimsel bileşenlerinin içerdiği sesbilimsel kuralların niteliği açısından birbirlerinden farklılıklar sergiler; ancak bir dilde var olan kurallar, bir doğal sınıfın tüm üyelerine uygulanır. Buna göre, her bir sesi, sesleri oluşturan özellikler verilen değerler çerçevesinde bir sesbilgisel özellik kümesi oluştururlar. Örneğin /p/, /b/ ve /m/ sesleri birbirlerine bazı özellikler bakımından benzemekte, ancak bazı özellikleri bakımından da diğerlerinden ayrılmaktadır. Bu özellikler ve her sesin bu özellikler ile ilgili değeri şöyle gösterilir:

	p	b	m
Patlamalı	+	+	+
Çiftudaksıl	+	+	+
Ötümlü	-	+	+
Genizsil	-	-	+

✓ Bir sözcükte bir sesbilgisel özelliğin artı [+] değeri, diğer sözcüklerdeki eksi [-] değeri ile karşıtlık ortaya çıkardığında, o sesbilgisel özellik incelenen dil için **ayırıcı özelliktir**.

Bir sözcükte bir sesbilgisel özelliğin artı [+] değeri, diğer sözcüklerdeki eksi [-] değeri ile karşıtlık ortaya çıkardığında, o sesbilgisel özellik incelenen dil için **ayırıcı özelliktir**. Buna göre Türkçede çiftudaksıl patlamalı sesin ötümlü ya da ötümsüz olması, *pil* ve *bil* sözcüklerinde olduğu gibi, anlam farkı yarattığı için, ötümlülük/ ötümsüzlük Türkçe için ayırıcı özelliktir. Buna karşın, soluklu olmak

ötümsüz patlamalı sesler için **artık** ya da **öngörülebilir özellik**dir, patlamalı sesin ötümsüz olmasına bağlı olarak o sesin hangi konumlarda soluklu olacağı öngörülebilir.

Tayland dilinde ise ötümsüz patlamalı seslerin soluklu ya da soluksuz özelliğinin sözcükler arasında anlam ayırıcılığına yol açmaktadır. Aşağıdaki sözcükler arasındaki anlam farkı ötümsüz patlamalı seslerin soluklu ya da soluksuz olmasına bağlıdır.

paa	'orman'	p ^h aa	'ayrılmak'
tam	'vurmak'	t ^h am	'yapmak'
kat	'ısırmak'	k ^h at	'araya girmek'

Kaynak: Fromkin, Victoria, Robert Rodman, Nina Hymes. 2014. An Introduction to Language. USA: Wadsworth.

Tayland dilinde, soluklu patlamalı sesler ve soluksuz patlamalı sesler birer sesbirimdir ve bu dilde soluklanma bir ayırıcı özelliktir.

İngilizcede ünlülerin genizsilleşmesi artık/öngörülebilir özelliktir. Ancak Fransızcaya bakıldığında bir ünlünün genizsil olması ya da olmaması sözcükler arasında anlam farkı yaratmaktadır. Fransızcada [bo] “yakışıklı”, [bō] “iyi” anlamındadır. Fransızcada genizsil ünlüler ile genizsil olmayan ünlüler karşıtsal dağılım içindedir. Genizsil olmak ya da olmamak [±genizsil] olarak gösterilir. [±genizsil] Fransızca için ayırıcı özelliktir, İngilizce için ayırıcı özellik değildir.

Sesdizim

Anadili konuşurlarının anadilleri hakkında içselleştirmiş oldukları bilgilerden bir türü de sesbirimlerin sözcük içinde sıralanışıdır. Örneğin, Türkçeyi anadili olarak konuşanlar aşağıdaki sesleri bir sözcük olacak şekilde sıralanmasında bazı olası dizimleri oluşturamayacaklardır.

/p/ /r/ /a/ /s/

Türkçede olası ve bulunan dizimler şunlardır:

/pars/

/sarp/

/rasp/

Ancak, Türkçede seslerin dağılımında sözcük başında iki ünsüzün ardarda gelmesine izin vermez.

Türkçeyi anadili olarak konuşan biri bu sesleri aşağıdaki dizimlerde sıralamaz. Bu dizimler Türkçenin kurallarına uygun değildir.

/aspr/ /asrp/ /arps/ /apsr/ /arsp/

Türkçenin sesdiziminde, sözcük sonunda 3 ünsüz ardarda gelmez.

Bütün dillerde sesbirimlerin sözcük içinde dizimlerini belirleyen kuralları vardır. Bu kuralların içeriği dilden dile farklıdır, ancak evrensel olan boyut tüm dillerin sesbilim bileşenlerinde dizim kuralları olduğudur.

Türkçede sözcük içinde ünsüz dağılımı sözcük sonunda bulunan kümelerdeki ünsüzlerin niteliğini ve alıntı sözcüklerde sözcük başında bulunan ünsüz kümeciklerinin bölünmesini belirler.

Görsel 3.1

Kaynak: <https://tr.pinterest.com/pin/293789575681812153/>

Öğrenme Çıktısı

- 1 Bir dilin sesleri arasındaki karşıtısal dağılım ilişkisini tanımlayabilme
- 2 Bir dilin sesleri arasındaki bütüncül ve serbest dağılım ilişkilerini belirleyebilme
- 3 Sesbilimsel koşullanmanın niteliğini belirleyebilme

Araştır 1

Şu sözcüklerle en küçük çiftler oluşturacak Türkçe sözcükler bulun.

Kök	Sesbirimsel
dur	dur
şal	şal
ray	raj
yaş	yaş
çek	tjek

İlişkilendir

Yukarıda oluşturduğunuz en küçük çiftler, Türkçede hangi seslerin birer sesbirim olduğunu göstermektedir?

Anlat/Paylaş

Ünlü ve Ünsüz seslerin betimlenmesinde kullanılan *soluklanma, ötümlü/ötümsüz* kavramlarının ne anlama geldiğini kardeşinize anlatın. Bunların dillerin sesbilimsel bileşkelerinde ne gibi farklılıklar yarattığını bu derste öğrendikleriniz çerçevesinde açıklayın.

BÜRÜNSEL SESBİLİM

Diller bürünsel özellikler olan vurgu ve ezgi değişimlerini sözcüklerin ve yapıların arasında anlam farkı yapmakta kullanmaktadır. Söyleyişte belirli ezgi ve vurgu yapılarıyla oluşan sesletimsel özelliklere **bürünsel özellikler** denir. Bürünsel özellikler öbek ve tümce anlamı açısından ele alınır, öbek ve tümce ile ilişkili olduklarından **parçalar üstü sesbilimsel özellikler** olarak adlandırılır.

Vurgu

Vurgu, sözcük ve sözdizimsel yapılarda sözcük, öbek ve tümce vurgusu olarak üç düzeyde incelenir. Her üç düzeyde, o düzeyi oluşturan birimlerden biri diğer birimlere göre daha kuvvetli ve belirgin bir biçimde oluşturulur ve **birincil vurguyu** taşır. Diğer birimler, birincil vurgu taşıyan birime göre daha zayıf

vurguya sahiptir. Türkçede vurgu, birincil ve zayıf vurgu olmak üzere iki vurgu düzeyinde gerçekleşir. Sözcük düzeyinde, kök-sözcüklerin vurgu düzeneği ile bileşik sözcük ve tamlama yapılarının vurgu düzeneği birbirinden farklı özellikler sergiler. Çok seslemlili kök-sözcüklerde iki ayrı vurgu derecesi bulunur. Bunlar, seslemin diğer(ler)inden daha kuvvetli, belirgin ve yüksek bir tonla söylendiği birincil vurgu [Ú], diğeri ise birincil vurgu almayan seslemlerde bulunan zayıf vurgudur [Û]. Örneğin, *kadar* sözcüğünün ilk seslemi olan *ka-* zayıf vurgu, ikinci seslemi olan *-dar* ise birincil vurgu alır: *kadár*.

birincil vurgu	[+([-Û]) Ú (([-Û])+)]
zayıf vurgu	[+([-Û]) Û (([-Û])+)]

Bileşik sözcük ve tamlama yapılarında üçüncül ['] vurgu düzeyi bulunmaktadır. İkinci seslemleri vurgulu olan *kará* ve *tahtá* sözcüklerinden bileştirme yoluyla *karátahta* sözcüğü türetildiğinde, bileşik sözcüğün ikinci ögesi olan *tahtá* sözcüğünün vurgu düzeni değişmekte, ikinci seslemi zayıf vurgu ile söylenmektedir:

kará + tahtá → *karátahta*

Türkçede vurgu sözcük düzeyinde sesbirimseldir; aynı sesbirimleri içeren sözcükler arasında anlam farkı belirtir. Vurgu farkının anlam farkı yarattığı durumlar

- aynı sesbirimleri içeren cins adları ve yer adları ve
- aynı sesbirimleri içeren köksözcükler ve vurgusuz sonekler ile oluşturulmuş sözcüklerdir.

Aşağıdaki örneklerde görüldüğü gibi, aynı sesbirimlerden oluşan cins adları ile yer adları birbirlerinden vurgu örüntüleri ile ayrılır. Bu sözcük kümeleri vurgunun sesbirimsel niteliğini belirten en küçük çiftler oluşturur:

Cins adları	Yer adları
ağrı	Agrı
bebék	Bébek
ordú	Or'du

Cins adlarında birincil vurgu ikinci seslemde, yer adlarında ilk seslemde. Bu örnekler, sözcükler arasındaki anlam ayrımının vurgu örüntüsündeki ayrım ile belirtildiğini göstermektedir.

Türkçede vurgu örüntüsünün sözcükler arasında anlam farkına yol açtığı başka bir durum da kök

sözcükler ve vurgusuz sonekler ile oluşturulmuş sözcüklerdir. Yer adları ve cins adlarında olduğu gibi, kök sözcükler ile vurgusuz sonekler ile oluşturulmuş sözcükler arasındaki anlam farkı, vurgu düzeneklerindeki ayrım ile belirtilir.

kök	kök + sonek
gelin	gélin
kalın	kálin

Bu sözcükler vurgunun sesbirimsel niteliğini belirten en küçük çiftler oluşturur.

Ezgi

Diller ezgi değişimlerini yapılar arasında anlam farkını ifade etmede kullanır. Türkçede ezgi örüntülerinin yapılar arasında işlev farkı belirttiği bağlamlar çok kısıtlıdır. Ancak, bazı durumlarda tek sözcüklü ya da öbek yapısından oluşan istek soruları, {mI} parçacığı kullanılmadan yükselen ezgi ile söylenebilmektedir.

- ³Biraz daha çorba¹\. (Daha çorba istiyorum) [³ bıRAz dA: tfoRbA ¹\]
 - ²Biraz daha çor³ba³/ ?(Biraz daha çorba ister misiniz?) [² bıRAz dA: [tfoRbA]
- ²fe³ker¹\. (Bu tuz değil, şeker./ Ben şeker istiyorum) [² Se³cER¹\]
 - ²fe³ker³/ ? (Biraz daha şeker ister misiniz?) [²tfe ³chER ³/]

{mI} soru parçacığı kullanılmadan yükselen ezgi ile söylenerek soru yapıları oluşturulan diğer yapılar ise *hani* ve *ya* sözcükleri ile başlayan tümcelerdir.
- Hani djn gelecektin/?
[xani din geližect^hin/]
- Yá onu görmeseydin/
[jA onu gøRmesEjdin /]

Yükselen ezgi, konuşana sözüne devam etmesini bildirme işlevini de belirtir:

- ²E³vet¹\. (olumlu vecap)
[²e³vet¹\]
 - ²E³vet³/ ? Devam edin; sizi dinliyorum)
- ³Sonra¹\. (Bunu daha sonra yapacağız)
 - ³Sonra³/ ? (Daha sonra ne oldu?)

Ezgisel diller yapılar arasında anlam ve işlev farkı ezgi değişimleri ile ifade ederler.

Öğrenme Çıktısı

4 Bürün, vurgu ve ezgi kavramlarını tanımlayabilme
5 Bürünsel özelliklerin dilde anlamın oluşumuna etkisini irdeleyebilme

Araştır 2

Türkçede sözcük vurgusu genellikle sözcüklerin son seslemlerinde bulunur. Aşağıda verilen bileşik sözcüklerin vurgu düzenini araştırın. Birden fazla ögesi olan sözcüklerde vurgu hangi birimin üzerinde oluştuğunu araştırın.

El arabası
Dilbilgisi kitabı
Kadın çantası
Fransızca öğretmeni
Çocuk bisikleti
Karatahta

İlişkilendir

Eğer bir kişi yemek yerken aynı zamanda arkadaşıyla konuşuyorsa ve konuşurken kendisinin sözcük sonunda yükselen ses tonu ile 'Ekmek/' dediğini duyarsanız, o kişi arkadaşına ne demek istediğini tahmin edersiniz? Kendisi mi arkadaşından ekmek istiyor yoksa arkadaşının ekmek isteyip istemediğini mi soruyor?

Anlat/Paylaş

Türkçeyi yeni öğrenmekte olan birisine, dili daha iyi ve kolay öğrenebilmesi için Türkçede cins adlar ile özel adlar arasındaki bürünsel farkı nasıl anlatırsınız?

BİÇİMBİRİMLERİN SÖYLENİŞİ

Anadili olarak konuşulan dilin içselleştirilmesinin bir parçası olan sesbilimsel bilgi, bir dilin konuşurlarının dillerindeki sözcüklerin ve sözcükleri oluşturan biçimbirimlerin nasıl söylendiğini belirler. Biçimbirimler genellikle içinde buldukları değişik bağlamlara bağlı olarak değişik söyleniş biçimlerine sahiptir. Bu söyleniş biçimleri kurallıdır ve bu kurallar anadili konuşurunun dili hakkında içselleştirmiş olduğu bilgi kaynağını oluşturan öğelerden biridir. Aşağıda biçimbirimlerin söylenişindeki farklılığı Türkçeden örneklendirilmiştir.

Çoğul Ekinin Söylenişi

Türkçede çoğul ekinin iki söyleniş biçimi vardır. Bu iki söylenişin dağılımı aşağıdaki sözcüklerde gösterilmiştir.

I	II
top-lar	ses-ler
kap-lar	ikiz-ler
kitap-lar	ütü-ler
okul-lar	göl-ler

Sözcük kökündeki ünlünün [e] ya da [a] olması, yani ünlünün niteliği, çoğul ekinin iki biçiminin arasındaki dağılım farkını yaratmaktadır. Birinci sıradaki biçimlerin kökünde arka ünlü olan [a] bulunmaktadır ve çoğul ekinin biçimbirimciği [lar]'dır. İkinci sıradakinde ise ön ünlü olan [e] sesi olan ekin biçimbirimciği [ler]'dir. Çoğul ekinin bu dağılımını şöyle gösterebiliriz:

Biçimbirimcik Dağılım

[lar]	[okul], [kitap], [kap], [top] gibi sözcüklerden sonra
[ler]	[ses], [ikiz], [ütü], [göl] gibi sözcüklerden sonra

Dilbilim çalışmalarında, amaç böyle değişimleri oluşturan genellemeleri, yani kuralları ortaya çıkarmaktır, çünkü dil kurallıdır. Ses değişiklikleri gibi olgular, bireysel seslere uygulanmaz, bir ses sınıfını oluşturan seslerin tümüne uygulanır. Bu kurallar, anadili konuşurlarının bilişinde olan kurallardır; yabancı dil öğrenen kişilerin yaptığı gibi bilinçli olarak öğrenilmiş kurallar değildir. Çocukken anadili edinilirken içselleştirilmiş kurallardır. Bu kurallar çocuklara anne-babalar tarafından ya da bir başka yetişkin tarafından doğrudan öğretilmez; çocuklar, doğdukları andan itibaren sürekli duydukları anadillerinin kurallarını içselleştirirler. Dilbilim incelemeleri, yetişkinlerin dilbilgisinin kurallarını betimlemeyi ve açıklamayı amaçlamaktadır.

Çoğul ekinin [ler] ve [lar] **biçimbirimcik**lerinin dağılımının kuralına erişmek için yukarıdaki sözcük listesine bakıldığında, çoğullaştırılacak sözcüğe hangi biçimbirimciğin ekleneceği, sözcüğün son seslemindeki ünlünün niteliğine bağlı olarak koşullandırıldığı görülür; örneğin, *av, kız, ad* gibi sözcüklere karşın *ev,kez,et* sözcüklerine çoğul eki eklendiğinde, dağılım *av-lar, kız-lar, ad-lar* ve *ev-ler, kez-ler, et-ler* olarak gerçekleşmektedir. Başka bir deyişle, çoğul ekinin biçimbirimciklerinin dağılımı sesbilimsel kurallarla belirlenmektedir. Son sesleminde [a, o, u, ı] ünlülerinden biri olan sözcüklere eklendiğinde çoğul eki [lar] olarak söylenmekte; son sesleminde [i,e,ü,ö] ünlülerinden biri olan sözcüklere eklendiğinde ise çoğul eki [ler] olarak söylenmektedir. Böylece, Türkçede çoğul ekinin [ler] ve [lar] olarak iki biçimbirimciği oluşturulmaktadır. Bunların dağılımı Tablo 3.1'de gösterilmiştir.

Tablo 3.1 Türkçede Çoğul Ekinin Biçimbirimcikleri

Biçimbirimcik	Dağılım
[lar]	[a,o,u.ı] ünlülerinden sonra
[ler]	[i,e,ü,ö] ünlülerinden sonra

Türkçedeki çoğul ekinin biçimbirimciklerini ve bunların dağılımlarını yukarıda verilen ses listesinden daha öteye götürmek, bir genellemeye, [ler] ve [lar] biçimbirimciklerinin dağılımını belirleyen kurala biraz daha yaklaşmamızı sağlamıştır. Artık yalnızca [ler] ve [lar] biçimbirimciklerinin eklendikleri sözcüklerin listesi yapılmamaktadır. Yani dilbilimsel çalışmalarda yalnızca listelemelerle yetinmeyip, bu listeyi oluşturan bir özelliğin var olup olmadığını anlamaya çalışmaya biraz daha yaklaşıyoruz. Bu tür genellemeleri ortaya çıkarmak için, seslerin sesbilimsel özelliklerinde bir benzerlik olup olmadığı büyük önem taşımaktadır. Örneğin, Türkçenin çoğul ekinin [ler] biçimbirimciğinin eklendiği sözcüklerin son ünlüleri olan [i,e,ü,ö] ünlülerinin ortak bir özelliği vardır; bunların hepsi ön ünlülerdir. Aynı biçimde, [lar] biçimbirimciğinin eklendiği sözcüklerin son ünlüleri olan [a,ı,o,u] ünlülerinin ortak bir özelliği de hepsinin arka ünlüler olmasıdır.

Biçim-Sesbilimsel Kurallar

Yukarıdaki inceleme, Türkçede bir sözcüğün son seslemindeki ünlünün ön ya da arka ünlü olmasının, çoğul ekinin ünlüsünün niteliğini belirlediğini göstermektedir. [ler] ve [lar] biçimbirimciklerinin dağılımını açıklamak için artık listelemeden daha ileri gidilerek biçimbirimciklerin dağılımını belirleyen kural yazılır. Bunun sonucu olarak, iki yüzeysel biçim olan [ler] ve [lar]'ın derin yapıda tek bir biçimden türetildiği ve [ler]/[lar] biçimbirimciklerinin bir biçim-sesbilimsel kural ile oluşturulduğunu varsayılır. Dillerde her biçimbirim sesbilimsel bileşende tek biçim olarak yer almaktadır. Buna göre Türkçenin çoğul biçimbirimini, derin yapı diyeceğimiz düzeyde [lAr] olarak gösterilebilir. Buradaki büyük harfle gösterilen [A] sesi, aslında Türkçede çoğul ekindeki ünlünün açık ünlülerden [a] ya da [e] olarak gerçekleştiğini gösterir. Türkçenin çoğul ekinin biçimbirimciklerini türeten kural şöyledir:

✓ Dillerde her biçimbirim sesbilimsel bileşende tek biçim olarak yer alır; ancak sesbilimsel koşullandırma ile söyleyişte biçimbirimlerin değişikleri ortaya çıkar. Bunun örneği Türkçede çoğul -lAr biçiminin ünlüye bağlı sesbilimsel koşullandırması ile [ler] ve [lar] biçimbirimciklerinin ortaya çıkmasıdır.

1. Son sesleminde ön ünlü bulunan bir sözcüğe çoğul eki [-lAr] eklendiğinde, ekin ünlüsü orta ön düz ünlü olan [e] olarak gerçekleşir; diğer durumlarda çoğul ekinin ünlüsü açık arka düz ünlü olan [a] olarak gerçekleşir.

Bu biçim-sesbilimsel kural, Türkçede çoğul ekinin hangi bağlamlarda [lar], hangi bağlamlarda [ler] olarak oluşturulduğunu belirlemektedir. Yani, çoğul ekinin biçimbirimciklerinin dağılımı kurallıdır ve bu kural [lAr] çoğul ekinin eklendiği sözcüğün son seslemindeki ünlünün niteliği tarafından belirlenmektedir. Buna göre Türkçede *bıçaklar* ve *şekiller* sözcüklerinin sesbilimsel türetmesini şöyle gösterilir:

	bıçak + çoğul	şekil + çoğul
Derin yapı biçimi	bʊʈʃak + lAr/	/ʃekil + lAr/
	↓	↓
Kuralı uygula	lar	ler
Sesbilgisel düzey	[bʊʈʃaklAr]	[ʃekiller]

Biçim-sesbilimsel incelemelerin başlangıç noktasını, **en küçük çift** dediğimiz, birbirinden yalnızca tek bir seste farklı olan sözcükler oluşturmaktadır. Örneğin, yukarıda da gördüğümüz gibi, Türkçede *av* ve *ev* sözcüklerinin ünsüzleri aynı, yalnızca ilk sesleri olan ünlüleri farklıdır; böylece *av* ve *ev* sözcükleri en küçük çift oluşturmaktadır. Aynı biçimde *ses* ve *sez* sözcükleri birbirlerinden son seslerinin [s] ve [z] sesleri olmasıyla ayrılır ve en küçük çift oluştururlar; *saz* ve *sez* sözcüklerinin ilk ve son ünsüzleri aynıdır. Bu iki sözcük de birbirlerinden ünlülerinin niteliği ile ayrılır ve en küçük çift oluştururlar.

Anadili konuşurları, Türkçenin çoğul ekinin hangi bağlamlarda nasıl söyleneceğini belirleyen bu kuralları çocukken içselleştirmiştir. Ölçünlü Türk-

çeyi ana-dili olarak konuşanlar hiç bir zaman *avlar* ve *evler* sözcüklerini **avler* ya da **evlar* olarak söylemez, çünkü çoğul ekinin biçimbirimciklerinin dağılımının **sesbilimsel koşullandırmaya** bağlı olduğunu içselleştirmiştir ve buna göre son sesleminde ön ünlü bulunan sözcüklerden sonra [ler] biçimbirimciği, son sesleminde arka ün-lü bulunan sözcüklerden sonra da [lar] biçimbirimciği olarak söyleneceğini bilmektedir. Bu bilgi, anadili konuşurlarının bilişinde olan ve anadili konuşuru olarak çocukluk devresinde dil edinimi sürecinde içselleştirdiği bilgidir. Dilbilim, anadili konuşurunun bilişinde olan bu bilgiyi betimlemeyi ve açıklamayı amaçlamaktadır.

Bir biçimbirimin birden çok biçimbirimciği olması tüm dillerde görülen bir özelliktir. Hangi biçimbirimlerin değişiklerinin olduğu, bunların sayısını ve dağılımını belirleyen koşullar dile özgüdür ve her dil için değişmektedir. Ancak evrensel olan özellik, dillerde biçimbirimlerin değişik biçimbirimcikleri olabileceğidir. Dillerin görülen biçimbirimsel değişiklerinin niteliğini bazı dillerden verilen örneklerle inceleyelim. Örneğin önce İngilizcenin çoğul ekine bir göz atalım. İngilizcede bir çok adın çoğul biçimi yazıda ada eklenen *s* harfi ile gösterilir. Aşağıda sesbilgisel alfabe ile söyleniş biçimleri verilmiş olan sözcüklere baktığınızda yazıda *s* harfi ile gösterilen çoğul ekinin söylenişinde büyük farklılıklar olduğu açıkça görülecektir:

✓ Dillerde sesbilimsel ve biçimbilimsel sunumlar tektir. Ancak sesler belirli sesdizimlerinde içinde ses çevresinden etkilenerek değişime uğrarlar ve böylece söyleyişte bir sesbirimin ve biçimbirimin değişikleri ortaya çıkar. Bir sesbirimin değişikesi 'sesbirimcik'; bir biçimbirimin değişikesi ise biçimbirimcik olarak adlandırılır.

I		II	
TEKİL	ÇOĞUL	TEKİL	ÇOĞUL
cat [kæt]	cats [kæts] 'kedi-ler'	car [kar]	cars [karz] 'araba-lar'
book [buk]	books [buks] 'kital-lar'	bag [bæg]	bags [bægz] 'çanta-lar'
test [tɛst]	tests [tɛsts] 'test-ler'	pen [pɛn]	pens [pɛnz] 'kalem-ler'
map [mæp]	maps [mæps] 'harita-lar'	boy [boj]	boys [bojz] 'oğlan-lar'
back [bæk]	backs [bæks] 'sırt-lar'	apple [æpl]	apples [æplz] 'elma-lar'
laugh [læf]	laughs [læfs] 'gülüş-ler'	cord [kord]	cords [kordz] 'kordon-lar'
depth [dɛpθ]	depths [dɛpθs] 'derinlik-ler'	dove [dʌv]	doves [dʌvz] 'kumru-lar'
		mob [mab]	mob [mabz] 'kalabalık-lar'
		room [rum]	rooms [rumz] 'oda-lar'
III		IV	
TEKİL	ÇOĞUL	TEKİL	ÇOĞUL
bus [bʌs]	buses [bʌsəz] 'otobüs-ler'	child [tʃajld] 'çocuk'	children [tʃildrən] 'çocuklar'
judge [dʒʌdʒ]	judges [dʒʌdʒəz] 'hakim-ler'	ox [aks] 'öküz'	oxen [aksən] 'öküzler'
match [mætʃ]	matches [mætʃəz] 'kibrit-ler'	mouse [maʊs] 'fare'	mice [majz] 'fareler'
bush [buʃ]	bushes [buʃəz] 'çalı-lar'	bread [brɛd] 'ekmek'	bread [brɛd] 'ekmekler'
house [haws]	houses [hawsəz] 'ev-ler'		
maze [mez]	mazes [mezəz] 'karışık yol-lar'		

I. sıradaki sözcüklerden sonra gelen çoğul eki ötümsüz diş-yuvasil sürtünmeli ses olan [s] olarak söylenmekte, II. sıradaki sözcüklerden sonra gelen çoğul eki ötümlü dişyuvasil sürtünmeli ses olan [z] olarak söylenmekte ve II-I. sıradaki sözcüklerden sonra gelen çoğul eki ise [ʒ] olarak söylenmektedir. IV. sırada bulunan sözcüklerin çoğul biçimleri ise, diğerleri ile karşılaştırıldığında çoğul biçimlerinin düzenli olmadıkları görülmektedir; her sözcüğün çoğul biçimi diğerlerinden farklıdır. Başka bir deyişle, İngilizcede çoğul ekinin çok sayıda biçimbirimciği vardır. Ancak bunlardan ilk üçünün dağılımı düzenlidir. IV. sırada bulunan sözcüklerin ise çoğul biçimi düzensizdir.

Anadili konuşurları da, yabancı dil öğrenenler gibi, IV. sıradaki sözcüklerin çoğul biçimlerini ayrı sözcükler olarak bir liste halinde ezberlemek zorundadırlar. Bunlar **biçimbilimsel koşullandırılmış** biçimbirimciklerdir. Biçimbilimsel koşullandırılmış biçimbirimcikleri olan sözcüklerin biçimbirimcikleri, kurallı olmadıkları için anadili konuşurları tarafından da bilinçli olarak öğrenilmek zorundadır. I., II. ve III. sıradaki sözcüklerin çoğul eklerinin biçimbirimcikleri ve dağılımlarında bir genelleme vardır. Bu genelleme çoğul ekinin eklendiği sözcüğün son sesinin niteliğine bağlıdır. Sesbilgisel koşullanma gösteren bu biçimbirimcikleri ve dağılımları şöyle gösterilir:

Biçimbirimcilik	Dağılım
[s]	[kæt], [buk], [tɛst], [mæp], [bæk], [læf], [dɛpθ] sözcüklerinden sonra; [kæts], [bvks], [tɛsts], [mæps]. [bæks], [læfs], [dɛpθs]
[z]	[kar], [bæg], [pɛn], [boj], [æpl], [kord], [mabz], [rumz] sözcüklerinden sonra; [karz], [bægz], [pɛnz], [bojz], [æplz], [kordz], [mabz], [rumz]
[əz]	[bʌs], [dʒʌdʒ], [mætʃ], [buʃ], [mez] sözcüklerinden sonra; [bʌsəz], [dʒʌdʒəz], [mætʃəz], [buʃəz], [mezəz]

Bu listeleme, [s], [z] ve [ʒ] biçimbirimcikle-
rin hangi sözcüklere ekleneceğini belirleyen bir
sesbilimsel neden olduğunu göstermektedir. Bu
değişiklerin eklendikleri sözcüklerin son seslerine
baktığımızda, dağılımın şöyle olduğu dikkatimizi
çekmektedir:

Biçimbirimcilik	Dağılım
[s]	[t], [k], [p], [f], [θ] seslerinden sonra
[z]	[d], [g], [n], [r], [l], [o], [ð], [v] seslerinden sonra
[əz]	[s], [z], [ʃ], [ʒ], [tʃ], [dʒ] seslerinden sonra

İngilizcede çoğul ekinin biçimbirimcilerinin
niteliği eklendikleri sözcüklerin son sesine göre
belirlenmektedir; hiç bir biçimbirimcik bir diğere
aynı seslerden sonra gelmemektedir. Başka
bir deyişle, İngilizcede de çoğul ekinin I., II. ve III.
sıralardaki değişikliklerinin dağılımı sesbilimsel ne-
denlerle belirlenmektedir; sesbilimsel koşullanma
özellikli sergilemektedir. Çoğul ekinin 3 farklı söy-
leniş biçimi ekin bulundu-ğu sesbilimsel bağlama,
yani ekin eklendiği sözcüğün son sesin niteliğine
bağlıdır. Yukarıda listelenmiş dağılıma baktığımız-
da, aslında bu dağılımın kurallı olduğunu görürüz.
Çoğul ekinin biçimbirimcilerinin dağılım kural-
ları şöyledir:

[s]	son sesi ötümsüz, hışırtısız seslerden oluşan sözcüklere eklendiğinde
[z]	son sesi ötümlü, hışırtısız seslerden oluşan sözcüklere eklendiğinde
[əz]	son sesi hışırtılı seslerden oluşan sözcüklere eklendiğinde

Bu kuralları daha da öz bir şekilde ifade etmek
için, [z] biçimbirimciğinin çoğul ekinin derin ya-
pıda listelendiği biçim olarak belirleyelim. /z/ biçim-
inin İngilizce'de çoğul ekinin temel biçimi olduğu
varsayılabilir. Bu, çoğul ekinin, başka bir ses-bilimsel
kural uygulanmadığı sürece, [z] olarak gerçekleşeceğini
belirler. Ancak, çoğul ekinin diğer biçimbirimle-
rini oluşturmada İngilizcenin dilbilgisinin sesbilimi
bileşeninde şu iki kural daha bulunmaktadır:

1. Çoğul biçimini sesbilimsel kurala göre ger-
çekleştiren bir sözcüğün son sesi hışırtılı bir
ses ise, çoğul eki /z/'den önce [ə] ekle

2. Çoğul biçimini sesbilimsel kurala göre ger-
çekleştiren bir sözcüğün son sesi- nin ötümsüz
bir ses ise, çoğul eki /z/'yi ötümsüz [s]'ye
dönüştür.

Bu biçim-sesbilimsel kurallar, İngilizcede çoğul
ekinin hangi bağlamlarda [s], hangi bağlamlarda
[z] ve hangi bağlamlarda [ʒ] olarak oluşturuldu-
ğunu belirlemektedir. İngilizcede de, Türkçede
olduğu gibi, çoğul ekinin biçimbirimcilerinin
dağılımı kurallıdır. Bu kural [z] çoğul ekinin ek-
lendiği sözcüğün son sesinin niteliği tarafından
belirlenmektedir. Buna göre İngilizcede *cards*, *pets*
ve *boxes* sözcüklerinin sesbilimsel türetmesini şöyle
gösterilebilir:

	card + çoğul	pet + çoğul	box + çoğul
Derin yapı biçimi	/kard + z/	/pet + s/	/baks + z/
	↓	↓	↓
ə-Kuralı	_____	_____	+ə
Ötümsüzleşme Kuralı	_____	s	_____
Sesbilgisel düzey	[kardz]	[pets]	[baksəz]

Yukarıda *cards* sözcüğünün türetiminde, her-
hangi bir sesbilimsel kural uygulanmamaktadır
çünkü İngilizcedeki çoğul ekinin biçimbirimcik-
lerini türeten ə-Kuralı ve Ötümsüzleşme Kuralı-
nın uygulama koşulları karşılanmamaktadır; bu
durumda çoğul eki [z] olarak söylenmektedir. *Pets*
sözcüğünün türetiminde ise, *pet* sözcüğünün son
sesi olan [t] ötümsüz olduğu için Ötümsüzleşme
Kuralı uygulanmakta ve çoğul ekinin biçimbirim-
ciği [s] olarak gerçekleşmektedir.

Biçimbirimlerin etraflarında bulunan seslere
bağlı olarak farklı biçimbirimcikler olarak ger-
çekleştirilebileceğini, bir Batı Afrika dili olan Akanın
olumsuzluk ekinde de görebiliriz. Akada olumsuzluk,
eylemin köküne eklenen bir önek ile belirtilir.
Bu önekin üç genizsil biçimbirimciği vardır:

mı pɛ	"ben beğeniyorum"	mı mpɛ	"ben beğenmiyorum"
mı tɪ	"ben konuşuyorum"	mı ntɪ	"ben konuşmuyorum"
mı kɔ	"ben gidiyorum"	mı ɲkɔ	"ben gitmiyorum"

Kaynak: Fromkin, Victoria, Robert Rodman, Nina Hymes. 2011, An Introduction to Language. USA: Wadsworth. 5231

Akanın olumsuzluk ekinin biçimbirimcikleri, eklendikleri sözcüğün ilk sesi ile eş çıkışlıdır; ilk sese çift dudaksız patlamalı [p] olan pɛ ‘beğen’ eyleminden önce çift dudaksız genizsil [m], ilk sesi dişyuvasil patlamalı ses [t] olan tɪ “konuş” eyleminden önce dişyuvasil genizsil [n], ve ilk sesi artdamaksız patlamalı ses [k] olan kɛ ‘git’ eyleminden önce artdamaksız genizsil [ŋ] olarak gerçekleştirilmektedir.

Yani Aka dilinde olumsuzluk önekinin biçimbirimcikleri bütünleyici dağılım içindedirler.

Türkçe, İngilizce ve Aka örneklerinde görüldüğü gibi, dillerde biçimbirimlerin hem ünlülerini (Türkçedeki çoğul eki /lAr/’ın [ler] ve [lar] biçimbirimciklerinde olduğu gibi) hem de ünsüzlerini (İngilizce’deki çoğul ekinin /z/’nın [z], [s], [ʹz] ve Akanın olumsuzluk ekinin [m], [n], [ŋ] biçimbirimciklerinde olduğu gibi) etkileyen kurallar vardır. Bu kurallar bir biçimbirimin değişikliklerinin belli sesbilimsel ortamlarda nasıl seslendirileceğini belirler. Kuralların içeriği dilden dile değişiklik gösterebilir; ancak evrensel olan bütün dillerin biçimbirimlerin genellikle birden fazla biçimbirimciği olduğu ve biçimbirimciklerin sesbilimsel koşullandırılmayla oluştuğu durumlarda bu dağılımının sesbilimsel kurallar tarafından belirlendiğidir.

Öğrenme Çıktısı

6 Biçimbirimlerin söylenişindeki değişimi tanımlama ve açıklayabilme
7 Biçim-Sesbilimsel kuralları anlama ve tanımlayabilme

Araştır 3

İngilizce *cage* [kedʒ] ‘kafes’ sözcüğünün çoğul biçiminin, bu bölümde açıklanan bilgi çerçevesinde ne olması gerektiğini düşünün ve düşündüğünüzün doğru olup olmadığını İngilizce sözlüklerden araştırın.

İlişkilendir

Aşağıda verilmiş olan Fransızca yapılarda ‘küçük’ anlamına gelen sözcüğün iki biçimi olduğu görülüyor.
pəti tablo ‘küçük resim’
pətit ami ‘küçük arkadaş’
pəti livr ‘küçük kitap’
pətit oeil ‘küçük göz’
pəti nave ‘küçük turp’
pətit oiseau ‘küçük kuş’
Fransızca ‘küçük’ sözcüğünün iki biçimi nedir? Bunların hangi koşullarda kullanıldığını saptayın.

Anlat/Paylaş

Türkçe öğrenmeğe çalışan bir yabancı arkadaşlarınıza *kitap* sözcüğünün çoğul biçiminin neden **kitaplar*, *kalem* sözcüğünün çoğul biçiminin **kalemler* olmadığını açıklayın. Bu biçimler Türkçenin hangi kuralını uymamaktadırlar?

SESBİLİMSEL SÜREÇLER

Sesbilim çalışırken sözcüklerin anadili konuşurlarının bilişim dağarcığında sesbilimsel göstergeler olarak dizildiğini görmüştük. Ayrıca sözcüklerin sesbilimsel göstergeleri ile seslendirilişleri, yani sesbilgisel göstergeleri arasında ayırım olduğunu ve bu ayırımın kurallı olduğunu görmüştük. Sesbilimsel göstergeler

ve sesbilimsel kurallar anadili konuşurlarının dilleri hakkında içselleştirdikleri bilgilerdendir. Sözcüklerin söylenişinde **sesbilimsel süreçler** bazı ses değişikliklerine yol açar. Bu değişiklikler sözcüğün sesbilimsel yapısı üzerinde (i) ses, ve bazı durumlarda seslem düşmeleri, (ii) ses, ve bazı durumlarda seslem eklemeleri, (iii) ses benzeşmeleri, (iv) özellik değiştirmeleri ve (v) seslerin sözcük yapısı içinde yer değiştirmesi gibi etkiler yaratır. Bu süreçler hem sözcük köklerinin hem de bağımlı biçimbirimlerin ses yapısını etkileyebilmektedir. Sesbilimsel süreçlerin etkiledikleri sesler sözcük başında, sonunda ya da ortasında olabilir. Sesbilimsel göstergeler bir sesin belirtilmesi için gerekli en az sayıda özellik içerirler, çünkü bazı özellikler diğer özelliklerin bulunmasına bağlıdır; başka bir deyişle, bazı durumlarda bir seste bir özelliğin bulunması, başka bir özelliğin niteliğini de belirler.

✓ Bir dildeki sesbilimsel göstergeler ile onların sesbilimsel göstergeleri arasında ses düşmeleri, ses eklemeleri, ses değiştirmeleri gibi ses olaylarıyla farklılaşmaya yol açan süreçlere **sesbilimsel süreç** denir.

Bir dilin sesbilimsel bileşeninde hangi sesbilimsel süreçlerin bulunduğu, o dile özgü bir özelliktir. Ancak evrensel olan, bütün dillerde sözcüklerin sesbilimsel göstergesi ile gerçek söyleniş arasında farkı belirleyen sesbilimsel kuralların bulunması, bu kuralların yarattıkları etkilerin niteliği ve uyguladıkları doğal sınıflar bulunmasıdır. Bu bilgiler her anadili konuşurunun bilişindedir ve kişilerin kendi dillerinin sesbilimsel bileşeni hakkında içselleştirmiş oldukları bilgiyi içermektedir.

Ses Benzeşmeleri

Dillerde sözcük içinde sesler kendilerinden önce ya da sonra gelen seslere benzer özellikler sergileyebilir, başka bir deyişle sesler etrafinda olan diğer seslerin özelliklerini alabilir. Ses benzeşmesinin, sözcükleri oluştururken birbirlerine ben-zeyen özellikler taşıyan sesleri oluşturmanın konuşma ya da söyleyiş sürecini kolaylaştırma etkisi bulunmaktadır. Örneğin, geçen derste İngilizcede genizsil ünsüzlerden önce gelen ünlülerin genizsil ünlü olarak oluşturulduğunu, genizsilleştirilmenin sözcükler arasında anlam farkına yol açmadığını çünkü bu-

nun ünlünün bulunduğu ses ortamına bağlı olarak kurallı bir değişim olduğunu görmüştük. Bir ses benzeşmesi olan ünlü genizsilleşmesinin örnekleri şunlardır:

Kök	Sesbilgisel	Kök	Sesbilgisel	
beat	[bit]	'dövmek'	bean [bɪn]	'fasulya'
till	[tɪl]	'kadar'	tin [tɪn]	'teneke'
bat	[bæt]	'yarasa'	ban [bæn]	'yasak'

Ünlü Genizsilleşmesi sözel olarak şöyle betimlenir:

Aynı seslem içinde bir genizsilden önce gelen ünlü genizsilleşir.

Bu betimleme,

- kuralın hangi ses sınıfına uygulandığını belirtmekte: Ünlüler.
- kuralın değişim içerdiğini göstermekte: ->
- kuralın hangi sesbilgisel değişikliğe yol açtığını belirtmekte: *Sesbilimsel genizsil olmayan ünlüleri sesbilgisel genizsil ünlü yap.*
- kuralın hangi sesbilimsel durumlarda uygulandığını belirtmektedir: *Aynı seslem içinde bir genizsilden önce gelmesi halinde.*

Bu kural aşağıdaki biçimde gösterilir:

Ünlü Genizsilleşmesi

[Ü] -> [+genizsil]/ _____ [+genizsil]

Yukarıda verilen Ünlü Genizsilleşmesi Kuralı, kuralın hangi ses sınıfına uygulandığını belirtmekte (*Ünlüler*), hangi sesbilgisel değişikliğe yol açtığını göstermekte (*ünlüleri sesbilgisel genizsil ünlü yap*), ve kuralın hangi sesbilimsel durumlarda uygulandığını (*ünlünün aynı seslem içinde bir genizsilden önce gelmesi halinde*) belirtmektedir.

Türkçede de ses benzeşmesi kuralları vardır. Türkçe sözcük yapısının en belirgin özelliklerinden biri ünlüler arasında nitelik açısından benzeşmedir. Daha önce de gördüğümüz gibi, sözcük köklerinde uygulanan Ünlü Uyumu Kuralları sözcüklerin ünlülerinin niteliğini belirler.

Ünlü Uyumu

Daha önce Türkçede adlara eklenen çoğul so-nekinin [lAr] ünlüsünün eklendiği sözcüğün son seslemindeki ünlü ile uyum sağladığını ve [ler] ya da [lar] olarak gerçekleştiğini görmüştük.

kaşık-lar, saz-lar, dam-lar, kapı-lar, kitap-lar, ot-lar, kuzu-lar, tavuk-lar, horoz-lar ses-ler, tencere-ler, ev-ler, bez-ler, kalem-ler, keçi-ler, ekmek-ler,

Ünlü Uyumu Kuralı çerçevesinde, sözcüğün son seslemindeki ünlü [lAr] ekindeki ünlünün özelliklerini belirlemektedir; son sesleminde arka ünlü olan sözcüklerden sonra [lAr] eki arka ünlü olan [lar] olarak; son sesleminde ön ünlü olan sözcüklerden sonra ise ek ön ünlü olan [ler] olarak gerçekleşmektedir. Böylece Ünlü Uyumu Kuralına göre, sözcüğün son seslemindeki ünlünün ön/arka özellikleri ekindeki ünlünün ön ya da arka ünlü olacağını belirlemektedir. Buna Türkçede Açık Ünlü Uyumu denir. Açık Ünlü Uyumu Kuralı şöyle gösterilir:

Açık Ünlü Uyumu Kuralı

[Ü] → [Ü] / [Ü] ([-Ü]) _____
[-kap] [α arka][α arka]

Bu kural şunları ifade etmektedir:

- i. kuralın uygulandığı ses sınıfı: [Ü]
[-kap]
- ii. kuralın değişim ifadesi: ->
- iii. Kuralın uygulanması ile sonucu oluşan sesbilgisel değişiklik: [U]
[α arka]

(Burada [α arka]'daki α sembolü, ünlünün arka ya da ön ünlü olması bakımından uyum sağladığını göstermede kullanılan bir semboldür.)

- iv. kuralın uygulandığı sesbilimsel durumlar: / [Ü] ([-Ü])#] _____
[α arka]

[[Ü]] son ekindeki ünlüyü koşullandıran ünlünün sözcüğün son seslemindeki [α arka] ünlünün arka ya da ön ünlü olmasına bağlı olduğunu belirtir.

Bu kural, yalnızca çoğul eki /lAr/'ın [ler] ya da [lar] olarak gerçekleştiğini belirtmez; kural geneldir ve Türkçede ünlüsü açık ya da orta ünlü olan bütün ekleri etkilemektedir. Aşağıda ünlüsü açık olan -DA, -DAn ve -(y)A eklerinin biçimleri verilmiştir:

dam-da ev-de
dam-dan ev-den
dam-a ev-e

Ünlüsü açık olan -DA, -DAn ve -(y)A eklerinin [da]/[de], [dan]/[den], [e/a] olarak ikişer değişimleri bulunmaktadır. Yukarıda oluşturulan Açık Ünlü Uyumu bu değişimleri öngörmesi ile dillerde sesbilimsel kuralların bir sınıfı oluşturan bütün seslere uygulandığını kanıtlamaktadır. Türkçede ünlüsü kapalı olmayan soneklerin [e]/[a] olmak üzere iki değişkesi bulunmaktadır.

Kapalı Ünlü Uyumu

Şimdi de Türkçede sözcüklere eklenen -(y)I sonekindeki ünlünün gösterdiği değişime bir göz atalım:

*Saz-ı, dam-ı, kapı-yı, ot-u, kuzu-yu, ıtır-ı, katır-ı
ses-i, tencere-yi, ev-i, bez-i, kalem-i, keçi-yi, göl-ü, ütü-yü, bekçi-yi*

Yukarıdaki örnekler Türkçede -(y)I ekinin 4 ayrı biçimde gerçekleştiğini göstermektedir: kapalı ön düz [i], kapalı arka düz [ɨ], kapalı ön yuvarlak [ü] ve arka kapalı yuvarlak [u]. Kapalı Ünlü Uyumu Kuralı, çokseslemlili bir sözcükte, birinci seslem dışındaki seslemlerin ünlülerinin, ilk seslemdeki ünlü ile arka/ön ve düz/yuvarlak boyutlarında benzeştiğini belirtir. Kapalı Ünlü Uyumu Kuralını şöyle gösterebiliriz:

Kapalı Ünlü Uyumu Kuralı

[Ü] → [Ü] / [Ü] [-Ü] / ([-Ü])
 [+kap] [α arka] [α arka]
 [β yuvarlak] [β yuvarlak]

Kapalı Ünlü Uyumu Kuralı, derin yapıda [+kap] olarak belirtilmiş olan sonek ünlüsünü, ön/ arka ve yuvarlaklık boyutları açısından sözcüğün son seslemindeki ünlü ile benzeştirecek ve sonek ünlüsünü [i], [ɨ], [ü], [u] yerleştirecektir.

Kapalı Ünlü Uyumu Kuralı, ünlüsü kapalı ünlü olan tüm soneklerin ünlülerinde, eklendikleri sözcüğün son seslemindeki ünlünün niteliğine bağlı olarak kapalı ön düz [i], kapalı arka düz [ɨ], kapalı ön yuvarlak [ü] ya da arka kapalı yuvarlak [u] olarak oluşturulacağını belirtir. Buna göre iyelik eki {-sI}, bir yere ait olduğunu ifade eden {-II} eklerinin aşağıdaki biçimleri vardır:

Oda-sı İğdir-lı
 Ütü-sü Karagümrük-lü
 Ev-i Edirne-li
 Kutu-su İstanbul-lu

Türkçenin Açık ve Kapalı Ünlü Uyumu Kuralları dillerde ünlülerin etraflarında buldukları seslerle benzeştiğini gösteren kurallardır.

Ünsüz Uyuşmaları

Dillerde ünsüzler de etraflarındaki seslerle benzer. Türkçede sözcük içinde ve biçimbirim sınırlarında genizsil ünsüzler /m/ ve /n/ oluşma noktası bakımından ve ötümlü dişyuvasil sürtünmeli /z/ ünsüzü arkasından gelen sesin ötümsüz sesbilgisel özellikleri bakımından birbirleriyle benzer. Bu benzeşmeler genizsil benzeşmesi ve ötümsüzleşme süreçlerinde görülür.

Genizsil Benzeşmesi

Türkçe köklerde çoğunlukla genizsil sesler arkasından gelen patlamalı sesler ile eş çıkışıdır.

Kök	Sesbirimsel	Sesbilgisel
pembe	/penbe/	[pembe]
şimdi	/ʃimdi/	[Sindi]

pembe ve *şimdi* sözcüklerinin söylenişinde görüldüğü gibi, sözcük ortasındaki /m/ sesi birinci sözcükte arkasından gelen [d] sesi ile oluşum noktasında benzeşerek dişsil genizsil /n/ olarak oluşturulmaktadır.

Türkçede genizsil seslerin benzeşme örneklerinden bir başkası, dişsil genizsil /n/ sesinin, arkasından gelen patlamalı ünsüz ile oluşum noktası açısından benzeşmesidir.

Kök	Sesbirimsel	Sesbilgisel
yenge	/jenge/	[jeŋje]
tango	/tango/	[taŋgo]
onbir	/onbir/	[ombir]

Yenge, *tango*, *onbir* gibi sözcüklerin söylenişinde görüldüğü gibi dişyuvasil genizsil /n/ sesi arkasından gelen patlamalı ünsüz ile oluşum noktası açısından benzeşmektedir.

Ötümsüzleşme

Türkçede son sesi ötümlü sürtünmeli ünsüz olan bir kökten sonra ötümsüz bir ünsüz ile başlayan sonek geldiği durumlarda, kökün son sesi ötümsüzleşir.

Kök	Sesbirimsel	Sesbilgisel
bez +siz	/bez+siz/	[bes-siz]

Ses Düşmeleri

Sözcüklerin ses yapısını etkileyen süreçlerden biri ses düşmeleridir. Bir çok dilde sözcüklerin sesbilgisel göstergelerinde, yani söylenişinde, sözcüğün sesbilimsel göstergesinde bulunan sesler düşürülmektedir. Türkçede bunun örneğini olağan, özensiz ve hızlı konuşma ortamında, bazı sözcük ve biçimbirimlerde düşürülen ünlü ve ünsüzlerde görmekteyiz. Ses düşmesi, sözcük türüne göre, tek ünlünün düşmesi veya bir veya birden çok seslemin düşmesi olarak uygulanmaktadır.

Ünlü Düşmeleri

Türkçe'de bazı yer belirteçleri, ne-soru sözcüğü ile yapılan sorularda ses düşmeleri olmaktadır. Aşağıdaki sözcüklerin sesbilimsel göstergesi ile söyleniş biçimlerine bakın:

Kök	Sesbilimsel	Sesbilgisel
içerisi	/itʃerisi/	[itʃersi]
içeride	/itʃeride/	[itʃerde]
dışarısı	/dɯʃarusı/	[dɯʃarsu]
dışarıda	/dɯʃaruda/	[dɯʃarda]
yukarısı	/yukarusı/	[yukarsu]
yukarıda	/yukaruda/	[yukarda]

Kökün son sesi kapalı düz ünlü olan yer belirteçlerine {-DA}/{-DAn} durum ekleri ya da iyelik eki {-sI} gibi ünsüz ile başlayan bir ek eklendiğinde, kökün son ünlüsü düşürülmekte ve sözcük üç seslemliler olarak söylenmektedir:

Yer belirteçlerinden *aşağı* sözcüğünün son ünlüsü olan /ɯ/, köke ünsüz ile başlayan bir ek eklendiğinde ve kökün son sesi olduğu durumlarda düşmektedir. [ɯ] ünlüsünün düşmesi kökün ikinci seslemindeki [a] ünlüsünün uzatılmasına yol açmaktadır:

Kök	Sesbilimsel	Sesbilgisel
aşağı	/aʃam/	[aʃa:]
aşağısı	/aʃausı/	[aʃa:sı]
aşağıda	/aʃaıda/	[aʃa:da]

Türkçede ses düşmelerinin görüldüğü bir başka ortam da *ne* soru sözcüğü ile oluşturulmuş kalıp sorulardır. Bu tür sorularda, *ne* soru sözcüğünün ünlüsü olan /e/ düşürülmekte ve genellikle *ne*-den sonra gelen sözcüğün ilk sesi uzatılmaktadır:

(ç)	<i>ne olur</i>	[no:lur]
	<i>ne haber</i>	[na:ber]
	<i>ne yapıyorsun</i>	[na:piyorsun]

'ne haber' ve 'ne yapıyorsun' yapılarında, *ne*-soru sözcüğünden sonra gelen *ba* düşürülmekte ve genellikle *ne*-den sonra gelen sözcüğün ilk sesi uzatılmaktadır:

Ünsüz Düşmeleri

Diller sözcüklerde ünsüzleri de düşürmektedir. Türkçede hızlı konuşmada uygulanan ünsüz düşmeleri özellikle akıcı ve kayıcı ünsüzleri etkilemekte ve /r/, /l/, /y/, /h/ seslerinin düşmesinde görülmektedir.

(i) /r/ Düşmesi

Bir sözcüğünün son sesi konumunda bulunan akıcı /r/ sesi hızlı konuşmada çoğunlukla düşürülmektedir.

	Sesbilimsel	Sesbilgisel
bir	/bir/	[bi]

Aynı biçimde, {-Iyor} ekinin sonra gelen kişi ekinin ikinci ve üçüncü tekil ya da çoğul kişi eki olduğu durumlarda -Iyor ekinin son sesi olan akıcı /r/- düşer:

	Sesbilimsel	Sesbilgisel
geliyor	/gelijor/	[ʒelijoj]
geliyorlar	/gelijorlar/	[ʒelijorlar]
geliyorsun	/gelijorsun/	[ʒelijosun]
geliyorsunuz	/gelijorsunuz/	[ʒelijosunuz]

Yukarıdaki örnekler Türkçede {-Iyor} ekinin sonra gelen kişi ekinin ikinci ve üçüncü tekil ya da çoğul kişi eki olduğu durumlarda {-Iyor} ekinin son sesi olan akıcı /r/'nin düştüğünü göstermektedir.

/h/ Düşmesi

Türkçede bir başka ünsüz düşürme *hane* sözcüğü ile oluşturulan bileşik sözcüklerde /h/ sesinin düşürülmesidir. Sözcük içi biçimbirim sınırlarında, iki /a/ ünlüsü arasında bulunan /h/ sesi çoğunlukla düşürülmekte, /h/ sesinin düşürülmesi sonucunda /a/ ünlüsü uzun ünlü olarak söylenmektedir.

Sözcük	Sesbilimsel	Sesbilgisel
postahane	/postahane/	[p ^h ost ^h a:ne]
hastahane	/hastahane/	[hast ^h a:ne]
pastahane	/pastahane/	[p ^h ast ^h a:ne]

Türkçede /h/ sesinin düşürüldüğü bir başka bağlam da *Ahmet*, *Mehmet* gibi özel adlarda, /m/ genizsil ünsüzünden önce gelen durumlardır:

Sözcük	Sesbilimsel	Sesbilgisel
Ahmet	/Ahmet/	[a:met]
Mehmet	/mehmet/	[me:met]
Mahmut	/mahmut/	[ma:met]

Türkçede günlük özensiz konuşmalarda sıkça rastlanan bir başka ses düşürme ise özel ad *Mustafa* sözcüğünün arkasından *bey* sözcüğü geldiği durumlarda görülmektedir.

Sesbilimsel	Sesbilgisel	Sesbilgisel
Mustafa Bey	/mnustafa bej/	[musta:bej]

Mustafa Bey ifadesi çoğunlukla /f/ sesi düşürülerek ve /a/ sesi uzatılarak söylenmektedir:

Ünsüz Düşürülmesi

Ünlü ile biten bir sözcük gövdesinden sonra ünlü ile başlayan bir sonek eklendiğinde ve üçüncü kişi iyelik ekinden sonra gelen durum eklerinden önce, sözcük gövdesi ile sonek arasına sonekin biçimbirimsel sınıflandırmasına göre niteliği belirlenmiş bir ünsüz bulunur. Biçimbirimsel sınıflandırmaya bağlı olan bu tür 3 ünsüz vardır: /y/ {- (y)I}, {- (y)A}, {- (y)AcAK}; /s/ {- (s)I(n)}; ve /n/ {- (n)In}. Bunlar eklerin birer değişkesini oluşturur.

(i) /y/- Düşmesi

{-(y)I}, {- (y)A} durum ekleri son sesi ünsüz olan ad kök ve gövdelerine eklendiğinde ve {- (y)AcAK} gibi eylem çekim eki son sesi ünsüz olan eylem kök ve gövdelerine eklendiğinde ekteki /y/ sesi düşürülür:

ev+ {- (y)I}	→	ev-i	koş+ {- (y)AcAK}	→	koş-acak
kibrit+ {- (y)I}	→	kibrit-i	bak+ {- (y)AcAK}	→	bak-acak
kaş+ {- (y)I}	→	kaş-ı	gör+ {- (y)AcAK}	→	gör-ecek
göl+ {- (y)I}	→	göl-ü	bil+ {- (y)AcAK}	→	bil-ecek

şişe+ {- (y)I}	→	şişe-yi	ağla+ {- (y)AcAK}	→	ağla-yacak
ütü+ {- (y)I}	→	ütü-yü	yürü+ {- (y)AcAK}	→	yürü-yecek
kutu+ {- (y)I}	→	kutu-ya	oku+ {- (y)AcAK}	→	oku-yacak
olta+ {- (y)I}	→	olta-ya	bekle+ {- (y)AcAK}	→	bekle-yecek

Aynı ekler, son sesi ünlü ile biten ad ve eylem kök ve gövdelerine eklendiğinde /y/ sesi düşürülmez.

(ii) /s/- Düşmesi

Üçüncü tekil kişi iyelik soneki {- (s)I(n)}, son sesi ünsüz olan ad kök ve gövdelerine eklendiğinde, sonekin /s/ sesi düşürülür.

sav	+	{-(s)l(n)}	→	sav-ı
çay	+	{-(s)l(n)}	→	çay-ı
el	+	{-(s)l(n)}	→	el-i

{-(s)l(n)} eki son sesi ünlü olan kök ve gövdelere eklendiği durumlarda ise, kök ve gövde ile sonek arasındaki /s/ sesi düşürülmez:

masa	+	{-(s)l(n)}	→	masa-sı
kapı	+	{-(s)l(n)}	→	kapı-sı
olta	+	{-(s)l(n)}	→	olta-sı
ütü	+	{-(s)l(n)}	→	ütü-sü

(iii) /n/-Düşmesi

{-(n)ln} tamlayan eki, ünlü ile biten adlara eklendiğinde /n/ sesi düşürülmez:

Berna	+	{-(n)ln}	→	Berna-nın
torba	+	{-(n)ln}	→	torba-nın
kutu	+	{-(n)ln}	→	kutu-nun

Ünsüz ile biten adlara eklendiğinde ise /n/ sesi düşürülür:

Aylin	+	{-(n)ln}	→	Aylin-in
Kalem	+	{-(n)ln}	→	kalem-in

Üçüncü tekil kişi iyelik soneki {-(s)l(n)} eklenen gövdelere {(y)lA}'dan başka durum ekleri eklendiğinde /n/ sesi düşürülmez:

masa	+	{-(s)l(n)}	{(y)l}	→	masa-sı-nı
masa	+	{-(s)l(n)}	{(y)A}	→	masa-sı-na
masa	+	{-(s)l(n)}	{DA}	→	masa-sı-nda
masa	+	{-(s)l(n)}	{DAn}	→	masa-sı-ndan
masa	+	{-(s)l(n)}	{(y)lA}	→	masa-sı-yla

Özellik Değişmesi

Dillerde sesler sesbilimsel gösterimlerindeki özelliklerini değiştirerek değişik özellikler edinebilirler. Bu özellik değiştirme sesin sözcük içinde bulunduğu konuma bağlı olarak belirlenebilir. Türkçedeki ötümsüz patlamalı sesler olan /p/, /t/, /k/'nın soluklanmasını özellik değiştirme kuralına örnek olarak verebiliriz.

Soluklanma

Türkçede ötümsüz patlamalı sesler olan /p/, /t/, /k/ sözcük ve seslem başında olduklarında soluklu olarak söylenmektedir.

Kök	Sesbilimsel	Sesbilgisel
pil	/pil/	[p ^h il]
çapa	/bapa/	[bap ^h a]
tek	/tek/	[t ^h ek]
batı	/batı/	[bat ^h ı]
kal	/kal/	[k ^h al]
bakır	/bakır/	[bat ^h ır]

Bu sözcüklerin sesbilgisel gösterimlerinde görüldüğü gibi, Türkçede ötümsüz patlamalı sesler sözcük ve seslem başında olduklarında soluklu olarak oluşturulmaktadır. Buna göre, soluksuz olan ötümsüz patlamalı sesler, sözcük ve seslem başında özelliklerini değiştirerek soluklu olmaktadır. Soluklanma Kuralını şöyle oluşturmuştuk:

Soluklanma Kuralı

Ünsüz ---> [+soluklu] / # _____ +patlamalı

Soluklanma Kuralı, bir doğal sınıf oluşturan ötümsüz patlamalı seslerin tümüne uygulanmaktadır. Türkçenin ötümsüz patlamalı sesleri olan /p/, /t/, /k/ sesleri sözcük ve seslem başında bulduklarında soluklu olarak oluşturulmaktadır.

Ünlü Yükselmesi

Özellik değişimi ünsüzlerde olduğu kadar ünlülerde de görülür. Örneğin, Türkçede gelecek zaman eki olan -(y)AcAk soneki bir eyleme eklendiğinde, sonekteki /y/ sesi kendinden önce gelen açık ünlü-yü kapalı ünlüye dönüştürür.

Kök	Sesbilimsel	Sesbilgisel
bekleyecek	/bekle + jecek/	→ [bekliyecek]
arayacak	/ara + jacak/	→ [arıyacak]
bekleyen	/bekle + yen/	→ [bekliyen]
diyor	/de + iyor/	→ [diyor]
bakayım	/bak - ayım/	→ [baki:m]

Bekliyecek ve *arıyacak* sözcükleri seslem düşmesi sonucu beklicek ve arıacak olarak söylenir:

Kök	Sesbilimsel		Sesbilgisel
bekle + yecek	/bekle + yecek/	[bekliyecek]	→ beklicecek
ara + yacak	/ara + yacak/	[arıyacak]	→ arıcak

Genizsilleşme

Türkçede ünsüz benzeşmelerinin bir başka örneği de {-lAr} biçimbiriminin ilk sesi olan akıcı /l/ sesinin son sesi genizsil ünsüz olan *on*, *bin* gibi sözcüklere eklendiğinde genizsil özelliğine değişmesidir.

Kök	Sesbilimsel	Sesbilgisel
on + lar	/on + lar/	[onnar]
ben + ler	/bin + ler/	[binner]

Yukarıdaki sözcüklerin söylenişinde görüldüğü gibi *on*, *bin* gibi sözcüklere eklenen

{-lAr} biçimbirimin ilk sesi olan akıcı /l/ sesi eş genizsil [n]'ye değişmiştir.

Ünlü Eklenmesi

Diller sesbilimsel bileşenlerinin özelliklerine bağlı olarak, bazı durumlarda sözcük yapısı içinde sesler ekleyebilirler. Ünlü eklenmesinin örneğini Türkçede alıntı sözcüklerde sözcük başında bulunan ünsüz kümeciklerinin ünlü eklenmesi ile bölünmesinde görebiliriz.

Sözcük Başı Kümeleri

Türkçede sözcük başında ünsüz kümecikleri bulunan alıntı sözcüklerde, kümecikler genellikle sözcük başına getirilen ya da ünsüzlerin arasına sokulan kapalı ünlüler ile bölünme eğilimi gösterir ve Türkçenin seslem yapısına uygun olarak Ünsüz-Ünlü-Ünsüz olarak dizilir.

Ünsüz kümeciklerinin arasına yerleştirilen ünlünün niteliği kümecğin ilk sesi olan ünsüz ile sözcüğün ilk ünlüsü tarafından belirlenir. İlk sesi artdamaksıl ünsüz olan kümeciklerin arasına yerleştirilen kapalı ünlü, her zaman arka kapalı ünlüdür. Ancak sözcüğün ilk seslemindeki ünlü ile yuvarlak/düz niteliğinde uyumludur.

Küme	Ünlü Eklenmesi
grup	→ gurup
klüp	→ kulüp
krem	→ kırem

İlk sesi artdamaksıl olmayan kümeciklerde ise ünsüzler arasına yerleştirilen kapalı ünlü, her zaman düz kapalı ünlüdür; ancak sözcüğün ilk seslemindeki ünlü ile arka/ön niteliğinde uyumludur.

spor	→	sıpor
tren	→	tiren

Sözcük başında bulunan ünsüz kümecğinin ilk sesi dişyuvasil sürtünmeli ötümsüz ünsüz /s/ olan alıntı sözcüklerde çoğunlukla sözcük başına yerleştirilen düz kapalı ünlü kümecği böler. Yerleştirilen düz kapalı ünlü çoğunlukla ön ünlüdür.

i + skele
i + skarpın i + skonto
i + statistik

Ancak bazı durumlarda arka kapalı düz ünlü de yerleştirilir:

i + spanak

Seslerin Yer Değişimi

Dillerde bazı sözcüklerde sesler yer değiştirmektedir. Bu yer değiştirme genellikle belli sözcüklerde görülmektedir. Örneğin Türkçede bazı anadili konuşurları *kibrit* sözcüğünü, *kirbit* olarak akıcı /r/ sesi ile ötümlü patlamalı ses olan /b/'nin yerini değiştirerek söylemektedir.

Dil Sürçmeleri

Günlük konuşmada ortaya çıkan dil sürçmeleri sesbilimsel süreçlerin kurallı olduğunu gösteren kanıtlardan biridir. Türkçede kaydedilmiş bazı dil sürçmeleri şöyledir:

Saba çarfetmiyorum
Gazla kaş arası
Çat taslasın...
Mustafa Çandal salıyorr..
Çayfı keyi içinn...

Buradaki ses değişimlerine bir göz atarsak, bunların kurallı olduğunu görürüz. *Saba çarfetmiyorum* ve *Mustafa Çandal* salıyır sözcüklerin ilk sesleri yer değiştirmiş, *Çat taşalsın* da ise *çatlasın* eyleminin ilk seslemi ile *taş* yer değiştirmiştir. *Gazla kaş arası*'nda ise deyimim ilk iki sözcüğü olan *kaş* ve *göz* yer değiştirmişler, aynı zamanda *göz* sözcüğünün ünlüsü *kaş* sözcüğünün ünlüsüyle değiştirilmiştir. *Çayf*

keyi için'de birinci sözcüğün son sesi olan akıcı /r/ düşürülmüş ve ikinci sözcük *keyf*'in son sesi yer değiştirip ilk sözcüğün yerinde oluşturulmuştur. Bu değişiklikler sesbilimsel süreçlerin kurallı olduğunu göstermektedir. Sesler niteliklerine ve buldukları konumlara bağlı olarak ya düşürülmekte ya da yer değiştirmektedir.

yaşama ilişkilendir

Yanda verilen web adresindeki Türkçe Ses Sentezi için Ezgi Çözümlemesi başlıklı makaleyi okuyun.

<http://web.itu.edu.tr/ekenel/ezgi.pdf>

Öğrenme Çıktısı

8 Değişik sesbilimsel süreçlerin türlerini betimleyebilme
9 Sesbilimsel süreçlerin kurallarını belirleyebilme

Araştır 4

<http://www.mentese.bel.tr/turkuler/> adresine girin. Oradaki Türkü metinlerinde Muğla ağzına özgü olduğunu düşündüğünüz ve ölçünlü Türkçeden farklı olan sesbilimsel süreçleri kaydedin. Bunlar ne bakımdan ölçünlü Türkçeden farklı?

İlişkilendir

Aşağıdaki sözcüklerin sesbilimsel ve sesbilgisel göstergeleri üzerine çalışarak aşağıdaki soruları yanıtlayın:
Sesbilimsel Sesbilgisel
alsın /alsuın/ [a:suın]
kalsın /kalsuın/ [kha:suın]
olsun /olsun/ [o:sun]
nasılsınız /nasılsununuz/ [nasılsununuz]/[nas:ununuz]
Yukarıdaki sözcüklerin söylenişinde hangi kural uygulanmaktadır? Bu kuralı sözü olarak ifade edin.

Anlat/Paylaş

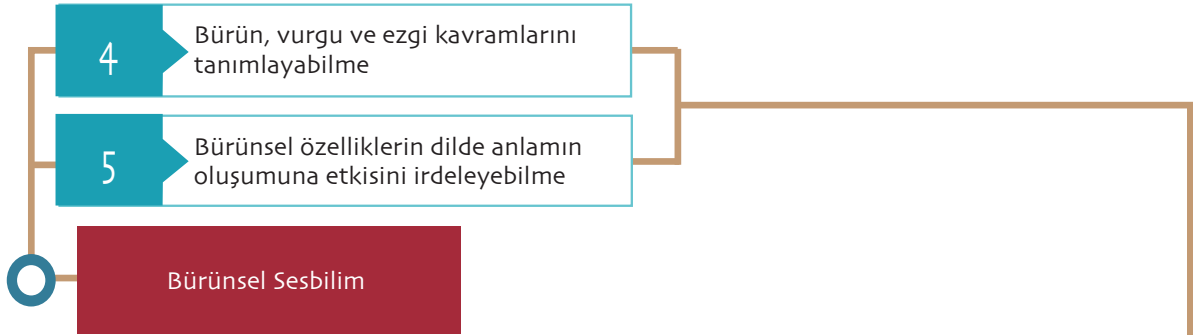
Aşağıdaki dizilimler Türkçe kurallarına uygun değildir.
*/sapr/ */pasr/
Bunları Türkçenin kurallarına uygun olan /sarp/ ve /pars/ dizilimleriyle karşılaştırarak yukarıdaki dilbilgisi dışı olan dizilimlerin Türkçenin hangi dizilim kuralına karşı geldiğini anlatın.

1 Birbirleri arasında anlam farkı yalnızca bir ses tarafından oluşturulan sözcüklere en küçük çiftler denir. İki ses en küçük ikilide birbirinin yerine geçtiğinde anlamsal farklılığa yol açarsa bu iki ses o dilde birer sesbirimdir ve aralarındaki dağılım 'karşıtısal dağılımdır'. En küçük ikilide iki ses birbirinin yerine geçme ilişkisi içinde değilse aralarındaki dağılım bütüncül dağılımdır.

2 Bir dilin bir sözcüğünde bir sesbilgisel özelliğin artı [+] değeri, diğer sözcüklerdeki eksi [-] değeri ile karşıtılık ortaya çıkardığında, bu sözcükler o dil için en küçük çiftlerdir. En küçük çift oluşturun sesbilgisel özellik incelenen dil için ayırıcı özelliktir.

3 Dillerde sesbilimsel ve biçimbilimsel sunumlar tektir. Ancak sesler belirli sesdizimleri içinde ses çevresinden etkilenerek değişime uğrarlar ve böylece söyleyişte bir sesbirimin ve biçimbirimin değişkeleri ortaya çıkar. Bir sesbirimin değişkesi 'sesbirimcik'; bir biçimbirimin değişkesi ise alt biçimlik olarak adlandırılır.

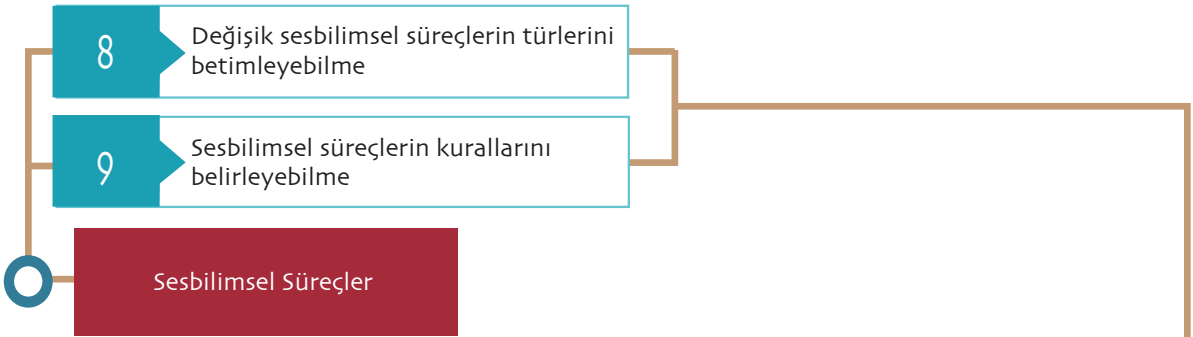
4 Söyleyişte belirli ezgi ve vurgu yapılarıyla oluşan sesletimsel özelliklere Bürünsel özellikler denir. Bürünsel özellikler sözcük, öbek ve tümce anlamı açısından ele alındığında parçalar üstü sesbilimsel özellikler olarak da ele alınır. Seslemlerden oluşan sözcüklerde bir seslem diğerlerine göre daha güçlü sesletilirse o seslem birincil vurgu; diğerleri ise zayıf vurgu alır.

5 Bürünsel özellikler dillerin birimleri arasında anlam farkı belirtebilirler. Türkçe örneğinde olduğu gibi Vurgu eşselliik söz konusu olduğuunda anlam ayırıtıran bir özelliktir. [mışmır] sözcüğünün ilk seslemi birincil vurgulu olduğuunda 'yer adı'; ikinci seslemi birincil vurguyla sesletildiğinde [mışmır] ise cins adı anlamı ortaya çıkar. Çincede aynı sesbirimlerinden oluşan sözcükler arasında anlam farkı ton ile ifade edilir. İngilizce gibi dillerde ezgi dilbilgisel yapılar arasında yapı farkını belirtir.

6 Bir dilin biçimbirimleri genellikle içinde buldukları değişik bağlamlara bağlı olarak değişik söyleniş biçimlerine sahiptir. Bu söyleniş biçimleri biçimbirimin içinde bulunduğu sözcüğün ses yapısına bağlı olarak birimin önünden ya da arkasından gelen sesin niteliği tarafından koşullandırılabilir.

7 Ses değişiklikleri gibi olgular, bireysel seslere uygulanmaz, bir ses sınıfını oluşturan seslerin tümüne uygulanır. Bu değişiklikler kurallıdır bu kurallar anadili konuşurunun dili hakkında içselleştirmiş olduğu bilgi kaynağını oluşturan öğelerden biridir. Türkçenin çoğul ekinin [-ler] ya da [-lar] olarak oluşturulması, ekin eklendiği sözcüğün son seslemindeki ünlünün [ön] ya da [arka] ünlüsü olması ile koşullandırılmıştır. Biçimbirimlerin söylenişindeki farklılıkların sözcüğün sesbilimsel özelliklerine bağlı olması kurallıdır.

8 Bir dildeki sesbilimsel göstergeler ile onların sesbilimsel göstergeleri arasında ses düşmeleri, ses eklemeleri, ses değiştirmeleri gibi ses olaylarıyla farklılaşmaya yol açan süreçlere sesbilimsel süreç denir. Sözcüklerin söylenişinde sesbilimsel süreçler bazı ses değişikliklerine yol açar.

9 Sesbilimsel süreçlerin yol açtığı ses değişiklikleri sözcüğün sesbilimsel yapısı üzerinde (i) ses, ve bazı durumlarda seslem düşmeleri, (ii) ses, ve bazı durumlarda seslem eklemeleri, (iii) ses benzeşmeleri, (iv) özellik değiştirmeleri ve (iv) seslerin sözcük yapısı içinde yer değiştirmesi gibi etkiler yaratır.

1 Aşağıda verilen sözcüklerin sesbilimsel göstergesi ile sesbilgisel göstergesi arasındaki farklılık, hangi sesbilimsel sürecin uygulandığını göstermektedir?

	Sesbilimsel	Sesbilgisel
ıçeçeğim	/itʃedʒeim/	[itʃedʒe:m]
gıdeçeğim-	/gidedʒeim/	[ʒidʒe:m]
alacağım	/aladʒaum/	[aldʒa:m]

- Ses benzeşmesi
- Ses eklemesi
- Ses yer değiştirmesi
- Ses düşmesi
- Özellik değiştirmesi

2. ve 3. soruları aşağıdaki bilgilere göre yanıtlayınız.

Sesbilimsel	→	Sesbilgisel
şöyle	→	şö:le
böyle	→	bö:le
koy	→	ko
şey et-	→	şe:t

2 Yukarıda verilen sözcüklerin söylenişinde örneklenen sesbilimsel kural aşağıdakilerden hangisidir?

- Ses benzeşmesi
- Ünlü eklemesi
- Ses yer değiştirmesi
- Ünsüz düşmesi
- Özellik değiştirmesi

3 Aşağıdakilerden hangisi yukarıdaki sesbilimsel kuralı doğru olarak ifade eder?

- Türkçe bazı sözcüklerde sözcük ortasında ve sonunda ünlülerden sonra gelen /y/ sesi düşürülmektedir. Bu durumlarda düşürülen /y/ sesinden önce gelen ünlü uzatılır.
- Türkçede /y/ sesi ünlü düşüren bir sestir ve bu sesin olduğu seslemlerdeki ünlü sesletilmez.
- Türkçe bazı sözcüklerde ünlü uzaması görülür. Ünlü uzaması bir ünlünün kendisinden sonra gelen bir sese göre koşullanır.
- Türkçede ön ünlüler kendisinden sonra kayıncı bir ünsüz geldiğinde diğer durumlardakine göre daha uzun sesletilirler. Bu durum ünlü uzaması olarak bilinir.
- Türkçe sesdizim kuralları açısından orta seslemdeki ünlü kendisinden sonra gelen seslemdeki ünlü ünsüz varsa uzun sesletilir.

4. ve 5. soruları aşağıdaki bilgilere göre yanıtlayınız. Türkçe sözcüklerin söyleniş biçimlerine bakınız:

burada	->	burda
şurada	->	şurda
orada	->	orda

4 Aşağıdakilerden hangisi 'şurada' ifadesinin Uluslararası Ses Alfabeti ile sesbilimsel göstergesi olabilir?

- /ʃʊrada/
- /ʃʊrda/
- /tʃurdu/
- /ʃurda/
- /ɔrada/

5 Yukarıda gözlemlenen sesbilimsel kural aşağıdakilerden hangisidir?

- Ünlü düşmesi
- Ünsüz düşmesi
- Benzeşme
- Ötümsüzleşme
- Ünlü yükselmesi

6 Bir dilde sesbilgisel özellikleri birbirine benzeyen ancak birinin bulunduğu ortamda diğerinin bulunmadığı ses dağılımına ne ad verilir?

- A. Karşıtsal Dağılım
- B. Serbest Dağılım
- C. Ünlü Dağılımı
- D. Bütünleyici Dağılım
- E. En Küçük Çift Dağılımı

7 Aşağıdakilerden hangisi en küçük çift **değildir**?

- A. sel zil
- B. tel tül
- C. bel bil
- D. kañ bañ
- E. del tel

8 Aşağıdaki örnekler Türkçe'deki akıcı [r], vurmali [e] ve ötümsüz [f] ünsüzlerinin dağılımını göstermektedir.

[r]	[r]	[e]	[f]
Kök	Kök	Kök	Kök
Sesbilgisel	Sesbilgisel	Sesbilgisel	Sesbilgisel
ray raj	arka ark ^h a	ara ara	var vaf
renk re?c	erken erc ^h en	veri ver&ci	ver vef
rol rol	telgraf telgraf	sarı sar&ci	bir bif

Bu ünsüzler arasındaki ilişkiyi aşağıdakilerden hangisi doğru olarak tanımlar?

- A. Türkçe'de akıcı [r], vurmali [f] ve ötümsüz [r] sesleri karşıtsal dağılım içindedir.
- B. Türkçe'de akıcı [r], vurmali [f] ve ötümsüz [r] sesleri serbest değişim içindedir.
- C. Türkçe'de akıcı [r], vurmali [f] ve ötümsüz [r] sesleri bütünleyici dağılım içindedir.
- D. Türkçe'de akıcı [r], vurmali [f] ve ötümsüz [r] sesleri birer sesbirimidir.
- E. Yukarıdakilerin hiç biri.

9 Aşağıdaki örnekler Batı Afrika dili olan Aka dilinde olumsuzluk ifaden eden genizsil [m], [n] ve [ʔ] biçimlerini göstermektedir. Bu dilde olumsuzluk için 3 biçimbirimciğin olmasına neden olan sesbilimsel koşullanma aşağıdakilerden hangisidir?

mı pε "ben beğeniyorum" mı mpε "ben beğenmiyorum"
 mı tı "ben konuşuyorum" mı ntı "ben konuşmuyorum"
 mı kɔ "ben gidiyorum" mı nkɔ "ben gitmiyorum"

- A. Ünsüzlerin çıkış yeri
- B. Ünsüzlerin soluklu oluşu
- C. Ünsüz benzeşmesi
- D. Ünlü benzeşmesi
- E. Ötümsüzleşme

10 Aşağıdakilerden hangisi soru sesletimi taşımaktadır?

- A. ³Biraz daha çorba¹\\.
- B. ²Biraz daha çor³ba³/
- C. ²fi³ker¹\\
- D. ²E³vet¹\\
- E. Hepsi

1. E	Yanıtınız yanlış ise “Ünlü Düşmesi” konusunu yeniden gözden geçiriniz.	6. D	Yanıtınız yanlış ise “Bütünleyici Dağılım ve Sesbirimciklerle” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
2. E	Yanıtınız yanlış ise “Ünsüz Düşmesi” konusunu yeniden gözden geçiriniz.	7. A	Yanıtınız yanlış ise “Sesbirimlerin Dağılımları” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
3. A	Yanıtınız yanlış ise “Ünsüz Düşmesi” konusunu yeniden gözden geçiriniz.	8. C	Yanıtınız yanlış ise “Bütünleyici Dağılım ve Sesbirimciklerle” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
4. A	Yanıtınız yanlış ise “Ünlü Düşmesi” konusunu yeniden gözden geçiriniz.	9. A	Yanıtınız yanlış ise “Biçimbilim ve Sesbilim” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
5. A	Yanıtınız yanlış ise “Ünlü Düşmesi” konusunu yeniden gözden geçiriniz.	10. B	Yanıtınız yanlış ise “Bürünsel Sesbilim” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

Kaynakça

- Başkan, Ö. (1958). Some Phonological Remarks with Special Reference to Turkish Phonemics. *Litera*, 5.
- _____. (1955). *Fonemik Tablilde Kıstaslar Meselesi*. İstanbul.
- Clements, G. N. ve Sezer, E. (1982). Vowel and consonant disharmony in Turkish. H. van der Hulst ve N. Smith (haz.), *The Structure of Phonological Representation*. 2. kısım, 213-255. Dordrecht: Foris.
- Çakır, C. (2000). On non-final stress in Turkish simplex words. A. Göksel ve C. Kerslake (haz.), *Studies on Turkish and Turkic Languages*. Harrasowitz: Wiesbaden.
- Demircan, Ö. (1981). Türkiye Türkçe'sinde sesleme. *Dilbilim*, VI. İstanbul.
- _____. (1981). *Türkçe'de Ezgilemeye Giriş*. TDAY Belleten.
- _____. (1979). *Türkiye Türkçesi'nde Vurgulama ve Odaklama*. TDAY Belleten.
- _____. (1979). *Türkiye Türkçesinin Ses Düzeni Türkiye Türkçesinde Sesler*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- _____. (1978). *Bileşik Sözcük ve Bileşik Sözcüklerde Vurgu*. TDAY Belleten.
- _____. (1976). Türk Dilinde Ek Vurgusu. *Türk Dili*, 294.
- _____. (1976). Türkiye yer adlarında vurgu. *Türk Dili*, 300.
- _____. (1975). Türk Dilinde Vurgu, Sözcük Vurgu-su. *Türk Dili*, 284.
- Ergenç, İ. (1989). *Türkiye Türkçesinin Görevsel Sesbilimi*. Ankara: Engin Yayınevi.
- Keleşir, M. (2000). To be or not to be faithful. A. Göksel ve C. Kerslake (haz.), *Studies on Turkish and Turkic Languages*. Harrasowitz: Wiesbaden.
- Konrod, A. (1981). *Towards understanding Turkish stress*. Essex Üniversitesi, Doktora Tezi.
- Kopkallı-Yavuz, H. (2000). Acoustic analysis of voicing contrast in Turkish stops. A. Göksel ve C. Kerslake (haz.), *Studies on Turkish and Turkic Languages*. Harrasowitz: Wiesbaden.
- _____. (2003). Interaction between syllable structure and vowel length: Example from Turkish /a/. A. S. Özsoy, D. Akar, M. Nakipoğlu-Demiralp, E. E. Erguvanlı-Taylan, A. Aksu-Koç (haz.), *Studies in Turkish Linguistics*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi.
- Kornfilt, J. (1986). Stem-penultimate empty Cs, compensatory lengthening, and vowel epenthesis in Turkish. L. Wetzel ve E. Sezer (haz.), *Studies in Compensatory Lengthening*. Dordrecht: Foris.
- Lees, R. (1966). On the interpretation of Turkish vowel alternation. *Anthropological Linguistics*, 9, 32-39.
- _____. (1966). *Turkish Vowel Harmony and the Phonological Description of Assimilation*. TDAY Belle-ten.
- _____. (1961). *The Phonology of Modern Standard Turkish*. The Hague: Mouton.
- Nash, R. F. (1970). *Turkish Intonation an Instrumental Study*. The Hague: Mouton.
- Sebüktekin, H. (1984). Turkish word stress: some observations. A. Aksu-Koç, E. Erguvanlı-Taylan (haz.), *Türk Dilbilimi Konferansı Bildirileri*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- _____. (1975). *An Outline of English-Turkish Contrastive Phonology: Segmental Phonemes*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- Sezer, E. (1986). *An Autosegmental Analsis of Compensatory Lengthening*. Dordrecht: Foris.
- _____. (1981). On non-final stress in Turkish. *Journal of Turkish Studies*. Cambridge: Harvard University Publications.
- _____. (1981). The k/∅ alternation in Turkish. G. Clements (haz.), *Harvard Studies in Phonology*. Cambridge: Harvard University Publications.
- Swift, L. B. (1962). Some aspects of stress and pitch in Turkish syntactic patterns. *American Studies in Altaic Linguistics*, 13, 331-341.
- Van der Hulst, H. ve van de Weijer, J. (1991). Topics in Turkish phonology. H. Boeschoten ve L. Verhoeven (haz.), *Turkish Linguistics Today*. Leiden: Brill.
- Wetzels, L. ve Sezer, E. (1986). *Studies in Compensatory Lengthening*. Dordrecht: Foris.
- Yavaş, M. (1980c). The vowel and consonant harmony in Turkish. *Glossa*, XIV (2), 189-211.
- Zimmer, K. E. ve Küntay, A. (2003). Turkish internal vowel harmony revisited. A. S. Özsoy, D. Akar, M. Nakipoğlu-Demiralp, E. E. Erguvanlı-Taylan, A. Aksu-Koç (haz.), *Studies in Turkish Linguistics*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi.
- _____. (1970). Some observations on non-final stress in Turkish. *JAOS*, 90 (1), 160-162.

Bölüm 4

Biçimbilim-I: Sözcük

öğrenme çıktıları

Sözcük

- 1 Anadili konuşucularının sözcüğe ilişkin sezgisel bilgilerinin içeriğini betimleyebilme
- 2 Sözcük tanıma ölçütlerini ayırt edebilme

Sözlükçe

- 3 Sözlükçe, sözlükbirim ve sözcükbiçim kavramlarını ve bunların dilde yapılanmalarını açıklayabilme ve karşılaştırabilme

Biçimbilimsel Süreçler

- 4 Biçimbilimsel süreçleri tanıyıp, sözlükbirim ve sözcükbiçimlerle ilişkilendirebilme

Anahtar Sözcükler: • Sözcük Tanıma • Sesbilimsel Ölçüt • Sözlükbirim • Çekim • Anlamsal Ölçüt
• Sözdizimsel Ölçüt • Sözcükbiçim • Türetim

GİRİŞ

Kuramsal dilbilim insan dilinin işleyişi ve anadili dağarcığının betimlenmesiyle ilgilidir. Bu yüzden, dilbilim çalışmalarında ilke olarak, öğrenilmiş ve edinilmiş bilgi arasında bir ayırımı gidilir. Öğrenilmesi bir eğitim almayı gerektiren teknik bilgiler, doğal dil kazanma sürecinin bir parçası olarak görülmez ve bu yüzden ağırlıklı olarak anadili konuşucularının dile ilişkin sezgisel bilgileri dikkate alınır. Çünkü öğrenilmiş bilginin yokluğunda da diller ve konuşucuları vardı; bunlar olmasa da diller ve konuşucuları varlıklarını sürdürmeye devam edecektir. Demek ki, bir dili dil yapan bu teknik bilgilerin değil, aslında hiçbir zaman öğretilmeyen ve konuşucuda farkındalığı olmayan bilgilerin varlığıdır. Anadili konuşucuları kendileri ifade edemeseler de, doğru sorular sorulduğunda dile ilişkin pek çok şeyi bildiklerinin kanıtlarını ele verirler. İşte dilbilimciler kullanıcılara bu soruları sorarak insan dilinin işleyişindeki temel ilke ve kuralları ortaya koymaya çalışırlar. Bunu yaparken de dili ve anadili bilgisini farklı düzeylerde ele alırlar. Dilbilimin bir alt dalı olan **biçimbilim**, anadili kullanıcılarının sözcük düzeyine ilişkin sezgisel bilgilerinin betimlemelerini yapar. Bu bilim dalı, sözcükler, sözcüklerin yapısı, sözcüklerin sınıflandırılması, sözcük yapma ile tüm bunları yöneten kuralları içeren zihinsel süreçleri inceler. Şimdi biz de bu bölümde böyle bir çalışmanın küçük bir modelini oluşturarak, bütün anadili kullanıcılarının konuşmada uyguladığı bu bilinçdışı işlemleri doğal dilden aldığımız örneklerle bilinç düzeyine çıkarmaya ve bu süreçlerin nasıl işlediğini anlamaya çalışalım.

✓ **Biçimbilim** sözcüklerin içyapısını ve bunları gerçekleştiren kuralları inceler.

SÖZCÜK

Sözcük, geleneksel dilbilgisinde sözlükbirim ve sözcükbiçim için kullanılan bir adlandırma olarak tanımlanır (Dilbilim Sözlüğü, 2011: 229). Dilbilimsel tanımlarda, bu iki kavrama değinmek kaçınılmazdır; çünkü sözcüğün ne olduğunu tam olarak anlamak, sözcük üretme sürecini ve beraberinde bunu denetleyen kuralları anlamayı gerektirir. Herhangi bir anadili konuşucusu sıradan bir gün içinde binlerce sözcükle karşılaşır ve bu

binlerce sözcüğü neredeyse hiç zorluk çekmeden, üzerinde pek de düşünmeden çok doğal ve seri bir biçimde hatırlar, tanır ve kullanıma geçirir. Oysa aslında bunu yapabilmek, bir takım karmaşık zihinsel işlemler gerektirir. Şimdi gelin, bir dilin konuşucuları, sözcükleri nasıl tanır ve kullanır bir gözden geçirelim.

İşleme

(1)

Zeynep : “Babaanne, testimi nereye koydun?”

Babaanne : “Ne testisi?”

Zeynep : “Türkçe testimi. Masanın üstündeydi.”

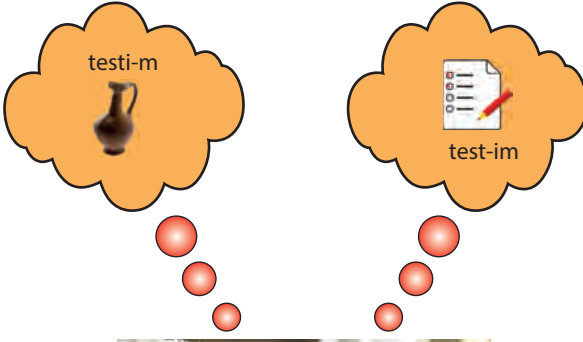
Babaanne : “Ha, o mu? Dolabına koydum ben onu.”

Her hangi bir dili konuşabilmek ve o dilde konuşulanları anlayabilmek, sesleri algılayıp üretebilmeyi gerektirmektedir. Ancak, sesler kendi başlarına anlamlı değildir. Yalnızca sistemli ve tutarlı bir sıralama içinde kullanılırlarsa anlam kazanabilirler ve sözcükler oluşturabilirler. Örneğin, Türkçedeki *l*, *d* ve *i* sesleri, **ild*, **lid* ya da **idl* şeklinde değil, *dil* olarak sıralanırsa ‘iletişim aracı’ anlamına gelen bir sözcük ortaya çıkar. Keza, *i*, *t*, *s*, *e* sesleri **itte*, **setti*, **estit*, **esitt* dizilişinde değil, *testi* dizilişinde anlamlı bir sözcük haline gelir. Öyleyse, anadili kullanıcılarının bir görevi de, sesleri algılama ve üretmenin yanı sıra dildeki kurallı sözcükleri oluşturan ses ve anlam eşleşmelerini bulmaktır. Yalnız, bir dilde sözcükleri oluşturan süreçler, salt sesler ve bunların anlamlı dizilişlerinden ibaret değildir. Sesler arasındaki sınırları çizebilmek, yani bir sözcüğün ya da onu oluşturan daha küçük anlamlı parçacıkların nerede başlayıp nerede bittiğini bulmak da konuşmanın bir aşamasını oluşturmaktadır. Söz gelimi, yazıda *Aliye* ve *Ali’ye* olarak gösterilen *aliye* dizilimi, her iki durumda da aynı içeriğe sahip değildir. Parça sınırları *ali-ye* olarak belirlenirse yönelme durumunda bir özel ad, *aliye* olarak düşünülürse yalın durumda bir özel ad ortaya çıkar. İşte, (1)’deki örnekte de buna benzer bir sınır çizme sorunu gözlenmektedir.

dikkat

Dilbilimde bir dildeki dilbilgisi dışı yapılar (*) işareti ile gösterilir.

Resim 4.1 Test mi, Test mi?

Zeynep, sorusunda *testim* sözcüğünü ‘sınav kâğıdım’ anlamında kullanmak isterken, babaanne aynı sözcüğü ‘su kabım’ olarak algılamıştır. Bu da, aynı ses zincirinin Zeynep’in zihninde *test-im*, babaannenin zihninde ise *testi-m* olarak ayrıştırdığını göstermektedir. Demek ki, konuşucu ve dinleyiciler, bir dili kullanırken devamlı olarak o dildeki ses dizilimlerini ayrıştırmakla ve anlamlı dizileri belirlemekle uğraşırlar. Dilbilimde bu sürece **işleme** denir. Bunu müzikal bir eserin notalarına ayrıştırılmasına benzetebiliriz. Ancak müzikte bu işlem yalnızca eğitimini almış olanlara özgü bir kodlamadır. Dilde sözcük tanıma ise alan yazında okuryazar olmayan anadili konuşucularının bile sahip olduğu doğal bir duyarlık olarak kabul edilir (Sapir, 1921: 34; Bloomfield, 1935: 178).

Sözcük Tanımadaki Kullanılan Ölçütler

Bir anadili konuşucusu kendi anadilinde bir ses dizilimini duyar duymaz, bundaki sözcük bölüklerini kolaylıkla belirleyebilir ve her birini belli bir anlamla eşleştirebilir. Nasıl mı? Bu konuda anlamsal, sesbilimsel ve dilbilgisel olmak üzere üç ölçüte değinilir.

Anlamsal ölçüt, dilde ‘bir anlam ögesi olarak sözcük’ (Vygotsky 1986: 5; Bolinger, 1963: 129) görüşüne koşut olarak ses-anlam eşleşmelerini temel alır. Buna göre, bir ses dizilimi ancak anlamlıysa sözcük olabilir. Yani, anlamlılık sözcük olmanın önemli bir gerekliliğidir. Ne var ki, bu genelleme anlamlı olan her dizilimin bir sözcük olarak sınıflandırılmasına olanak sağladığından, bütünüyle güvenilir olmaktan

uzaktır. Örneğin, Türkçede *test-im* ve *testi-m* dizilimlerindeki *-im* ve *-m* ‘benim’ anlamını taşıdığı halde sözcük olarak sınıflandırılmazlar. İngilizcede *the old car* ‘eski araba’ öbeğinde de bir anlam birliği mevcuttur; ancak bir değil üç sözcükten oluşmaktadır.

✓ Sözcük sınırları ses-anlam eşleşmeleri yaparak belirlenebilir.

Daha güvenilir bir ölçüt olan **sesbilimsel ölçüt**, konuşucuların sözcüklerin söyleyiş özelliklerini dikkate alarak yaptıkları saptamalarda kullanılır. Bu yöntem de konuşmada sözcüklerin olası duraklamalarla ayrılabilirliği (Jakobson & Halle, 1956: 20; Hockett, 1958: 167) savıyla koşuttur. Buna göre, ses zincirleri içindeki duraklama noktaları sözcük sınırlarını belirleyen ayrıcalıktır. Örneğin, bir anadili konuşucusundan anlattığı bir fıkrayı daha yavaş ve tane tane tekrarlaması istendiğinde mutlaka sözcük aralarında duraklamayı tercih edecektir. Ne var ki, daha önce de söylediğimiz gibi bu eğilim sadece bir olasılığın göstergesidir. Gerçekte dilin doğal kullanımında, yazıda olduğu gibi, sözcükler birbirlerinden boşluklarla ayrılmaz ve sanıldığı gibi de duraklamalar olmaz (Bloomfield, 1935: 181; Lyons, 1968: 199). Söz gelimi Türkçede *iyi, kibar düşkünü* gibi yazılan bir yapının üç sözcükten oluştuğu hem anadili kullanıcıları hem de Türkçe bilmeyenler tarafından kolaylıkla görülebilir. Ancak konuşmada sesler aralıksız akar ve aynı yapı *iyikibardüşkünü* şeklinde duyulur. Bu durumda duyduğu dili bilmeyen ve bu yüzden de ona ilişkin, örneğin seslerin ayırıcı özellikleri ve kurallı sıralanmaları gibi sezgisel bilgisi olmayan bir dinleyici, sözcük tanımak için gerekli olan ses-anlam eşleştirmesini yapamaz, sözcükleri ayırt edemez (Jakobson & Halle, 1956: 15). Türkçe bilenler içinse buradan üç ayrıştırma ortaya çıkabilir: (a) *iki bar düşkünü*, (b) *iyi kibar düşkünü*, (c) *iyi ki bar düşkünü*. Anadili kullanıcılarının dilbilgisi ve sözcük bilgisi altyapılarının yardımıyla (a) elenir; çünkü arta kalan **iy* anlamlı bir sözcük değildir. (b) ve (c) arasındaki seçim ise bağlam ya da dünya bilgisi gibi dil dışı koşullar yardımıyla yapılabilir. Öyleyse, sesbilimsel ölçüt de tek başına yeterli bir tanı yöntemi olmaktan uzaktır.

✓ Sözcük sınırları konuşmada olası duraklama noktalarına karşılık gelebilir.

Resim 4.2 Duyduğu dili bilmeyen bir konuşucu sözcük tanımada gerekli olan ses-anlam eşleştirmesini yapamaz ve dolayısıyla da sözcük sınırlarını belirleyip bunları ayırt edemez.

Kaynak: Gary LARSON <http://redd.it/3jn4a3>

Bu durumda, dilin yapısal özelliğine dayalı olarak biçimbilimsel ve sözdizimsel ölçütleri içeren dilbilgisel ölçüt devreye girer. Biçimbilimsel ölçüt özellikle Türkçe gibi hemen her dilsel süreçte eklerin kullanıldığı bağıntılı dillerde konuşuculara sözcük sınırları ve sınıfları konusunda ipuçları veren önemli bir kaynaktır. Çoğu zaman zorunlu olarak taşınan bu ekleri üzerinde bulundurmeyen sözcükler yapısal anlamda eksik kalır ve sınıflandırılmaz. Sözcüklerin nasıl sınıflandırıldığı ve hangi sözcüklerin, kendi türüne uygun kategorileri ifade eden hangi belirtilerle tanımlandığı konusu, detaylı olarak Çekimsel Biçimbilim ünitesinde ele alınacaktır.

Sözdizimsel ölçüt ise sözcüklerin sıralanması ve konumuna ilişkindir. Bu ölçütü etkili kullanmanın bir koşulu, sözcüklerin oluşturduğu biçim düzenini fark etmektir. Eğer bir ses dizilimi bir dilde **bağımsız** bir biçim, yani sözcük olarak sınıflandırılıyorsa, sistemli olarak türlü durumlarda **tekrarlanabilir** olmalı ve görüldüğü her yerde de biçimini ve kavramsal içeriğini koruyabilmelidir (Bloomfield, 1926: 156; Bloomfield, 1935: 178; Harris, 1951: 325, Matthews, 1991: 104; Bauer, 2003: 11). Söz gelimi, Türkçede *iyi kibar düşkün, bu iyi bir kitap, iyiler az, sen hep iyiyi bulursun, biliyoruz ki iyiden zarar gelmez, iyisi hiç karışmamak, bu bana iyi* gibi yapılar duyan bir dinleyici, bunların hepsinde de tekrarlanan *iyi* ses dizilimini fark eder. Demek ki, *iyi* bağımsız hareket edebilen ve her tekrarlandığında da **biçimini** koruyarak sözcük olmanın bir koşulunu yerine getiren bir yapıdır. Eğer her durumda **anlamını** da koruyorsa ikinci koşulu da yerine getirmiş olur. Aşağıda inceleyelim:

Tablo 4.1 İyi Sözcüğünün Biçim Düzeni

	Biçim	Kavramsal içerik
a. iyikibardüşkünü	iyi	istenilen, beğenilen nitelikleri taşıyan
b. buiyibirkitap	iyi	istenilen, beğenilen nitelikleri taşıyan
c. iyileraz	iyi	istenilen, beğenilen nitelikleri taşıyan
d. senhepiyiyibulursun	iyi	istenilen, beğenilen nitelikleri taşıyan
e. biliyoruz ki iyiden zarar gelmez	iyi	istenilen, beğenilen nitelikleri taşıyan
f. iyisihiçkarışmamak	iyi	istenilen, beğenilen nitelikleri taşıyan
g1. Bubenimiçiniyi	iyi	istenilen, beğenilen nitelikleri taşıyan
g2. iyibubenimiçin	iyi	istenilen, beğenilen nitelikleri taşıyan
g3. buiyibenimiçin	iyi	istenilen, beğenilen nitelikleri taşıyan

Bu dizilimlerin tamamında ortak öge olarak *iyi* biçimini ve ortak kavramsal içerik olarak da ‘istenilen, beğenilen nitelik’ anlamını görüyoruz. Öyleyse, *iyi* Türkçede bir sözcük olmalıdır. Aynı teknik kullanılarak (d) den *ulu* ve (e) den *arar* ya da *arge* dizilimleri, *ulu çınar*, *seni arar*, *arge çalışması* gibi yapılarda tekrarlanabildikleri için sözcük olarak seçilebilir. Ancak bunlar çıktıktan sonra arta kalan dizilimler *rs*, *rg* ile başlayan ve *nz* ile biten bir sözcük bulmayı gerektireceğinden bu olasılıklar elenir. Konuşucunun anadili bilgisi Türkçede bu hece yapısında sözcük bulmanın mümkün olamayacağını söyleyecektir.

✓ Bir ses diziliminin sözcük olarak sınıflandırılabilmesi, anlamını ve biçimini koruyarak bağımsız hareket edebilmesine ve tekrarlanabilir olmasına bağlıdır.

Sözcük tanımada kullanılan bir başka sözdizimsel yöntem de **yerine koyma** (Fries, 1952: 70-86; Bauer, 2003: 11) işlemidir. Örneğin, yine *iyi kibar düşününü* tümcesini ele alalım. Türkçenin anadili konuşucuları görürler ki, Türkçede *iyi* ve *kibar* sözcükleri yerine yapı bozulmaksızın başka sözcükler kullanılabilir. *İyi*, *kibar düşününü* olunabildiği gibi, *kibar*, *iyi düşününü*; *moda*, *alışveriş düşününü* ya da *sinema*, *tiyatro düşününü* de olunabilir. *Düşkün* olmak yerine *meraklı* ya da *hayran* da olunabilir: *iyi*, *kibar meraklısı*; *moda*, *alışveriş meraklısı*; *sinema*, *tiyatro meraklısı*; *iyi*, *kibar hayranı*; *moda*, *alışveriş hayranı*; *sinema*, *tiyatro hayranı* gibi. Öyleyse, aynı konumda birbirlerinin yerine kullanılarak bir **karşıtsal ilişki** oluşturan bu yapılar, dilde bağımsız birimler olarak sınıflandırılabilirler. Ancak, aynı tümce içinde örneğin *bar*, *düş*, *ün* dizilimleri yerine başka dizilimler kullanılarak anlamlı bir tümce elde edilemez. Demek ki, bunlar verilen örneklerde bağımsız yapılar olarak sınıflandırılmazlar.

✓ Sözcük olmanın bir ölçütü de dilde kullanılan diğer bağımsız biçimlerle karşıtsallık ilişkisi içinde bulunmaktır.

Öğrenme Çıktısı

1 Anadili konuşucularının sözcüğe ilişkin sezgisel bilgilerinin içeriğini betimleyebilme
2 Sözcük tanıma ölçütlerini ayırt edebilme

Araştır 1

Türkçenin anadili konuşucuları aşağıdaki tümcelerde görülen *uzak* ve *dadı* dizilimlerinin sözcük olup olmadığına nasıl karar verirler?

- enuzakmesafeikikafaarasındadırbiribirinianlamayan*
- biribirinianlamayanikikafaarasındakimesafeenuzakmesafedir*
- enyakımmesafebiribirinianlayanikikafaarasındadır*

İlişkilendir

Türkiye'nin Sesi Radyosu'nda yayınlanan **Türkçe Konuşuyorum** adlı programın aşağıda verilen podcast bağlantısında **Konuşma Dilinde "Durak"** adlı bölümü dinleyiniz. Programda anlatılanları, bu ünite de anlatılanlarla karşılaştırınız ve verilen örneklerin, anadili konuşucuları için gerçeklik derecesini tartışınız. <http://www.turkiyeninsesiradyosu.com/?r=program/detail&id=273>

Anlat/Paylaş

3 yaşındaki Gürkan, teyzesinin kitaplığından bir kitap seçip okumasını ister. Teyzesi İngilizce yazılmış olan bu kitabı okumaya başlar. Gürkan duyduklarını şaşkınlık ve büyük bir dikkatle dinler; ancak ablası odaya girer girmez, kitabı kapar ve ona uzatarak, "**Abla, şunu sen okusana! Teyzem hep yanlış okuyo,**" der. Aslında, teyze yanlış okumamıştır. Öyleyse, sorun nedir? Bu durumu çevrenizdekilere bu bölümde öğrendiklerinizi düşünerek açıklayınız.

SÖZLÜKÇE

Dilbilimde *sözlük* kavramı, dilde kullanılan sözcüklerle bunlara ilişkin özgün bilgileri listeleyen ve **sözlükçe** olarak anılan soyut bir sistem olarak anlaşılmalıdır (Bloomfield, 1935: 274; Chomsky, 1965: 87). Sözlükçede, yani zihin sözlüğünde, kaydı bulunan her girdi, kendi tanınabilirliğini sağlayacak sesletim, sözdizim ve anlam özelliklerine ilişkin bilgilerle donatılmıştır (Chomsky, 1965, Lyons 1977: 517). Bu düzenlemenin bir örneği *deniz* sözcüğü üzerinden aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

✓ **Sözlükçe**, dilin nedensizlik temelinde barındırdığı öğeleri listeleyen soyut bir sistemdir. Girdileri, her maddeye ilişkin ses, anlam ve ulam bilgisini içerir.

Tablo 4.2 DENİZ ve DENİZCİ Sözlükbirimlerinin Sözlük Kaydı

	DENİZ	DENİZCİ
Sesletim	Deniz	Denizci
Sözdizimsel ulam	[X] cins adı	[X] kılıcı ad
Anlam	TUZLU SU KÜTLESİ	DENİZLE UĞRAŞAN KİMSE

Her anadili kullanıcısı, sözlükçede kayıtlı olan bu tür bilgileri kullanarak hem hiç duymadığı sözcükleri anlayabilir, hem de yeni sözcükler türetebilir ya da üretebilir.

Sözlükbirim

Sözlükçenin yapılanma düzeni, dil bilgisi derslerinde kullanılan kitap sözlüklerle benzerlikler gösterir. Okuduğunuz bir yazısında Hakkı Devrim'in "*Sen, mesela nobranlardan hoşlanmazsın.*" gibi bir tümcesiyle karşılaştığınızı ve üçüncü sözcüğü bilmediğinizi var sayalım. Anlamını bulmak için sözlüğünüzde nasıl bir tarama yapardınız? Sözcüğü olduğu gibi koruyup *nobranlardan* diye mi, yoksa *nobran* diye mi, arardınız? Birinci yolu seçerseniz, bu sözcüğün hiçbir sözlükte listelenmediğini göreceksiniz. Bunun yerine, bütün sözlüklerde çekirdek yapıya indirgenmiş biçimi olan *nobran* sözcüğünü bulacaksınız. Hem yer, hem de gereksiz yinleme sorunu yaratmamak için, kural işletilerek çözümlenebilecek bilgilerin sözlüklerde listelenme geleneği yoktur. *Nobran* sözcüğünün başkaca *nobranlar* ve *nobranlardan* gibi biçimlerinin olabileceği, gerçek dilde kullanılan *çocuk*, *çocuklar*, *çocuklardan* gibi benzerlerinden yola çıkarak kestirilebilir bir bilgidir. Oysa *nobran*'ın kendisinin anlamını bulmak için böyle bir çıkarsama olası değildir; çünkü dilde sözcükler **nedensizlik** (Saussure, 1916: 67; Hockett 1958: 577) ilkesi temelinde oluşurlar. Bir sözcüğü oluşturan sesler çoğu zaman ifade ettikleri anlamdan bağımsızdır.

✓ **Nedensizlik**, dilde ses ve anlam arasındaki bağıntı rastlantısal olduğunu gösteren ilkedir.

dikkat

Dilde nedensizliğin en güçlü kanıtı aynı gerçekliğin farklı dillerde başka başka sözcüklerle gösterilmesi durumudur: Türkçede *ağaç* sözcüğüyle ifade edilen nesne, İngilizcede *tree*, Almancada *Baum*, Latince *arbor*, Fransızca *arbre* ve Lazca *mca* sözcükleriyle gösterilmektedir.

SESLER VE İFADE
ETTİKLERİ KAVRAMLAR
ARASINDAKİ İLİŞKİ
NEDENSİZDİR.

Ferdinand de Saussure (1857-1913)

İNSAN DİLİNİN ANLAM
DÜZENİĞİ NERDEYSE
TAMAMEN NEDENSİZDİR.

Charles F. Hockett (1916-2000)

Resim 4.3 Nedensizlik Görüşleri

Yani *nobran* sözcüğünün ne yazılışı, ne de okunuşu TDK Büyük Türkçe Sözlükte listelenen ‘davranışı kaba, sert ve gönül kırıcı olan’ anlamını çağrıştırmaz. İşte bunun gibi, dilde başka yapılarla benzemeyen, içerdikleri sesler ile anlamları arasında mantıksal bir bağ kurulamayan ve bu yüzden anlamları öngörülemeyen sözcüklere ilişkin bilgilerin sözlükte listelenmesi gerekmektedir. Sıradan sözlüklerde rastlanan bu düzenleme, sözlükçe için de söz konusudur. Yani, dildeki sözcükleri oluşturan her ses diziliminin sözlükçede bir girdisi mevcut değildir. Bunun yerine sadece kök sözcük ve beraberinde onun farklı biçimlerine ilişkin kural ya da kuralların sözlükçede kayıtlı olması, tüm bu

sözcüklerin tek tek kaydedilmesinden daha işlevsel ve beynin tek işlevinin depolama olmadığı düşünüldüğünde de daha ekonomiktir (Hankamer, 1989: 403). Dilbilimde, sözlükçede listelenen bu maddeler sözlükbirim olarak tanımlanmaktadır. **Sözlükbirimler**, sözlükçede bilgi olarak listelenen girdileri temsil eden, dilde üretilmemiş, soyut zihin sözcükleridir. Bu anlamlarıyla, bir sözcüğün sadece bir durumdaki şeklini değil, olası tüm görünüşlerini içlerinde barındırırlar. Biçimbilim çözümlerinde sözlükbirimler büyük harflerle gösterilir (Lyons, 1968: 196-197; Mathews, 1974: 30, 37; Bauer, 1983: 12).

araştırmalarla
ilişkilendir

Hankamer, dilde kullanılan her sözcükbiçimin sözlükçede kaydedilmesi halinde bunun özellikle eklemeli dillerde insan beyninin bellek kapasitesinin zorlayacak bir depolama sorunu yaratacağını belirtmekte ve Türkçe için aşağıdaki hesaplamayı yapmaktadır: Bir Türkçe kullanıcısının zihin sözlüğünde (sözlükçe) eğitilmiş bir

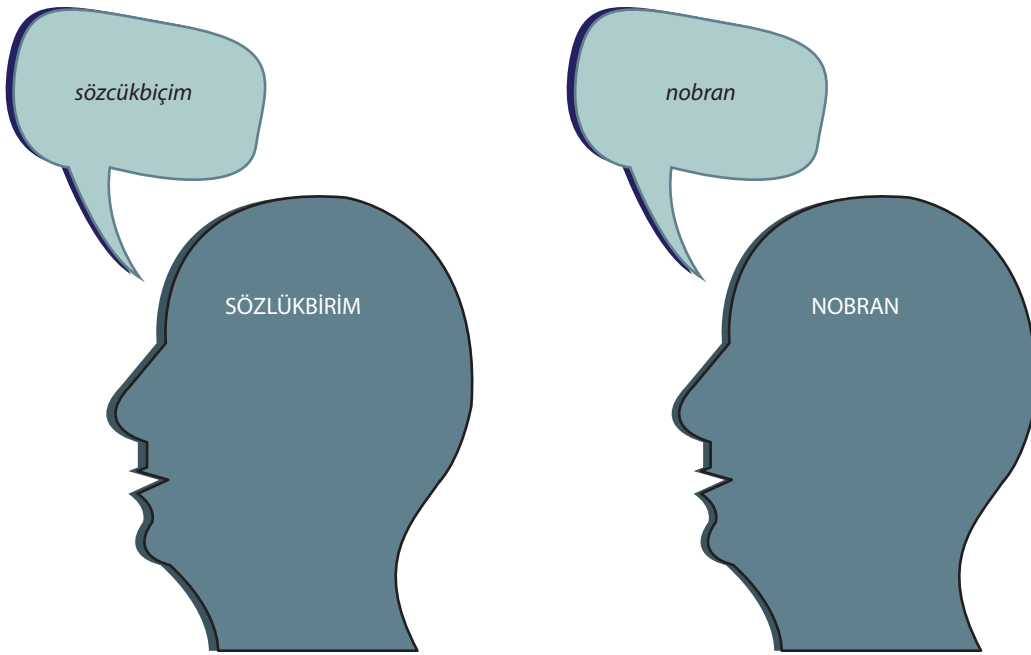
konusucu için makul sayılan ortalama 20.000 ad kökü ve 10.000 eylem kökü olduğu varsayıldığında, bunların olası türevleri 200 milyar kadar girdi depolama yükü getirecektir. Bu rakam, 125 milyar girdi kapasitesi olan insan beyni düşünüldüğünde, tam listelemenin mümkün olmayacağını göstermektedir. (Hankamer, 1989: 403)

Sözcükbiçim

Dilbilimde tek bir sözlük maddesinin sözlükçe listelenmeyen değişik biçimleri **sözcükbiçim** olarak tanımlanmaktadır. Sözcükbiçimler somut oluşumlardır. Bunlar sözlükbirimleri dilde birebir kullanılan sesler ya da harfler biçiminde gerçekleştirip onları duyulabilir ve/ya görülebilir kılarlar. Sözlükçe listelenen her bir madde, örneğin *nobran*, birden fazla biçim içerebilir, örneğin *nobranlar*, *nobranlardan*. Öyleyse, *nobranlardan* sözcükbiçimi; *nobran* sözlükbiriminin bir biçimidir denilebilir. Biçimbilim çözümlemelerinde sözcükbiçimler ya-

tık harflerle gösterilir (Lyons, 1968: 196-197; Matthews, 1974: 30, 37; Bauer, 1983: 12). Öyleyse, yukarıdaki tanım '*nobran* NOBRAN'ın bir biçimidir' şeklinde sadeleştirilebilir. Aynı tanım, buraya kadar tartışılanların tamamını içererek '*nobran*, *nobranlar* ve *nobranlardan* NOBRAN'ın biçimleridir' şeklinde genişletilip aşağıdaki gibi görselleştirilebilir:

✓ Sözlükçedeki sözlükbirim denilen soyut girdilerin üretilmiş dildeki somut çıktıları **sözcükbiçimlerdir**.

Şekil 4.1 Ne, Nerede?

Görülüyor ki, bir SÖZLÜKBİRİM, anadili konuşucusunun zihninde listelenmekte, bir sözcükbiçim ise üretilmiş dilde ortaya çıkmaktadır.

Şimdi de daha bilinen bir sözcük üzerinden öğrendiklerimizi tekrarlayalım. Türkçede *deniz*, *denizler*, *denizi*, *denizleri* gibi yapılar farklı yazılış ve söylenişleri olduğu için farklı sözcükler olarak tanımlandıkları halde, sözlükçe sadece tek bir madde olarak listelenirler. Yani DENİZ sözlükbiriminin *deniz*, *denizi*, *denizler*, *denizleri* gibi sözcükbiçimleri vardır. Aşağıdaki tabloda Türkçedeki *deniz* sözcüğünün sözcükbiçimleri gösterilmektedir.

Tablo 4.3 DENİZ Sözlükbiriminin Sözcükbiçimleri

sözlükbirim DENİZ	tekil sözcükbiçimler	çoğul sözcükbiçimler
yalın durum	<i>deniz</i>	<i>denizler</i>
belirtme durumu	<i>denizi</i>	<i>denizleri</i>
yönelme durumu	<i>denize</i>	<i>denizlere</i>
kalma durumu	<i>denizde</i>	<i>denizlerde</i>
çıkma durumu	<i>denizden</i>	<i>denizlerden</i>
tamlayan durumu	<i>denizin</i>	<i>denizlerin</i>

Görüldüğü üzere, Türkçedeki isimler için sayı ve durum bilgisi veren on iki sözcükbiçim mevcuttur. Şimdi de, İngilizce için söz konusu olan duruma bakalım:

Tablo 4.4 SEA Sözlükbiriminin Sözcükbiçimleri

sözlükbirim SEA 'deniz'	tekil sözcükbiçimler	çoğul sözcükbiçimler
yalın durum	sea	seas
tamlayan durumu	sea's	seas'

Bazen tek bir sözcükbiçimi olan sözlükbirimler de olabilir:

Tablo 4.5 TAMAMEN ve COMPLETELY Sözlükbirimlerinin Sözcükbiçimleri

Sözlükbirim	Sözcükbiçim
Türkçe: TAMAMEN	tamamen
İngilizce: COMPLETELY 'tamamen'	completely

Öğrenme Çıktısı

3 Sözlükçe, sözlükbirim ve sözcükbiçim kavramlarını ve bunların dilde yapılanmalarını açıklayabilme ve karşılaştırabilme

Araştır 2

Aşağıdakilerden hangisinin sözlükçede listelenme olasılığı daha yüksektir? Neden? *orman, kibar, orman kibar, ormanlar*

İlişkilendir

Bu bölümde tartışılanları daha önce almış olduğunuz Türkçe Dilbilgisi derslerinde anlatılanlarla ilişkilendirip karşılaştırınız. Yaklaşımlar arasındaki farklılıkları ortaya koyunuz.

Anlat/Paylaş

Aşağıdaki örnekler, Türkçeyi anadili olarak öğrenen çocuklardan alıntıdır: *"Bak yaramaz çocuk, evi yandırdı."*, *"Gülme, gülme! Bu oyunu sen de oynasaydın ben de sana gülürdüm."* Çevrenizdeki çocukların dil üretimlerini gözlemleyip benzer örnekler toplayınız. Çocukların *yandırmak* ve *gülürdüm* sözcüklerine nasıl ulaştıklarını, burada öğrendiklerinizi doğrultusunda arkadaşlarınızla tartışarak açıklayınız.

BIÇİMBİLİMSEL SÜREÇLER

Biçimbilimsel süreçler, sözcük tabanlarını konumsal ve iletişimsel bağlamlarına uygun olarak değişime uğratan araçlardır. Birçok eklemeli dilde sonekleme olarak kendini gösteren bu süreçlerle, bazen de içekleme ve önekleme olarak da karşılaşılabılır. Sözcüklerin bu şekilde işlenmesi çekimsel biçimbilim ve sözlüksel biçimbilim başlıkları altında ele alınır.

Çekimsel Biçimbilim

Bir sözlükbirim kendisini oluşturan tüm sözcükbiçimleri içinde barındırır. Aynı sözlükbirimin farklı sözcükbiçimler şeklinde ortaya çıkması, bulunduğu konumun dilbilgisel gereklerinden kaynaklanmaktadır. Bu durum DENİZ sözlükbirimi üzerinden Tablo 4.6’ da örneklendirilmiştir.

Tablo 4.6 Sözcükbiçimlerin Kavramsal ve Dilbilgisel İçerikleri

	Kavramsal içerik	Dilbilgisel konum
Dağları kuşatmış [deniz].	“Yer kabuğunun çukur bölümlerini kaplayan tuzlu su kütlesi.” (TDK Sözlük)	tekil özne
[Denizi] sev ama kıyıda dur.	“Yer kabuğunun çukur bölümlerini kaplayan tuzlu su kütlesi.” (TDK Sözlük)	tekil nesne
[Denizler] ve okyanuslar dünyamızın dörtte üçünü kaplarlar.	“Yer kabuğunun çukur bölümlerini kaplayan tuzlu su kütlesi.” (TDK Sözlük)	çoğul özne

Görüldüğü üzere, *deniz*, *denize*, *denizler* sözcükbiçimlerinin kavramsal içeriği özdeş olup dilbilgisel konumları farklıdır. Sözcüklerin tümce içindeki konumlarından kaynaklanan böylesi değişken biçimlerini düzenleyen dilbilgisel kurallar vardır. Bunlar sözcüklerin dizilimi gözetilerek uygulandığı için **sözdizimsel** kurallar olarak anılırlar. Anadili konuşucularının dile ilişkin sezgisel bilgilerinin bir kısmını oluşturan bu kurallar işletilerek bir sözlükbirimin gerçek dilde ortaya çıkabilecek olası biçimleri kestirilebilir. Böylece, sözlükçe sınırlı sayıda kural işleterek sınırsız sayıda biçim üretmeye elverişli bir sistem olma özelliğini kazanır. Aynı sözlükbirimin farklı biçimlerini ortaya çıkaran bu süreçler **çekimsel biçimbilim** adı altında incelenir (Matthews, 1991: 38). Biçimbilim incelemelerinde temel ölçütün sözcük takımları arasındaki yapısal farkları açıklamak olduğu düşünülürse Tablo 4.6’da takım oluşturan sözcükler olarak *deniz* ve *denizler* çifti ele alınabilir. Bu iki sözcüğü ayıran (1) biçimsel fark, *-ler* ekinin bulunup bulunmaması; (2) anlamsal fark ise bu ekin ifade ettiği ‘birden fazla’ kavramının yüklenip yüklenmemesidir. *Deniz* bir ad, *-ler* çoğul eki, *denizler* de ‘DENİZin çoğul biçimi’ olan bir addır. Çoğul kavramı dilbilgisel ulamlardan olan SAYI altında incelenir. Çekimsel biçimbilim de bu örnekte olduğu gibi hangi sözlükbirimin hangi dilbilgisel biçimlerle bir araya gelerek nasıl sözcükbiçimler oluşturduğunu açıklar. *Denizler* ve *deniz* arasındaki seçimi belirleyen dilbilgisel gereklilikler olduğundan bu biçimler farklı kavramları çağrıştırmaz.

Sözlüksel Biçimbilim

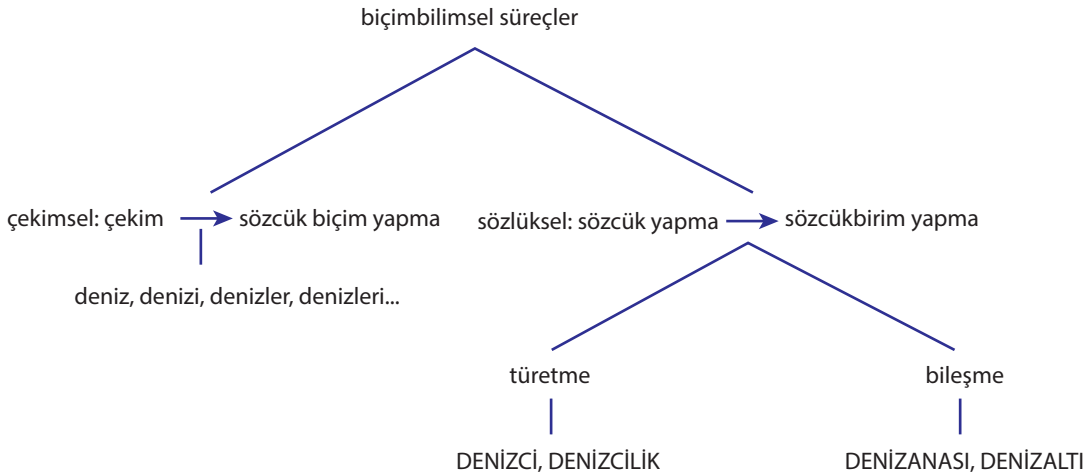
Yukarıda söylenenlerin yanı sıra, farklı sözlükbirimlerin ortak özelliklerini yansıtan biçimbilimsel süreçler de vardır; bunlar da, amacı yeni sözcükler yapma olan **sözlüksel biçimbilimin** konusuna girer (Matthews, 1991: 37). *Denizci*, *denizcilik* gibi türemiş sözcükler, daha basit yapıyla *deniz* sözcüğünden farklı kavramlara işaret ederler. Biçimsel olarak *deniz-ci* ve *deniz-ci-lik* parçalarına ayrılırlar. Anlamsal olarak *deniz* ‘yer kabuğunun çukur bölümlerini kaplayan tuzlu su kütlesi’, *-ci* ‘AD ile uğraşan’ ve *-lik* ‘AD olma halı’ anlamlarını ifade eder. Bunlar gibi ekleme yoluyla yeni sözlükbirimler yapmaya **türetme** adı verilir. *Denizanası*, *denizaltı* gibi bileşik sözcükler ise iki sözlükbirimi **birleştirme** yoluyla oluşturulurlar. Türemiş ve

bileşik sözcüklerin her biri farklı bir kavrama işaret ettiği için sözlüçede ayrı maddeler olarak listelenirler ve kavramsal ortaklıkları sebebiyle bir **sözcük ailesi** oluştururlar (Orsman, 1979; Bauer, 1983: 277 içinde). Aşağıda DENİZ sözlükbiriminin sözcük ailesi ve sözcükbiçimleri gösterilmektedir.

Tablo 4.7 DENİZ Sözlükbiriminin Sözcük Ailesi ve Sözcükbiçimleri

DENİZ sözlükbiriminin sözcük ailesi	Sözcükbiçimler			
DENİZ	deniz	denizi	denizler	denizlerin
DENİZCİ	denizci	denizciyi	denizciler	denizcilerin
DENİZCİLİK	denizcilik	denizciliği	x	x
DENİZANASI	denizanası	denizanasını	denizanaları	denizanalarının
DENİZALTI	denizaltı	denizaltını	denizaltıları	denizaltılarının

Özetle, çekimsel biçimbilim bir sözlükbirimin sözcükbiçimleri arasındaki ilişkiyi gösteren ve tabloda yatay olarak gösterilen değişimleri inceler. Sözlüksel biçimbilim ise bir sözcük ailesinin sözlükbirimleri arasındaki ilişkileri inceleyen ve tabloda dikey olarak gösterilen değişimleri içerir. Bu özet, yine *deniz* sözcüğünden yola çıkarak, aşağıdaki gibi görselleştirilebilir:

Şekil 4.2 Biçimbilimsel Süreçler

Çekimsel biçimbilim çıktılarının öngörülebilir olduğunu belirtmiştik. Yani *ağaç* sözcüğünden *ağacı*, *ağaçlar* ve *ağaçları* gibi yapılar üretiliyorsa, *deniz* sözcüğünün de *denizi*, *denizler*, *denizlere* gibi türevleri olacağı akıl yürütülerek ve kural işletilerek tahmin edilebilir. Ancak, sözlüksel biçimbilim çıktıları için bu durum söz konusu değildir. Hiçbir sözdizim kuralı, örneğin, 'denizle uğraşan kimse' anlamını taşıyacak olan *denizci* adının bir başka addan türemiş olmasını gerektirmez. Öyleyse, dilde *denizci* sözcüğünün varlığından emin olmak

denizciyi sözcüğünün varlığından emin olmaktan daha zordur. İşte bu yüzden, öngörülebilirlikleri daha düşük olan sözcüklerin sözlükte listelenme olasılığı daha yüksektir.

✓ Sözlükbirimler sözlüksel biçimbilimin, sözcükbiçimler ise çekimsel biçimbilimin çıktılarıdır. Çekimsel biçimbilim çıktıları dizgisel, sözlüksel biçimbilim çıktıları görece olarak rastlantısalıdır.

yaşamla ilişkilendir

Aşağıdaki parçada tartışılan sözcükler ve anlamlarına ilişkin bilgilerin Türkçe konuşucusunun sözlükçesinde listelenip listelenmediğini düşününüz. Sebeplerini tartışınız.

Söz Varlığından Kültür Dünyamıza

Tepük Futbolun Atası mı?

Kâşgarlı Mahmud'un, *Divânu Lugâti't-Türk'te tepük* sözünü açıklarken verdiği bilgiler çok ilgi çekicidir. Kurşunun eritilip ağırşak biçiminde dökülmesinden sonra yuvarlak biçimdeki bu nesnenin üzeri keçi kılı veya benzeri yumuşak bir şeyle sarılmaktadır. Kâşgarlı Mahmud'a göre oğlan çocukları bu yuvarlak nesneyi ayaklarıyla vurarak, tekmeleyerek bir oyun oynamaktadır. *Tepmek* "dövmek, vurmak, tekmeleyerek vurmak" anlamındaki fiilden geldiği açık bir biçimde görülen *tepük* sözünün adı olduğu oyun hakkında Kâşgarlı Mahmud ne yazık ki daha fazla bilgi vermemektedir. Çocukların ayaklarıyla vurarak oynadığı bu oyun hakkında ayrıntılı bilgimiz bulunmasa da Kâşgarlı Mahmud'un verdiği bu kısa bilgiden *tepük* adlı oyunun futbolun ilk biçimi olduğu ileri sürülebilir.

Ütülenmiş Giysilerle Dolaşan, İpek Mendil ve Eldiven Kullanan Türkler

Divânu Lugâti't-Türk'ün söz varlığındaki ilgi çekici verilerden biri de Türklerin bin yıl önce giysilerini ütiledikleri, ütülü giysilerle dolaştıkları bilgisidir. Türklerde giyim kültürünün ne kadar köklü olduğunu, Türklerin bin yıl önce kırışmış giysilerini ütüyerek giydiklerini belgeleyen bu bilgiler, Türklerin uygar bir toplum olduğunun göstergesidir.

Bugün Türkçede ütü biçiminde kullandığımız söz *Divânu Lugâti't-Türk'te ütüg* biçimindedir. Türklük bilgisi araştırmalarında Türk yazı dilinin ilk döneminde ve daha sonra da bazı lehçelerde sözlerin sonundaki veya hece başındaki /g/ sesi Türkiye Türkçesinin de yer aldığı birtakım lehçelerde eriyerek düşmüştür. Böylece o dönemdeki *kapıg* sözü, /g/ düşmesiyle önce *kapu* biçimini almış sonra da ses uyumunun sağlanmasıyla *kapı* biçimine dönüşmüştür. *Üriğ* sözünün sonundaki /g/ sesi de düşünce sonraki dönemlerde bu söz *ütü* biçiminde kullanılır olmuştur. Kâşgarlı Mahmud bu sözü şöyle tanımlıyor: *ütüg* Mala biçiminde olan, ısıtıldıktan sonra giysilerin kırışıklıklarına bastırılarak sıcaklığın etkisiyle bu kırışıklıkların düzleşmesini sağlayan demir parçası. Fiiller bölümünde de *ütidi* 'ütüledi' sözü dikkati çekmektedir. *Ütidi ol tonuğ ütidi* 'O, giysiyi ütüledi, o giysinin kırışıklıklarını ütüledi ve düzeltti.' Sözlük bölümünde yer alan *sıvluk* sözünü Kâşgarlı Mahmud 'havlu', *eliglik* sözünü ise 'eldiven' diye tanımlamaktadır. *Su* sözünün bin yıl önceki biçimi olan *su*'a getirilen yapım eki ile türetilmiş olan *sıvluk*'un el, yüz ve vücuttaki suyu kurutmak amacıyla kullanılan 'havlu' olduğu anlaşılıyor.

Kaynak: http://www.tdk.gov.tr/?option=com_dlt&kategori1=kultur
Divânu Lugâti't-Türk Veri Tabanı:
http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_dltvtb&view=dltvtb

Öğrenme Çıktısı

4 Biçimbilimsel süreçleri tanıyıp, sözlükbirim ve sözcükbiçimlerle ilişkilendirebilme

Araştır 3

Bu bölümde tartışılan biçimbilimsel süreçleri dikkate alarak İngilizce WRITE 'yazmak' sözlükbirimiyle bağdaştırabileceğiniz biçimbilimsel süreçleri listeleyiniz.

İpucu: Sözcüğün Türkçedeki karşılığını ve onun geçtiği biçimbilimsel süreçleri düşününüz. İngilizcedeki çözümleniz için Redhouse Online Sözlük'ten yardım alabilirsiniz. <http://www.redhouse.com.tr/>

İlişkilendir

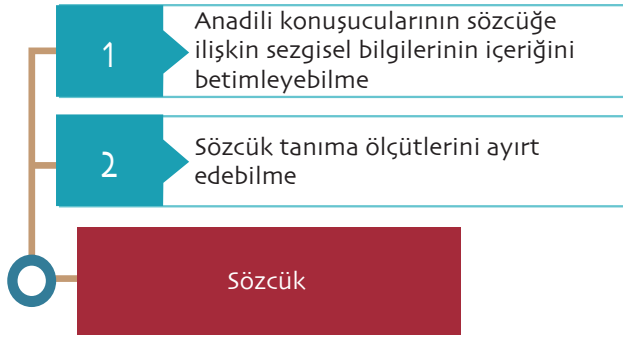
Jelibonya sözcüğünü daha önce hiç duydunuz mu? Anlamını kestirebilir misiniz? Bu sözcük, aşağıdaki bağlantıda izleyeceğiniz Jelibon reklamında kullanılmıştır. Sözcüğün anlamını ve nasıl yapıldığını ve sözlükçede listelenip listelenmediğini bu bölümde öğrendiklerinizle ilişkilendirerek açıklayınız.

<https://www.izlesene.com/video/jelibon/3040597>

Anlat/Paylaş

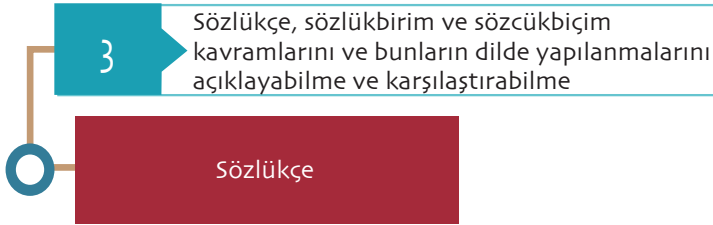
Aşağıdaki tümcelerdeki boşlukları parantez içinde verilen yapıları kullanarak doldurunuz ve yanıtlarınızı nasıl bulduğunuzu bu bölümde anlatılanları dikkate alarak anlatınız:

- (a) _____ gören, yılanı sarıdır. (deniz);
 (b) _____ düşen, yılanı sarıdır. (deniz)

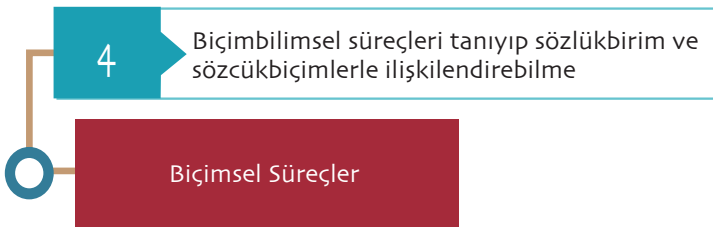

1 Tüm anadili kullanıcıları: (1) konuşmada akan ses zincirleri içinde sözcük sınırlarını belirleyebilir, (2) sözcükleri sesletebilir, (3) sözcük düzeyinde ses anlam eşleşmeleri yapabilir, (4) sözcük türlerini ve (5) sözcüklerin sözdizimsel özelliklerini bilir. Örneğin, bir Türkçe konuşucusu, sözlükçedeki bütün bu bilgiler yardımıyla *dilbilimdilimbilimidir* ses dizilimindeki *dilbilim dilin bilimidir* sözcüklerini tanıyabilir ancak kendi sözlükçesi aynı bilgilerle donatılmamış olan bir başka dilin konuşucusu bu bölümlenmeyi yapamaz.

2 Anlamsal ölçüt, dildeki anlam birimlerini ayırt etmeyi sağlar. Buna göre, bir anlam bütünlüğü gösteren her ses dizilimi sözcük olarak sınıflandırılabilir. Ancak yalnızca sözcüklerin değil sözcük parçaları ve sözcük öbeklerinin de anlamlı olabileceği unutulmamalıdır. Sesletimsel ölçüt, konuşmada kullanılan duraklamalara bakarak sözcük sınırlarını belirler. Bir anadili konuşucusu her hangi bir sebeple duraklamak zorunda kalırsa, genellikle sözcük ortasında değil sözcük aralarında duraklamayı tercih eder. Ancak bu durum istisnasız değildir. Çoklukla sözcüklerden daha büyük dil parçaları olan öbekler arasında duraklayanlar olabileceği gibi, *ö / bek* diyenler de olabilir. Daha güvenilir bir ölçüt olan dilbilgisel ölçüt ise, biçimbilimsel ve sözdizimsel özellikler etrafında biçimlenir. 6. Bölümde daha detaylı ele alınan biçimbilimsel süreçleri şimdilik bir kenara bırakarak sözdizimsel ölçütü ele alalım. Buna göre, dilde bağımsız hareket ederek çeşitli konumlarda tekrarlanabilen ve yer değiştirme esnekliğine de sahip olabilen ses dizimleri sözcük olarak sınıflandırılır.

3 Sözlükçe, her anadili konuşucusunun zihninde bulunan; o dilde kullanılan sözcüklerin soyut kalıplarını ve bunların sesletimsel, anlamsal, biçimbilimsel ve sözdizimsel özelliklerine ilişkin bilgileri içeren bir sistemdir. Sözlükçede ancak anlamları kestirilemeyen ögeler listelenir. Bu ögeler, gerçek dilde kullanılan biçimlerin zihindeki soyut kalıplarıdır ve sözlükbirim adını alırlar. Bunların somut gerçeklikleri ise sözcükbiçimlerdir. Bir sözlükbirim kendisini gerçekleştiren tüm sözcükbiçimlerin toplamıdır. Örneğin, OKU sözlükbirimi, *okurum, okursun, okur, okuruz, okursunuz, okurlar, okuyorum, okuyorsun, okuyor, okuyoruz, okuyorsunuz, okuyorlar* gibi eylemin tüm çekimsel biçimlerini içerir.

4 Çekimsel biçimbilim sözcüklerin tümce içinde tekil / çoğul, geçmiş / şimdi gibi dilbilgisel karşılıkları göstermek üzere geçirdikleri değişimleri açıklar. Bu yüzden de sözcükbiçimlerin oluşumuyla ilgilidir. Sözlüksel biçimbilim ise, sözcüklerin tümce içindeki dilbilgisel işlevine bakmaksızın yeni sözcük yapma kurallarını inceler. Bu yüzden de, sözlükbirimlerin oluşumuyla ilgilidir.

1 Aşağıdakilerden hangisi KALEM sözlükbiriminin sözcükbiçimidir?

- A. Kalemlik
- B. Kalemli
- C. Kalesiz
- D. Kalem
- E. Kalemşor

2. ve 3. soruları aşağıdaki konuşmaya göre yanıtlayınız.

A: Kanguru bu mu?

B: Ne kan gurubu?

A: Kan grubu değil. Kanguru, kanguru.

2 Yukarıdaki konuşmada yanlış anlaşılma sebepleri nelerdir?

- A. Dilde sesler aralıksız akar, sözcük bölüklerini dinleyiciler belirler.
- B. Sözdizimsel ölçüt sözcük tanımada yetersizdir.
- C. Söyleyişte sözcükler duraklamalarla ayrılır.
- D. Sözlükçede her sözcüğün kaydı yoktur.
- E. Dilde sözcük sınırları boşluklarla belirlenir.

3 Yukarıda verilen konuşmadaki belirsizlik aşağıdakilerden hangisinin bir kanıtıdır?

- A. ses dizilimlerinin zihinde çözümlendiğinin
- B. ses dizilimlerinin sözlükçede sözcük olarak depolandığının
- C. ses dizilimlerinin sözlükçede sözcük parçaları olarak depolandığının
- D. ses dizilimlerinin sözlükçede depolanmadığının
- E. sözcükbiçimlerin sözlükbirimleri temsil ettiğinin

4 Tek *insizyonluk* mini *kesinin* vücudun gelişmesi ile tamamen kaybolduğunu söyledi. Ameriyanın özelliği göbekten tek bir *trokarla* yapılmış olması..

Yukarıdaki metinde altı çizili sözcüklerin sözlükbirimleri hangileridir?

- A. İNSİZYONLUK, KESİNİN, TROKARLA
- B. İNSİZYON, KES, TROKAR
- C. İNSİZYONLUK, KESİ, TROKAR
- D. İNSİZYON, KESİNİN, TROKARLA
- E. İNSİZYON, KESİ, TROKARLA

5 Aşağıdakilerden hangisi İngilizcedeki READ 'oku' sözlükbiriminin sözcük ailesinden **değildir**?

- A. READ 'oku-'
- B. READER 'okuyucu'
- C. REREAD 'tekrar oku-'
- D. READABLE 'okunabilir'
- E. READS 'O okur.'

6 Aşağıdakilerden hangisi/hangileri sözlükçenin bir özelliğidir?

- A. Sözcüklerin başka sözcüklerle olan dilbilgisel bağlarını öngörür.
- B. Sözcüklerin soyut temsilcilerini listeler.
- C. Sözcüklerin sözcük türünü listeler.
- D. Sözcüklerin anlam özelliklerini listeler.
- E. a, b, c, d

7 Yeni sözlükbirimler aşağıdakilerden hangisinin çıktılarıdır?

- A. Sözcük yapma sürecinin
- B. Çekim sürecinin
- C. Sözdizimsel kuralların
- D. Çekimsel biçimbilimin
- E. Biçimbilimsel süreçlerin

8 *Düşkurdubirdüşkurdu* tümcesinde *düş* diziliminin bir sözcük olduğu nasıl saptanabilir?

- A. *Elma, Alman, kıl, bilgisayar* gibi dizilimlerle karşısallık ilişkisi içindedir.
- B. *Annemindüşü* diziliminde tekrarlanabilir.
- C. Anlamlıdır.
- D. Bağımsızdır.
- E. a, b, c, d.

9 Sözcükbiçimler aşağıdakilerden hangisinin çıktılarıdır?

- A. Çekimsel biçimbilimin
- B. Sözlüksel biçimbilimin
- C. Anlam kurallarının
- D. Sözcük yapma süreçlerinin
- E. Sesbilgisel süreçlerin

10 Aşağıdaki İspanyolca tümcelerde yer alan ses dizilerinden hangisi 'adam' anlamına gelen bir sözcüktür?

unómbreestáaki	'Bir adam buradadır'
elgátoestáenférmo	'Kedi hastadır.'
elómbreestáenférmo	'Adam hastadır.'
ungátoestáenférmo	'Bir kedi hastadır.'
elgátoestáaki	'Kedi buradadır.'
ungátoestáaki	'Bir kedi buradadır.'
unómbreestáenférmo	'Bir adam hastadır.'
elómbreestáaki	'Adam buradadır.'
- (Langacker, 1972: 38)

- A. ómbre
- B. enférmo
- C. gáto
- D. esta
- E. aki

1. D

Yanıtınız yanlış ise “Sözcükbiçim” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

2. A

Yanıtınız yanlış ise “Sözcük Tanıma” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

3. A

Yanıtınız yanlış ise “Sözcük Tanıma” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

4. C

Yanıtınız yanlış ise “Sözlükbirim” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

5. E

Yanıtınız yanlış ise “Biçim bilimsel süreçler” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

6. E

Yanıtınız yanlış ise “Sözlükçe” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

7. A

Yanıtınız yanlış ise “Biçimbilimsel Süreçler” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

8. E

Yanıtınız yanlış ise “Sözcük Tanıma” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

9. A

Yanıtınız yanlış ise “Biçimbilimsel Süreçler” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

10. A

Yanıtınız yanlış ise “Sözcük Tanımadaki Kullanılan Ölçütler” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

4

Araştır Yanıt Anahtarı

Araştır 1

Birinci Ölçüt = Değişmez anlam ve farklı konumlarda tekrarlanabilirlik:

Uzak biçimi (a) ve (b) de farklı durumlarda tekrarlanmış ve anlamını korumuştur; bu yüzden bağımsız bir sözcük olarak sınıflandırılabilir:

a. *enuzak* mesafe kıkafa arasındadır birbirini anlamayan

b. *birbirini anlamayan kıkafa arasındakimesafe enuzak mesafedir*

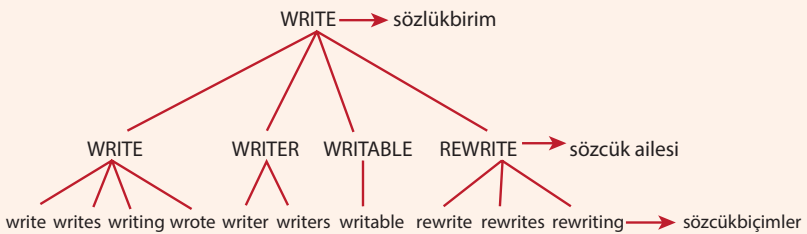
(a) ve (c) de görülen *dadı* biçimi ise bağımsız bir sözcük olarak ayrıştırılmaz. Böyle bir seçim, arta kalan dizilimlerden *rb* ünsüzleriyle başlayan ve sadece *r* ünsüzünden oluşan bir sözcük bulmayı gerektirecektir. Oysa, Türkçede bu olanaksızdır.

İkinci Ölçüt = Yerine koyma: (c) de *yakın* biçimi *uzak* biçimi ile yer değiştirmiştir. *Yakın* bir sözcükse *uzak* da öyle olmalıdır. Öyleyse, bunlar karşısallık ilişkisi içinde olan bağımsız yapılardır.

Araştır 2

Orman, kibar, orman kibar sözlükçe listelenmelidir çünkü bunların anlamları nedensizlik ilkesi doğrultusunda belirlenmiştir ve kural işletilerek bunlara erişim mümkün değildir. *Orman kibar* sözcükten daha büyük bir yapı olan sözcük öbeği görünümündedir. Ancak ifade ettiği ‘kaba, görgüsüz’ anlamı, kendisini oluşturan parçaların anlamlarının toplamı değildir. Bu yüzden de **deyim** olarak adlandırılırlar. Deyimler de sözlükbirimler gibi sözlükçe listelenirler.

Araştır 3

Kaynakça

- Aitchison, J. (1990). *Words in the mind* (4th ed.). Cambridge, Mass.: USA
- Bauer, L. (1983). *English word-formation*. Cambridge: CUP.
- Bauer, L. (2003). *Introducing linguistic morphology*. Edinburg: Edinburg University Press.
- Bloomfield, L. (1926). A set postulates for the science of language. *Language* 2 (3), 153-164.
- Bloomfield, L. (1935). *Language*. London: Allen Unwin.
- Bolinger, D. L. (1963). The uniqueness of the word. *Lingua* 12, 113-136.
- Chomsky, N. (1965). *Aspects of theory of syntax*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Fries, C. C. (1952). *The Structure of English*. New York: Harcourt, Brace&World.
- Hankamer, J. (1989). Morphological parsing and the lexicon. In W. Marslen-Wilson (Ed.), *Lexical representations and process* (392-409). Cambridge, Mass.: MIT.
- Harris, Z. (1951). *Methods in structural Linguistics*. Chicago: Chicago University Press.
- Hockett, C. F. (1958). *A course in modern Linguistics*. New York: Mc Millan.
- İmer, K., Kocaman, A. & Özsoy, A. S. (2011) *Dilbilim Sözlüğü*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Jakobson, R. ve Halle, M. (1956) *Fundamentals of language*. The Hague. Mouton.
- Langacker, R. W. (1972). *Fundamentals of linguistic analysis*. New York: Harcourt Brace.
- Lyons, J. (1968) *Introduction to theoretical Linguistics*. Cambridge: CUP.
- Lyons, J. (1977). *Semantics*. Cambridge: CUP.
- Matthews, P. (1991). *Morphology*. Cambridge: CUP.
- Sapir, E. (1921). *Language*. New York: Harcourt, Brace & World.
- Saussure, F. D. (1959). *Course in general Linguistics*, (Wade Baskin, Çev.), New York: McGraw-Hill Book Company.
- Vygotsky, L. (1986). *Thought and language*, (Alex Kozulin, Çev.), Cambridge: MIT Press.

internet kaynakları

- Günel, D. B. (2016). Konuşma dilinde “durak”. TRT TSR Türkiyenin Sesi Radyosu Türkçe Konuşuyorum Programı Podcast Arşivi:
<http://85.111.24.208/aod/tsr/9c/49/9c495cfc4a3f986f46b409462e4ded0ex.mp3>: erişim tarihi 06.05.2017.
- <https://redd.it/3jn4a3>
- <https://www.izlesene.com/video/jelibon/3040597>
- <https://www.nap.edu/read/12042/chapter/9>
- https://en.wikipedia.org/wiki/Ferdinand_de_Saussure
- http://www.tdk.gov.tr/?option=com_dlt&kategori=kultur
- http://www.freedigitalphotos.net/images/Other_Metaphors_and_g307-3D_Head_p79160.html
- https://www.google.com.tr/imgres?imgurl=https://pbs.twimg.com/media/BrIqtxgCEAAclSp.jpg&imgrefurl=https://twitter.com/tdkbim/status/482495077839695873&ch=813&w=599&tbnid=r1io8rLLMWqFCM:&tbnh=160&tbnw=117&usg=__HsVsp0O9IuNuY0YRI5-TDx_iR7M=&vet=10ahUKEwjEheHIworUAhXBwxQKHZGJDooQ_B0IzQEwEA..i&docid=GpVnlmXJT_BfuM&itg=1&sa=X&ved=0ahUKEwjEheHIworUAhXBwxQKHZGJDooQ_B0IzQEwEA

Bölüm 5

Biçimbilim-II: Sözcük Yapısı

Öğrenme Çıktıları

Biçimbirim

- 1 Sözcüklerin biçimbirim yapısını tanıma ve seslem yapısıyla karşılaştırabilme
- 2 Biçimbirim çeşitlerini tanımlayıp ayırt edebilme
- 3 Biçimbirimlerin aşamalı kullanımını örnekledirerek açıklayabilme

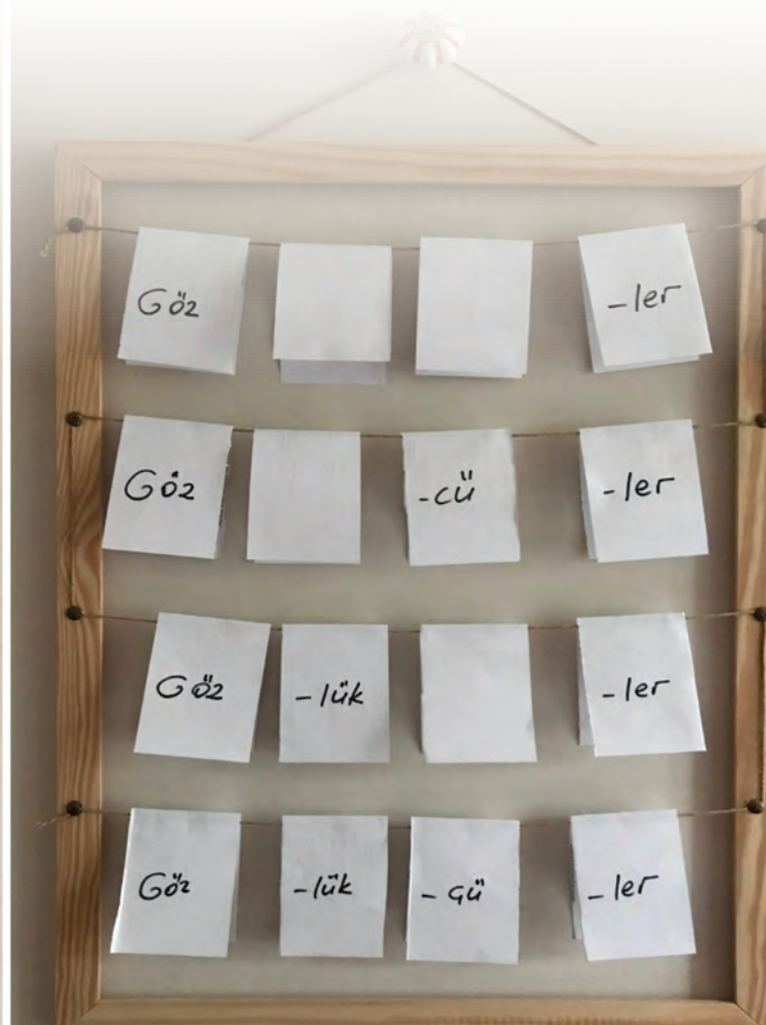
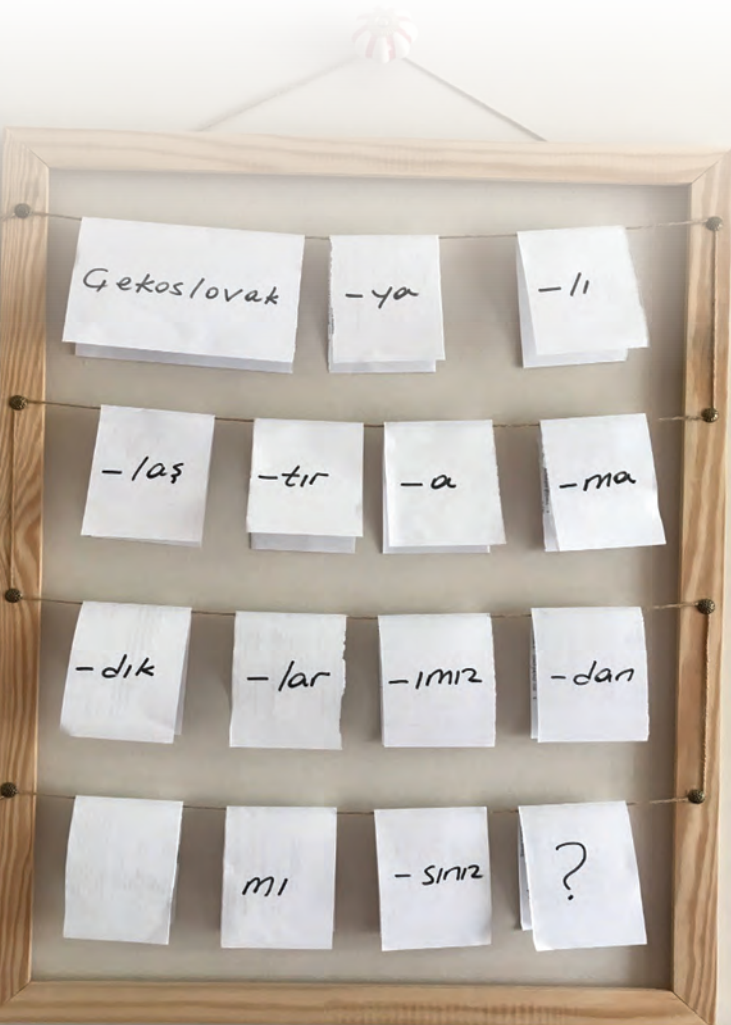
Altbiçimlik: Biçimbirimlerin Gerçeklik Kazanması

- 4 Altbiçimlik sürecini ve altbiçim kavramını örnekledirerek açıklayabilme
- 5 Altbiçimliğe neden olan süreçleri örnekledirerek açıklayabilme

Diğer Biçimbilimsel Süreçler

- 6 Ünlü değişimi, sıfır biçim, boş biçim ve alaşım biçim kavramlarını tanıyabilme
- 7 Biçimbilimsel/biçimbirimsel çözümleme yapabilme

Anahtar Sözcükler: • Biçimbirim • Bağımsız Biçimbirim • Ayraçlama • Bütünleyici Dağılım
• Bağımlı Biçimbirim • Dizim Ağacı • Altbiçim (Biçimbirimcik) • Karşıtsal Dağılım

GİRİŞ

Sözcükleri tanıma yetisinin yanı sıra, tüm anadili konuşucularına özgü bir başka beceri de bu sözcükleri bileşenlerine ayırabilmektir. Konuşucuların daha önce hiç karşılaşmadıkları sözcükleri bile kolaylıkla çözümleyebilmeleri, bunun en önemli göstergesidir. Örneğin, Türkçenin söz varlığında bulunmayan *gencelmek* ve bunun türevi olan *gencelbilir* gibi bir sözcük bile, anadili Türkçe olan tüm konuşucular tarafından kolaylıkla anlaşılabilir. Bu süreçte, önce en küçük parça olan *genç* sözcüğüne indirgenir, sonra da tüm parçaların anlamları birleştirilerek 'genç olma olasılığı bulunan' anlamı çıkarılabilir. Hatta konuşucularda bunların sırasıyla sıfat (*genç*), eylem (*gencel-*) ve sıfat (*gencelbilir*) olduklarına ilişkin ulam duyarlılığı da gözlemlene-

bilir. Peki, ama bu çözümlemenin nereye kadar gideceğine anadili konuşucuları nasıl karar verirler? Söz gelimi, örneğimizdeki çözümleme neden *gen* sözcüğüne kadar indirgenmedi? Nitekim *gen* Türkçenin söz varlığında bulunan anlamlı bir sözcüktür. Bu süreci tersinden düşünmek de olasıdır. Yani, anadili konuşucuları hiç duymadıkları sözcükleri yalnızca algılamak için değil üretmek için de bir takım çözümlemeler yaparlar. Tablo 5.1'de Sütun A altında listelenen yapıları üreten Türkçe konuşucuları, Sütun B' deki yapıları neden asla üretmezler? Bu bölümde, bu türden biçimbilimsel süreçleri daha yakından anlamaya çalışacağız. Biçimbilimsel çözümlemeler yapıp, biçimbirim, biçimcik, biçimbirimcik gibi biçimbilimin çözümleme birimlerini tanımlayacağız.

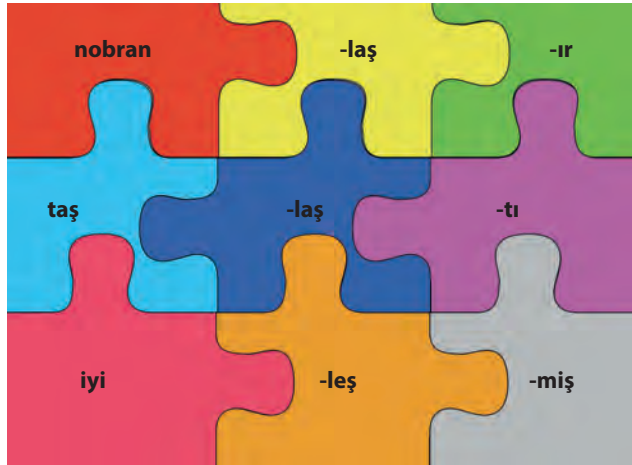
Tablo 5.1 Nereye Kadar Türetim?

SÜTUN A		SÜTUN B	
çürü	çürük	iri	*irik
büyü	büyük	mutlu	*mutluk
esne	esnek	sıra	*sırak
gevşe	gevşek	iyi	*iyik
işle	işlek	ara	*arak
oyna	oynak	koş	*koşuk
yara	yaralı	çaba	*çabalı
para	paralı	acıma	*acımalı
ev	evli	yaz	*yazlı

BIÇIMBİRİM

Anadili konuşucularının sözcük tanımak için kullandıkları ve Bölüm 4'te tartışılan *yerine koyma* işlemi, sözcüklerin içyapı çözümlemelerinde de işe yarar mı? Bunu anlamak için yine *nobran* sözcüğümüzü hatırlayalım ve bu kez de aşağıdaki kullanımına bakalım: *Ben de kolayca nobranlaşır, her seferinde bunun zararına da katlanırım.* Çoğu Türkçe konuşucusunun belki de ilk defa duyduğu bu sözcüğü bile, kendilerine sorulduğunda rahatlıkla *nobran-laş-mak* şeklinde çözümleyebileceğine şüphe yoktur. Bunu yapabilmemiz, sözlükçede yalnızca sözlükbirimlere değil, bunları oluşturan parçaların ayrılmasına ve bunların eklenmelerine ilişkin kurallara da erişimimiz olduğunu göstermektedir. Türkçede *iyi-leş-mek*, *katı-laş-mak*, *taş-laş-mak*, *uzak-laş-mak* gibi yapılar varsa ve *-laş* her birinde tekrarlanıyorsa, *nobran-laş-mak* da olabilmelidir. *İyi-leş-ir*, *taş-laş-ır*, *uzak-laş-ır* kurallı yapılar, *nobranlaşmak* da bunlardaki *-ır* dizilimini alarak *nobran-laş-ır* şeklinde kurallı olabilir. Hatta *iyileşti*, *taşlaştı*, *uzaklaştı* örneklerine koşut olarak, içinde bu kez de *-tı* biçiminin tekrarlandığı *nobranlaştı* bile diyebilmeliyiz. Bu çıkarıma olanak sağlayan, yine *yerine koyma* işlemidir. Bu yöntemi kullanarak, *-laş*, *-tı* ve *-miş* ses dizilimlerinin değişik bağlamlarda değişik sözcük parçalarıyla birleşerek tekrarlanabilir olduğunu gördük. Ayrıca, yine bu yöntem sayesinde *nobran* diziliminin *iyi*, *katı*, *taş*, *uzak* ses dizilimleriyle aynı konumda, *-tı* diziliminin de *-miş* dizilimiyle aynı konumda kullanılabildiğinin, böylece bunların birbirleriyle **karşıtsal dağılım** ilişkisi içinde olduğunu ve benzer yapısal işlevleri yerine getirdiğinin farkına vardık. Demek ki, yerine koyma işlemi, sözcüklerin içyapısını çözümlemede de kullanılabilir. Bu yöntemle, *nobranlaşır* sözcüğünün *nobranlaştı* ve *nobranlaşmış* gibi başka biçimlerinin olabileceğini tahmin edebildik. İşte, Resim 5.1'de gösterildiği gibi, bir yapbozun parçaları gibi takip çıkardığımız, anlamlarını koruyarak **tekrarlanabilir** olan en küçük sözcük parçalarının her birine dilbilimde **biçimbirim** denir.

✓ **Biçimbirimler**, sözcüklerin karşıtsal dağılımı olup tekrarlanabilen ama bölünemeyen en küçük parçalarıdır.

Resim 5.1 Yapboz Parçaları misali Biçimbirimler

Sözcüklerin yapı taşlarını oluşturan bu biçimbirmlere sözcüğün atomları da denir. Bu paralellik atomun parçalanamaz özelliği sebebiyledir. Biçimbirimler de sözcüklerin anlam bakımından daha küçük parçacıklara **bölünemeyen** yapısal çekirdeğini oluştururlar (Bloomfield, 1935: 161; Lyons 1968: 181, Matthews 1991: 11-12).

Biçimbirimlerin tek özelliği, yukarıda örneklendirdiğimiz, kendilerine benzeyen bölünemeyen yapılarla yer değiştirebilir olmaları mıdır? Yani, birbirleriyle karşıtısal ilişki içinde olan ve bu yüzden de yer değiştirdiklerinde yine kurallı yapılar oluşturan her birim bir biçimbirim midir? Örneğin, yerine koyma işlemi *nobran* sözcüğü içindeki *nobr* yerine *bac* kullanılıp *bacan* sözcüğünün oluşturulmasını sağlayabilir. Bu durumda *nobr* ve *bac* biçimbirim midir? Böyle bir karşıtılık ilişkisi içinde olmaları bu yapıları biçimbirim kılmaya yeterli değildir, çünkü bunlar anlamlı değildir. Yine yerine koyma işlemi, Türkçedeki *dil* sözcüğündeki ilk sesin yerine kendisiyle karşıtılık ilişkisi içinde olan *b*, *p*, *k*, *s* gibi seslerinin kullanılmasını mümkün kılar. Böylece, *bil*, *pil*, *kil*, *sil* gibi sözcükler üretilir. Yine aynı sözcük içinde *i* yerine *e*, *a*, *u*, *o* seslerini kullanarak *del*, *dal*, *dul*, *dol* sözcükleri; *l* yerine *k*, *p*, *n*, *z* seslerinin kullanılarak da *dik*, *dip*, *din*, *diz* sözcükleri elde edilebilir (Bkz. Sesbilim Bölümleri). Bu sesler yerine koyma testini başarıyla geçtiklerine göre, biçimbirim midir? Bunlar tek başlarına anlamlı olmadıkları için yalnızca kendileriyle birlikte kullanıldığında bir anlama bürünen ses dizilerini ayırt etmek için kullanılırlar. Bu yüzden de biçimbirim değil sesbirim olarak anılırlar. Demek ki, biçimbirimler kendile-

rine benzeyen yapılarla karşıtısal dağılımda olmakla kalmayıp, bir **anlamın** bazen de **dilbilgisel işlevin** taşıyıcısı olma görevini de üstlenirler. Ancak anlamlılık da bir sınırlılık gerektirir. Örneğin, *sıra* gibi bir sözcüğünün en küçük yapı taşı olarak *sır* diziliminin düşünülmemesi, anlamsız olduğundan değil, taşıdığı anlamın, *sıra* sözcüğünün anlamıyla bağdaşmamasından kaynaklanmaktadır. Biri 'gizli şey' diğeri 'tahtadan oturak; dizi' anlamına gelen bu sözcükler birbirini türetmiş olamazlar. Öyleyse, *sıra* tek bir biçimbirimden oluşan bir sözcüktür.

✓ **Biçimbirimler** birbirlerinin yerine kullanılabilen, bir anlam ya da dilbilgisel işlev katkı sağlayan, birleştikleri diğeri biçimbirimlerle anlam bağı bulunan ve daha küçük parçalara ayrılmayan birimlerdir.

Şimdi, *nobran* örneğimizi biçimbirimlerine ayırmaya çalışalım: *nobran-laş-ır-im*. Ayırıştırmanın bir dayanağı olarak yerine koyma işlemiyle iki yapı arasında paralellik sağlayacak *iyileşirim* diziliminin *iyi-leş-ir-im* çözümlemesi kullanılabilir. Bu parçacıklar birbirlerinin yerine kullanıldığında yine kurallı bir yapı oluşturdular. Ayırıştırmanın ikinci dayanağı olarak da daha küçük parçalara bölünemez olmaları ve anlam içerikleri ele alınabilir. Biliyoruz ki *iyi*, 'kötü karşıtı' anlamına gelen kurallı bir sözcük, *-leş* türetim eki, *-ır* görünüş ve *-im* kişi ve sayı anlamı taşıyan ektir. *Nobranlaşırım* içindeki biçimbirimler de *nobran* hariç sırasıyla aynı anlam ve işlevleri yerine getirmektedir. *Nobran* sözcüğünün

kendisinin oluşumu ise daha önce de belirttiğimiz gibi nedensizlik ilkesi doğrultusunda gerçekleşmiş, sözlükte anlamı ‘davranışı kaba, sert ve gönül kırıcı’ olarak listelenen kurallı bir biçimdir. Özetle, yukarıdaki çözümlememizde ayırdığımız tüm parçalar hem anlamlı, hem de parçalanamaz yapılar olduklarından hepsi birer biçimbirimdir.

Bu tür çözümlemelerde, seslem yapısı ve biçimbirim yapısı karıştırılmamalıdır. Seslem (yazı dilinde heceye karşılık gelir) ve sesler sesbilim konusu altında incelenirler. Aşağıdaki çözümlemelerden (2a ve 2c) verilen sözcüklerin seslemlerini, (2b ve 2d) de biçimbirimlerini göstermektedir:

- (1) a. bü-yük-tün
b. büyü-k-tü-n
c. ev-den
d. ev-den

Görüldüğü üzere, seslem ve biçimbirim sayısında, bunları gösteren sınır çizgilerinde karşıtlık veya örtüşme olabilir. Özetle:

- Aynı yapının seslem ve biçimbirim sayıları farklı olabilir: (1a) ve (1b)
- Aynı yapının seslem ve biçimbirim sayıları örtüşebilir: (1c) ve (1d)
- Seslem ve biçimbirim sınırlarında örtüşme olabilir: (1c) ve (1d)
- Seslem ve biçimbirim sınırlarında örtüşme olmayabilir: (1a) ve (1b)
- Biçimbirimler aynı zamanda seslem oluşturmak zorunda değildirler: (1b)
- Tek bir biçimbirim birden fazla seslem barındırabilir: (1b) deki *büyü-*
- Tek bir seslem birden fazla biçimbirim barındırabilir: (1a) daki *-tü* ve *-n* eklerinden oluşan *-tün* seslemi

Biçimbirim Türleri

Biçimbirimler duruşlarına göre bağımlı-bağımsız, işlev ve anlamlarına göre ise çekimsel-türetimsel biçimbirim olarak sınıflandırılırlar.

Bağımlı ve Bağımsız Biçimbirimler

Aşağıdaki metin üzerinden *çocuklar* ve *çocukluk* sözcüklerini oluşturan biçimbirimlerin nasıl bir farklı duruş sergilediğine bakalım:

(2) (a) *Çocuk hakları*, (b) *çocuklar* içindir. (c) **-Lar*, (d) *çocukluk* sonrası bunlardan yararlanamazlar.

Görülüyor ki, *çocuk* hem (2a) da olduğu gibi kendi başına, hem de (2b) ve (2d) de olduğu gibi *-lar* ve *-luk* ile birleştirilerek kullanılabilir. Varlıkları için başka yapılara ihtiyaç duymayan bu tür biçimbirimlere **bağımsız biçimbirim** diyoruz. Bağımsız biçimbirimler anlamlarına göre sözlüksel ve dilbilgisel olmak üzere ikiye ayrılırlar. **Sözlüksel biçimbirimler**, adlarından da anlaşılacağı üzere sözlük anlamı taşıyan içerik sözcüklerinden oluşan biçimleri içerir. En tipik örnekleri, ad, eylem, sıfat ve belirteçlerdir. Sözlüksel biçimbirimler sözcük parçaları olarak da kendilerini gösterebilirler (bkz. türetim ekleri). **Dilbilgisel biçimbirimler** ise kendi başlarına anlamları olmayan ama sözlüksel biçimbirimler arasındaki ilişkileri gösteren yapılarıdır. En tipik örnekleri, işlevsel sözcük olarak da sınıflandırılan adıl, ilgeç, bağlaç ve belirleyicilerdir. Dilbilgisel biçimbirimler de sözcük parçaları olarak görülebilirler (bkz. Çekim ekleri).

Yukarıdaki (2c) örneğimizin dilbilgisidişi olması, *-lar* biçiminin *çocuk* biçimi kadar özgür hareket edemediğini göstermektedir. Bunun için *çocuklar* sözcüğünde olduğu gibi *çocuk* sözcüğüne eklenmek zorunlulukken, bu durum *çocuk* sözcüğü için seçime bağlıdır. Böyle yalnız başlarına bulunamayan biçimbirimler de **bağımlı biçimbirimler** adını alır. Bağımlı bir biçimbirimin bağımsız bir biçimbirime takılma sürecine **ekleme** ve eklenen bağımlı biçimbirimlere de **ek** denir. Bağımlı biçimbirimler, yani ekler, eklendikleri konuma göre önek, içek ve sonek olarak adlandırılırlar. Bunlardan eklendikleri biçimlerden sonra gelenler **sonек**, önce gelenler **önek**, içine yerleştirilenler **içek** adını alırlar. Dillerin biçimbilimsel tiplendirmeleri, kullandıkları bu gibi eklerin türü ve oranına göre yapılmaktadır. Bu bağlamda, geleneksel olarak üç temel dil sınıfından söz edilir: yalınlayan (Vietnam Dili), eklemeli (Türkçe), bükümlü (Arapça). Yalınlayan dillerde bir biçimbirim bir sözcüğe karşılık gelirken, eklemeli dillerde bir sözcük çok sayıda biçimbirim barındırabilir ve bu artarda sıralanmış biçimbirimlerin sınırları çok net çizilebilir. Bükümlü diller ise, özellikle kökteki ünlünün değişmesiyle ve birtakım soneklerin eklenmesiyle durum, cinsiyet, kişi, zaman, kip, görünüş, çatı, sayı belirtebilir. Dünya dillerinde bu eklerin kullanım sıklığı sıralaması, sonekleme, önekleme, içekleme biçimindedir. Türkçe

gibi eylem sonlu ve oldukça düzenli ekleme örüntüsü olan bir dilde önek ve içeklere rastlanmaz. İngilizce gibi çoğu bakımdan yalınlayan diller gibi davranan ancak yanı sıra ekleme de kullanan ön eylemli bir dilde hem önek hem de soneklere rastlanabilir. Zaten, yalnızca sonekleme kullanan dillerin sayısı oldukça kabarıken, yalnızca önekleme kullanan dil sayısı yok denecek kadar azdır. İçeklerle ise çok daha az sayıda dilde karşılaşılır. Eğer bir dilde içekleme varsa, o dilde mutlaka sonekleme, önekleme veya her ikisi birden de kullanılmaktadır (Greenberg, 1966: 92). Bir dilde ek alan sözcüklerde, ekler ekleşmenin yönünü gösteren kısa çizgilerle gösterilir. Bir ekin solundaki çizgi, o ekin soluna

başka bir biçimbirim gelmesi gerektiğini gösterir; yani, ek sonektir. Çizgi ekin sağında ise sağına başka bir biçimbirim gelir; ek önektir. Çizgi her iki yanında ise de buralarda başka biçimlerin olması gerektiğini gösterir; ek içektir. Tablo 5.2'de bu üç tür ekin nasıl kullanıldığı görülmektedir.

✓ Biçimbirimler duruşları bakımından bağımlı ve bağımsız olmak üzere ikiye ayrılırlar. Bağımlı biçimbirimler ek, bağımsız biçimbirimler sözcük olarak ortaya çıkarlar.

Tablo 5.2 Bağımlı Biçimbirimler: Konumları

Türü/konumu	Türkçe	İngilizce	Diğer
SONEK: eklendiği biçimden sonra	-gi → bil-gi -li → bilgi-li	help 'çare' -less → help-less 'çare-siz' -ness → helpless-ness 'çeresiz-lik'	Rusça ruk 'el' -u → ruk-u 'el-i' -i → ruk-i 'el-in' -e → ruk-e 'el-e' (Haspelmath, 2002: 18)
ÖNEK: eklendiği biçimden önce	X	write 'yaz' re- → re-write 'tekrar yaz'	Nahuatl (Meksika) cal 'ev' no- → no-cal 'ev-im' (Haspelmath, 2002: 18)
İÇEK: eklendiği biçimin içinde	X	X	Tagalogca (Filipinler) sulat 'yazı' -um- → s-um-ulat 'yazan' -in- → s-in-ulat 'yazılan' (Bloomfield, 1935: 218)

Türetimsel ve Çekimsel Biçimbirimler

Bağımlı biçimbirimler duruşları bakımından bağımsız biçimbirimlerden ayrılırsalar da, bunlarla paylaştıkları bazı ortak noktalar da vardır. Örneğin, (2d) deki *-luk* ile bunun eklendiği *çocuk* biçimbiriminin her ikisi de anlamlı olarak sınıflandırılırlar. *Çocuk* 'küçük yaştaki oğlan veya kız' sözlük anlamını taşıyan bir ad, *-luk* da eklendiği adı soyutlaştırma yoluna giderek değişikliğe uğratan bir ektir. *Çocukluk* artık somut değil 'insan hayatının bebeklikle ergenlik arası dönemi' anlamında yeni bir soyut ad haline gelmiştir. Eklendiği sözcüğün anlamını değiştirip yeni bir sözlükbirim oluşturan bu ekler **türetim eki** olarak adlandırılır. Türetim ekleri, eklendikleri sözcüğün sözlüksel ulamını da (ad, eylem, sıfat vb) değiştirebilir. Örneğin, Türkçedeki *-ucu* biçimi bir eyleme eklendiğinde onu ad haline getiren bir türetim ekidir. *Koşucu*, *koş-* eyleminden türemiş olmasına rağmen artık eylem değil, yeni anlamı 'koşuya katılan yarışçı' olan bir addir. Addan eylem yapan ekler için de *avlamak* ve *aralamak* sözcüklerindeki *-la* eki gösterilebilir.

Anadili konuşucularının sözcük bilgisi, yalnızca bağımsız sözlüksel biçimbirimler ve bağımlı türetim eklerinden ibaret değildir. Eğer böyle olsaydı dilde sık sık **Zeynep haber Ecem öğren* gibi ne olduğu anlaşılabilen örnekler rastlayabilirdik. Bu yapının dilbilgisidişi oluşu, barındırdığı sözcüklerin anlamsızlığından değil, bu sözcükler arasındaki dilbilgisel ilişkileri gösterecek olan çekim eklerinin yoksunluğundan kaynaklanmaktadır. Öyleyse, çekim ekleri de işlevsel biçimbirimler gibi sözlükbirimler arasındaki görevsel bağları

gösterirler. Örneğimiz çekim ekleri ilavesiyle tekrar ele alınırsa, aşağıdaki dört seçenek ortaya çıkar:

- (3) Zeynep haberi Ecem'den öğrenmiş.
Zeynep'ten haberi Ecem öğrenmiş.
Zeynep haberden Ecem'i öğrenmiş.
Zeynep'i haberden Ecem öğrenmiş.

Böyle olduğunda 'kim, kimden neyi, ne zaman öğrenmiş' bilgisi elde edilebilir hale gelmiştir. Demek ki, dilbilgisel çekim, bir sözlükbirimin dilbilgisel konumuna göre zorunlu olarak biçim değiştirmesine olanak veren bir süreçtir (Greenberg, 1960: 191; Lyons, 1977: 521-2; Anderson, 1982: 587; Matthews, 1991: 48). Bu işlevi yerine getiren çekim eklerinin görevi ise tabanlarının anlamını ve

türünü değiştirmeksizin; örneğin adlar için durum, sayı, cins ve iyelik; eylemler için de zaman, kişi, sayı, kip, görünüş ve uyum gibi bilgileri vermektir. *Haber*, yine 'bilgi' anlamında bir ad, *Zeynep* ve *Ecem* yine birer özel ad; *öğren* yine 'bilgi edinmek' anlamında bir eylemdir. Çekim ekleri bu özellikleriyle anlam ve/ya sözcüksel ulam değiştiren türetim eklerinden ayrılırlar. Aşağıdaki tabloda türetim ve çekim eklerine dünya dillerinden örnekler verilmiştir.

✓ Bağımlı biçimbirimler işlevlerine göre türetimsel ve çekimsel biçimbirim olarak ikiye ayrılırlar.

Tablo 5.3 Bağımlı Biçimbirimler: Konum, Görev ve Anlamları

	Türetim eki	Çekim eki
önek	İngilizce <i>kind</i> 'kibar' <i>un-kind</i> 'kibar olmayan'	Prasuni (Afganistan) <i>gul</i> 'ülke' <i>tu-gul</i> 'ülkede' (http://wals.info/feature/description/51)
içek	Kamhmu (Güney Asya) <i>hiip</i> 'kaşıklamak' <i>h-rn-iip</i> 'kaşık' (Yule, 1996:69)	Tagalogca (Filipinler) <i>babasa</i> 'okur' <i>b-um-abasa</i> 'okudu' (Gleason, 1955:32)
sonек	Türkçe <i>kitap-çı</i>	Türkçe <i>kitap-lar</i>

Türetim ve çekim eklerini ayıran başkaca özellikleri de şöyle sıralayabiliriz: (1) Yukarıda da belirtildiği gibi, çekim ekleri eklendikleri sözcüğün tümce içindeki konumu ve dilbilgisel görevine göre seçilirler. Örneğin, bir ad için özne durumunda yalın, belirli nesne durumunda yükleme durumu seçilir. Türetim ekleri ise dilbilgisel koşullara bağlı değildir. *Evli* ya da *paralı* sözcüklerini türetmek için tabanlarının tümcede her hangi bir konumda olma ya da her hangi bir dilbilgisel görevi üstlenme zorunluluğu yoktur. (2) Sözdizimsel kurallar yönetiminde belirlenen dilbilgisel ulamları gösteren çekim ekleri, her zaman ilgili sözcük grubunun tüm üyeleriyle görülürler. Bu yüzden, çekim ekleri, türetim eklerinden **işlek** olarak anılırlar. Örneğin, Türkçede tüm eylemler istisnasız zaman, kişi, sayı, çatı ve kip bilgisini; tüm adlar da, sayı ve durum bilgisini taşırlar. Oysa bir türetim eki, birlikte görüneceği biçimler konusunda seçici davranabilir. Adlarla kullanılan bir ek eylemlerle, eylemlerle kullanılan bir ek de adlarla kullanılamaz. Söz gelimi, Tablo 5.1'de Sütun A altında verilen örneklerde *-k* türetim ekinin eylemlerden sıfat türettiği ancak sıfat ve/ya adlarla kullanıldığında ise Sütun B' deki gibi dilbilgisi dışı yapılar oluşturduğu görülmektedir. Bu kullanım sınırlılığı, seçilen sözcük türünü temsil eden üyeler kümesi için de geçerlidir. Eylemleri kendine taban olarak seçen *-k* eki, eylem kümesi içinde de bir seçim yapar ve tüm eylemlere eklenmeyebilir. Bu ekin *büyü-mek*, *çürü-mek*, *gevşemek* gibi tabanlardan sırasıyla *bü-yük*, *çür-ük*,

dikkat

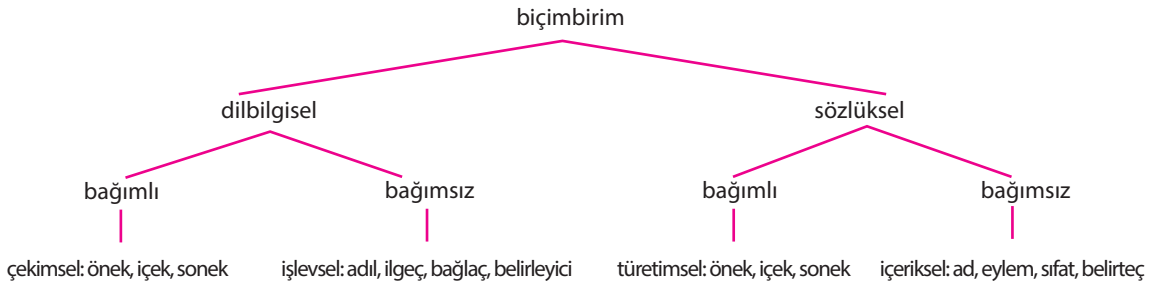
Bu tür oluşumların aslında kurallı olup da dilde kullanılmayan yapılar olduğunu savunan görüşler de vardır (Zimmer, 1964: 18).

gevşek sözcüklerini türettiği gibi, *aramak*, *koşmak*, *okumak* gibi tabanlardan **arak*, **koşuk*, **okuk* sözcüklerini türetmemesi işlekliliğinin sınırlı oluşundan kaynaklanmaktadır. Yine Tablo 5.1'de Sütun B altında gösterildiği gibi, **çabalı*, **acımalı* ve **yazlı* kuralsız yapıları, adlardan sıfat yapan *-lı* ekinin asla türetmediği biçimlerdir. *Evli*, *paralı*, *yaralı* diyebilirken, **çabalı*, **acımalı*, **yazlı* diyemiyoruz. *Duygulu* kurallı iken, **acımalı* kuralsız olabiliyor. Demek ki, addan sıfat yapmak için kullanılan bu türetim eki, Türkçenin söz varlığında listelenen bütün adlarla kullanılamamaktadır. (3) Çekim ekleri her görüldükleri konumda aynı bilgiyi verirken, türetim eklerinde her zaman bu tutarlılık yoktur. *Gitti* eylemindeki zaman çekim eki *-ti* daima 'geçmiş zaman' bilgisini verir. Oysa *evlilik* 'evli olma hali' anlamındayken, *kitaplık* 'kitap olma hali' anlamına

gelmez. (4) Çekim ekleri öğeleri sınırlı ya da değişmez olan **kapalı küme**, türetim ekleri ise kolaylıkla yeni öğeler kabul eden **açık küme** üyeleridir. Yani, bir dile kendi yapısını koruyarak yeni çekim ulamları eklenme olasılığı, o dile yeni türetme yollarının eklenme olasılığından çok daha düşüktür (Strang, 1968: 101). Bu yüzden de, dillerin birbirlerinden türetim ekleri ödünç almaları, çekim ekleri almalarından daha doğal bir süreçtir.

✓ Çekim ekleri değişmez anlamlar taşıyan, işlek ama kapalı küme üyeleriyle türetim ekleri değişken anlamları olan, yarı işlek, açık küme üyeleridir.

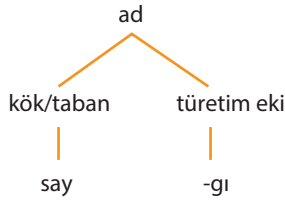
Şekil 5.1'de buraya kadar tartışılanların bir özeti sunulmaktadır.

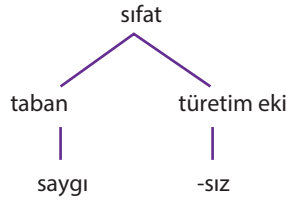
Şekil 5.1 Biçimbirim Türleri

Kök, Gövde, Taban

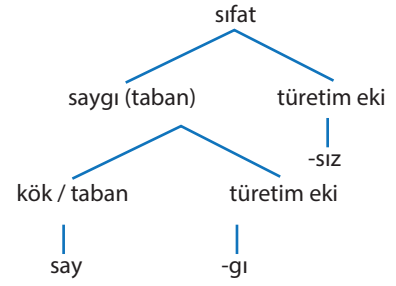
Ekler kullanılarak yeni biçimler ortaya çıktıkça, bunlar yeni adlar alırlar. Hiç ek almayan basit yapılı sözcükler kök halindedir. Geleneksel çalışmalarda kök, gövde ve taban terimleri bir sözcüğün ekleri çıktıktan sonra geriye kalan kısmı olarak tanımlanmaktaydı. Daha yeni çalışmalarda ise bunlar arasındaki farklar gözetilmeye başlanmıştır (Lyons, 1977: 513, Bauer 1983: 20). Bu yeni tanımlamalarda **kök** bir sözlükbirimin en küçük parçasıyla özdeş olan biçimdir. *Saygılar* biçimi SAYGI sözlükbiriminin çoğul çekimidir. SAYGI'nın parçalanamayan en küçük parçası olan *say* bir türetim eki taşıyan köktür. *Karaağaç* gibi bir bileşik sözcükte iki kök vardır. **Gövde** sadece çekim ekleri bağlamında ele alınan bir terimdir. Bir sözcükbiçimin çekim ekleri çıktıktan sonra kalan kısmıdır. *Saygılar* biçiminde *saygı*, *saydı* biçiminde *say*, *karaağaçlar* biçiminde *karaağaç* gövdedir. **Taban** ise türüne bakılmaksızın herhangi bir ek almış yapıdır. Yani, kök ve gövdeler aynı zamanda tabandır. *Saygısız* içindeki *saygı* çekim eki almadığı için gövde, türetim eki aldığı için de kök olamaz; tabandır. Aşağıda bu tanımların görselleştirilmiş biçimleri verilmektedir.

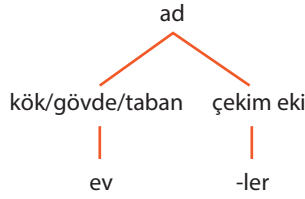
Şekil 5.2 Saygı biçiminin yapısı

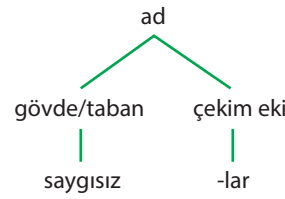
Şekil 5.3 Saygısız biçiminin yapısı

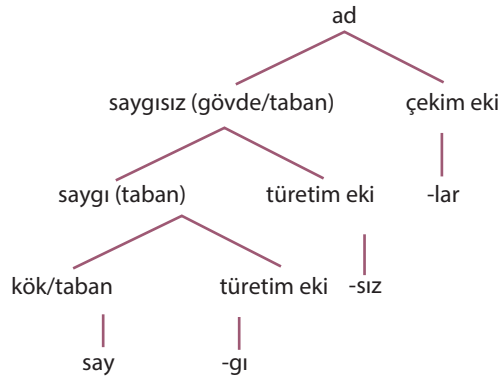
Şekil 5.4 Şekil 5.2 & Şekil 5.3 Bireşimi

Şekil 5.5 Evler biçiminin yapısı

Şekil 5.6 Saygısızlar biçiminin yapısı

Şekil 5.7 Şekil 5.4 & Şekil 5.6 Bireşimi

Şimdi, bir de, biçimbirimlerin buraya kadar sözü edilen özelliklerinin nasıl keşiştiğini aşağıdaki Şekil 5.8'de verilen *Biçimbirim Akış Şeması*'nda görelim. Her kutuda sorulan soru için yanıtınız EVET ise beyaz oku, HAYIR ise kırmızı oku takip ediniz ve varış noktasında sonuç bilgiye ulaşınız. Örneğin, *insanlık* sözcüğünün içyapısını çözümlenmeye çalışalım. Sözcüğü bütünüyle ele alırsak “Bölünemez en küçük parça mı?” sorusuna HAYIR yanıtı vereceğimizden doğru bir başlangıç yapmamış oluruz. Öyleyse, sözcük içindeki parçalanamayan öğeleri bulmakla işe başlamalıyız. Bu sözcük içinde anlamlı olup daha küçük parçalara bölünemeyen iki biçimbirim bulunmaktadır: *insan* ve *-lık*. *İnsan* biçimbirimi ele alındığında “Kendi başına durabiliyor mu?” sorusuna EVET

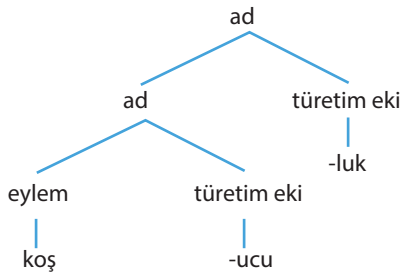
yanıtı gerekir. Bu durumda, beyaz ok takip edilerek, BAĞIMSIZ BİÇİMBİRİM bilgisine ulaşırlar. “Anlamlı mı?” sorusunun EVET yanıtı, akış şemasını kullananları bu defa da “Ek almış mı?” sorusuna götürür. Bu aşamada, sözcüğün türetim eki almış olması onun TABAN veya KÖK olarak tanımlandığını ortaya koyar. *İnsanlık* sözcüğü içinde en küçük ve anlamlı ikinci parça olan *-lık* ise, kendi başına duramadığı için bağımlı biçimbirim, somuttan soyuta bir anlam değişikliğine sebep olduğu için TÜRETİMSEL bir ek, kökün arkasına eklendiği için de SONEK olarak tanımlanır. Bu örnekler temelinde, bu akış şeması, sözcük çözümlerinde rahatlıkla bir yön bulma pusulası olarak kullanılabilir.

- türetim ekleri çoklukla çekim eklerinden önce
- ad çekimlerinde sayı ekleri durum eklerinden önce (Greenberg, 1966: 95)
- eylem çekimlerinde çatı ekleri görünüş eklerinden, görünüş ekleri zaman eklerinden, zaman ekleri kip eklerinden, kip ekleri kişi ve sayı eklerinden önce (Bybee, 1985: 4)

Türetim eklerinin sıralanmasında ise bazen ekin hedeflenen konu kapsamı, bazen de yine ekin taban seçimine ilişkin kurallar etkili olur (Lieber, 1992: 22; Booj, 2005: 71). Örneğin Türkçede *gözlüksüz* ve *gözsüzlük* arasındaki tercihin belirleyicisi eklerin etki alanıdır: *-süz* biçimi birincide *gözlük* tabanına eklendiğinden 'gözlük olmama durumu' ikincide *göz* tabanına eklendiğinden 'göz olamama durumu' anlatır. Eklerin taban seçimini yöneten kurallar ise addan ad, addan eylem, eylemden ad ve eylemden eylem yapan dört türetim eki türü ortaya çıkarır. Örneğin, Türkçenin anadili konuşucuları sözlükçeleri yardımıyla *-ucu* ekinin eylemlerle bitişerek adlar, *-luk* ekinin ise adlarla bitişerek başka adlar yaptığı bilgisine sahiptir. Böylece, *koş* eyleminden sırasıyla *koşucu* ve *koşuculuk* sözcüklerini türetebilirler:

- (4) *koş*
koşucu
koşuculuk

Görüldüğü üzere, eylemden ad yapan türetim eki *-ucu* önce bir ad türetmek üzere tabana eklenir, daha sonra da ortaya çıkan bu adla yine adlara eklenebilen *-luk* eki birleşir. Anadili konuşucularının **koşluk* gibi bir sözcük türetmesini engelleyen sözlükçede kayıtlı olan *-luk* ekinin ancak ve ancak adlara eklenebileceği bilgisidir. Böyle bir sözcüğün oluşmasına meydan vermemek için *-luk* kullanılmadan önce *-ucu* eki yardımıyla bir ad türetmek gerekmektedir. Bu aşamalı yapılanma aşağıdaki dizim ağacında gösterilmiştir:

Şekil 5.9 Koşuculuk sözcüğünün aşamalı yapısı

Yukarıdaki şema *koşucu* sözcüğünün iki aşamalı bir süreçten geçerek türetildiğini göstermektedir. İlk aşamada bir eylem olan *koş*, *-ucu* son ekini alarak bir ada; ikinci aşamada ise birinci aşamanın çıktısı olan *koşucu*, *-luk* son ekini alarak başka bir ada dönüşmektedir. Sözcük parçalarının birbirleriyle olan bağları ve bu bağların hangi sırada oluştuğunu göstermek için aşağıdaki gibi köşeli parantezler kullanılarak **ayraçlama** yoluna da gidilebilir:

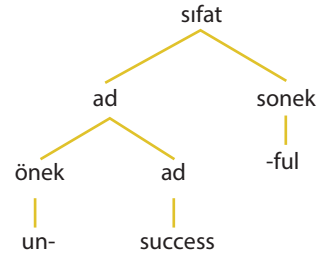
✓ Dizim ağacı ve ayraçlama, aşamalı yapılanmayı gösterim teknikleridir. Daha fazla bilgi için bkz. sözdizim üniteleri.

- (5) Birinci aşama : [koşucu] luk
 İkinci aşama : [[koşucu] luk]

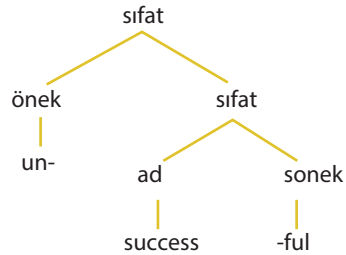
Bu verileri elde etmek için anadili konuşucuları tarafından işletilen kurallar aşağıdaki gibi formülleştirilebilir:

- (6) Birinci aşama : Eylem + ucu → Ad
 İkinci aşama : Ad + luk → Ad

Şimdi de İngilizcedeki *unsuccessful* 'başarısız' sözcüğünün yapısını inceleyelim. İçinde olumsuzluk anlamı taşıyan *un-* önekini ve addan önad yapan *-ful* son ekini barındıran bu sözcüğün yapılanmasına ilişkin iki olasılık düşünülebilir:

Şekil 5.10 (a) Unsuccessful sözcüğünün olası dizim ağacı

Şekil 5.10 (b) Unsuccessful sözcüğünün olası dizim ağacı

Her iki şekil de *unsuccessful* sözcüğünün oluşumunu iki aşamalı olarak göstermektedir. Birinci aşamanın çıktısı (10a) da bir ad olan *success* 'başarı' köküne *un-* öneki bitişerek oluşan **unsuccess*, (10b) de yine aynı köke *-ful* son eki bitişerek oluşan *successful* 'başarılı' türevidir. İkinci aşamanın çıktısı olan *unsuccessful* 'başarısız', (10a) da birinci aşamanın çıktısı olan **unsuccess* adına *-ful* eklenerek (10b) de ise birinci aşamanın çıktısı olan *successful* 'başarılı' sıfatına *un-* öneki ekleyerek oluşturulmuştur. Hangi çözümlemenin doğru sıralamayı verdiği karar verebilmek için yine eklerin taban seçimine ilişkin kurallara erişim gereklidir. İngilizcede *un-* eki yalnızca sıfatlara ve eylemlere eklenebilir. Bu yüzden, örneğimizde sözcüğün en başında görünüşünde, *un-* aslında tabana en son eklenendir. Sözcüğün kökü olan *success* bir addır ve *un-* ile birleşmeden önce *-ful* ekini alarak sözcük türünün addan sıfata dönüşmesi gerekmektedir. Öyleyse, bu sözcük *success*, *successful*, *unsuccessful* sıralamasıyla türemiştir. Birinci çözümleme, önekin bir ada eklenmesiyle dilbilgisiz bir yapı olan **unsuccess* sözcüğünü türettiği için elenmelidir. İkinci çözümlemenin verdiği bilgileri, işletilen sözcük yapma kurallarıyla birlikte bir kez de ayrıla şemada gösterelim:

(8)

Şekil 5.11 (a)

lock (eylem)	'kilitlemek'
lockable (sıfat)	'kilitlenebilir'
unlockable (sıfat)	'kilitlenemez'

Şekil 5.11 (b)

lock (eylem)	'kilitlemek'
unlock (eylem)	'(kilidi) açmak'
unlockable (sıfat)	'(kilidi) açılabilir'

Her iki çözümlemenin de dilbilgisel olması, İngilizcede *un-* önekinin hem eylemler hem de sıfatlarla bitişebilmesinden kaynaklanmaktadır. Dikkat edilirse, aynı sözcük parçaları aynı sırada kullanılmakta, ana budak olan 'sıfat' ve sonucul bileşenler '*un-*, *lock*, *-able*' aynı kalmaktadır. Yani, her iki durumda da '*un-*, *lock* ve *-able*' kullanılarak birer sıfat türetilmektedir. Buna rağmen, iki ayrı anlam ortaya çıkmaktadır. Öyleyse, sözcük çözümlemelerinde ara bileşenlerin düzenlemesindeki aşamalı yapılanma da dikkate alınmalıdır. Aksi halde aynı biçimbirimlerin aynı sırada kullanılmasından birden fazla anlam çıkması mümkün olmayacaktır. Aşağıda sırasıyla Şekil 5.11 (a) ve Şekil 5.11 (b) de çizilen anlamların ayrıla gösterimi ve işletilen sözcük yapma kuralları verilmektedir:

(9) a. [un [lockable]]

1. aşama: Eylem + able → Sıfat
2. aşama: un + Sıfat → Sıfat

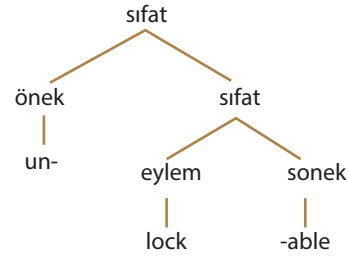
b. [[unlock] able]

1. aşama: un + Eylem → Eylem
2. aşama: Eylem + able → Sıfat

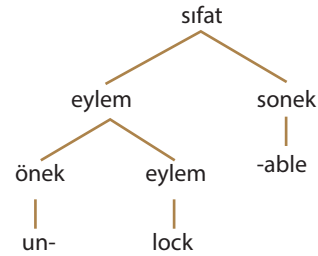
(7) [un [success-ful]]

- Ad + ful → Sıfat
un + Sıfat → Sıfat

Sözcüklerin içyapısının aşamalı bir düzende incelenmesinin gerekliliği **yapısal bulanıklık** söz konusu olduğunda daha da netleşmektedir. Aşağıdaki çözümlemeleri karşılaştıralım:

Şekil 5.11 (a) Unlockable sözcüğünün olası dizim ağacı

Şekil 5.11 (b) Unlockable sözcüğünün olası dizim ağacı

Bu yapılanmalar aşamalı olarak aşağıdaki çıktıları türetmektedir:

✓ **Yapısal bulanıklık**, birden fazla yapılanma biçimine izin vererek birden fazla anlam ortaya çıkmasına neden olan durumdur.

Öğrenme Çıktısı

- 1 Sözcüklerin biçimbirim yapısını tanıma ve seslem yapısıyla karşılaştırabilme
 2 Biçimbirim çeşitlerini tanımlayıp ayırt edebilme
 3 Biçimbirimlerin aşamalı kullanımını örneklendirerek açıklayabilme

Araştır 1

Yetinmezlik sözcüğünün aşamalı yapısını, dizim ağacı ve ayraçlama teknikleriyle gösteriniz, türetim kurallarını yazınız.

İlişkilendir

İngilizcede *cheer* 'neşe' anlamına gelen bir sözcük olduğuna göre, *neşeli*, *neşesiz*, *neşelilik* (*neşeli olma hali*) ve *neşesizlik* anlamına gelen sözcüklerin hangi tür biçimbirimlerle oluşturulduklarını aşağıdaki bağlantıda inceleyiniz:

Bunları Türkçedeki *neşe*, *neşeli*, *neşesiz* sözcüklerinin biçimbirim ve seslem yapılarıyla karşılaştırınız.

<https://visuwords.com/cheer>

Anlat/Paylaş

Üç ya da dört arkadaşınızla bir takım oluşturunuz. İngilizce bilen bir arkadaşınızdan da yardım alarak *Birleşik Krallık Dilbilim Olimpiyatları* ve *Uluslararası Dilbilim Olimpiyatları*

sayfalarından, Türkçe de dahil, daha önce sorulmuş örnek soruları inceleyiniz. Bu yarışmalara

Türkçedeki çoğul ekinin kullanımına ilişkin bir soru hazırlamanız istenseydi nasıl bir set hazırlardınız birlikte düşününüz ve gerekçeleriyle anlatınız.

<http://www.uklo.org/example-questions>

<http://www.ioling.org/problems/>

ALTBİÇİMLİK: BİÇİMBİRİMLERİN GERÇEKLIK KAZANMASI

Buraya kadar sözü edilen biçimbilimsel süreçlerin işleyişi, sistemli ve basit gibi görünse de bunları karmaşıklaştıran durumlardan biri aşağıda gösterilmiştir:

(10)

TEKİL

baş

kız

kol

kuş

ÇOĞUL

baş-lar

kız-lar

kol-lar

kuş-lar

TEKİL

el

dil

göz

gül

ÇOĞUL

el-ler

dil-ler

göz-ler

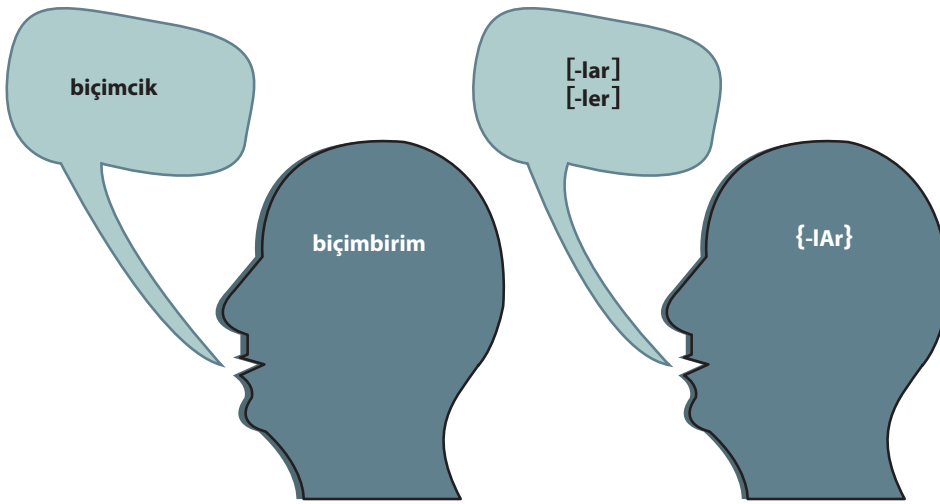
gül-ler

-Lar ve *-ler* farklı biçimleri olan ekler oldukları için, bunları ilk bakışta ayrı biçimbirimler olarak tanımlamak mümkün gibi görünse de daha dikkatli ele alındığında, aralarında bir anlam karşıtlığı olmadığı görülür. Yani, *başlar* ve *eller* arasındaki anlam farkı eklerin değil tabanların anlam farkından kaynaklanmaktadır. Bu eklerin her ikisi de 'birden fazla' bilgisini vermektedir. Eklerdeki biçim farkı, beraberinde bir anlam farkı getirmediğinden, bunlar ayrı biçimbirimler olamazlar. Bu durum (10) daki diğer örnekler için de söz konusudur. Öyleyse, biçimbirim tanımının iyileştirilip bu deşikeleri de kapsar hale getirilmesi

✓ **Biçimcik**, soyut biçimbirimin dilde yansıması olarak ortaya çıkan fiziksel olgudur. Biçimbirimin yazılarak ya da sesletilerek yüzeye çıkmış halidir. Aynı biçimbirimin sadece tanımlanmış ortamlarda ortaya çıkan biçimleri ise o biçimbirimin değişkeleri, yani **altbiçimler**dir. Bunlara **biçimbirimcik** de denir. Altbiçim ve biçimcik terimleri temelde aynı olup takım üyeliği bağlamında ilki, bundan bağımsız atıflarda ikincisi tercih edilir.

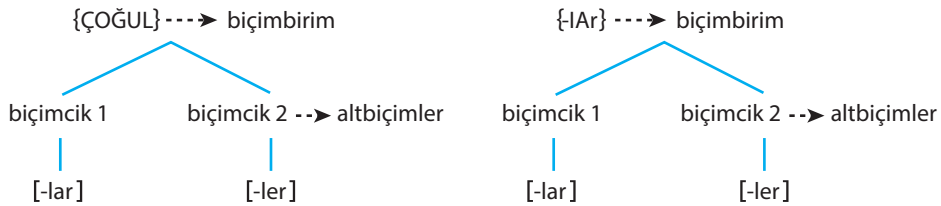
gerekmektedir. Bu noktada dilbilimciler bir soyutlama yoluna giderek sorunu gidermeye çalışırlar. Yenilenmiş tanımla, biçimbirim artık dilde değişik biçimlerde ifade edilen soyut bir kavramdır. (Harris 1942: 171; Hockett, 1947: 322; Nida, 1948: 421). Atom benzetmemize geri dönersek, atom sözcüğü her ne kadar 'daha küçük parçacıklara bölünemeyen' gibi bir anlam taşısa da, çağdaş bilimde atom 'atomaltı parçacıkların birleşimi' olarak tanımlanır. Sözcüklerin atomları olan biçimbirimler de biçimbirimaltı parçacıkların birleşimi olarak tanımlanabilir. Yani, bir biçimbirimin tüm değişkelerinin toplamı o biçimbirimin kendisini oluşturur. Bir biçimbirim ile kendisini gerçekleştiren değişkeleri arasındaki ilişkiye **altbiçimlik** biçimbirimi

gerçekleştiren somut yapılara **biçimcik**, değişkelerin oluşturduğu gruba **altbiçim kümesi**, bu kümenin her bir üyesine de **altbiçim adı (biçimbirimcik)** verilir.

Resim 5.2 Zihnindeki Biçimbirim, Dilindeki Biçimcik

Biçimbirimler, ya yerine getirdikleri anlam veya işlevin adıyla ya da gerçek dilde kullanılan altbiçimlerden biriyle küme ayracı içinde gösterilirler: {ÇOĞUL} ya da {-IAr} gibi. Biçimbirimler de sözlükbirimler gibi soyut zihinsel simgelerdir (Resim 5.2). Bunları görmek duymak mümkün değildir. Biçimcikler ise sözcükbiçimler gibi somut yapılardır ve köşeli ayrıç içinde gösterilirler: [-lar], [-ler] gibi. Biçimbirimler ve altbiçimleri arasındaki ilişki aşağıda gösterilmiştir:

Şekil 5.12 Biçimbirimler ve Altbiçimleri

Bu şema bir spor takımının üyelerinin dağılım şeması gibi düşünülebilir. Takımın oyuncuları birbirlerinin karşısında değil yanındadır, bu yüzden de birbirlerini tamamlayarak birlikte bir bütünü oluştururlar. Biçimbirim altı parçalar da karşıtlık değil bütünlük ilişkisi içinde, yani **bütünleyici dağılım**dadırlar. Başka bir deyişle, bunlar farklı anlamlar taşıyan farklı yapılar değil, aynı anlam veya işlev içeriğine sahip ve top-

lamda bir bütünü, yani temsil ettikleri biçimbirimi, oluşturan yapılarıdır.

✓ Bütünleyici dağılım, bir biçimin olduğu konumda diğer biçimin kullanılmasını yasaklayan dağılımdır.

Karşıtsal yapılar birbirlerinin yerine kullanılabılır, ancak altbiçimler gibi bütünleyici dağılım ilişkisi içinde olan birimler için bu söz konusu değildir. Yani, *-lar* ve *-ler* birbirlerinin yerine kullanılan değil birbirlerini tamamlayan biçimciklerdir: *-lar* olmasaydı *baş, kız, kol, kuş* sözcüklerinin çoğulu, *-ler* olmasaydı da *el, dil, göz, gül* sözcüklerinin çoğulu yapılamayacaktı. İkisi birlikte Türkçedeki {ÇOĞUL} kavramını oluşturan bir takımdır. Bu yüzden, birinin kullanıldığı yerde diğeri kullanılamaz. *El* yerine *diz, göz, gül* kullanılıp anlamları farklı olan dilbilgisel yapılar elde edilebilirken, bu sözcükler içinde *-ler* yerine *-lar* kullanılırsa **ellar, *dizlar, *gözlər, *güller* gibi, *-lar* yerine *-ler* kullanılırsa da **başler, *kızler, *koller, *kuşler* gibi dilbilgisi dışı yapılar ortaya çıkar. Bu yüzden altbiçimler (biçimbirimcikler) birbirlerinin dışlayıcı olarak anılırlar. Bu değişkenlik sadece eklerde değil tabanlarda da ortaya çıkabilir ve **kök altbiçimliği** olarak anılır. Örneğin, Türkçede seslem başında ötümlü olan *b, d, g* sesleri seslem sonunda ötümsüzleşir:

(11) ki-ta-bı	kitap
da-ma-dı	damat
u- ça-ğı	uçak

Kitap ve *kitab*, *damat* ve *damad*, *uçak* ve *uçag* çiftleri aynı anlamı taşıyan bağımsız biçimbirimin farklı biçimleridir.

Değişkeleri olan bağımlı ve bağımsız biçimbirimler olduğu gibi, değişkeleri olmayanlar da vardır. Örneğin, Türkçedeki *düş* ve *iş* bağımsız biçimbirimleri ve İngilizcedeki sıfatlardan ad yapan türetim eki *-ness* ve süreklilik eki *-ing* bunlar arasındadır:

{düş}	{iş}	{-ness}	{-ing}
biçim	biçim	biçim	biçim
{düş}	{iş}	{-ness}	{-ing}

Altbiçimliğe Neden Olan Süreçler

Biçimbirim, biçimcik ve altbiçim (biçimbirimcik) kavramlarını tanıdıktan sonra, şu sorular akla gelebilir: Aynı biçimbirim neden farklı biçimlerde sesletilir? Biçimbirimler yüzey yapıda neden farklı biçimlerde ortaya çıkarlar? Bu çeşitliliğe, sesbilimsel, dilbilgisel/biçimbilimsel ve sözcükler koşullanmalar neden olur.

Sesbilimsel Koşullanma

Türkçe çoğul bilgisi taşıyan [-lar] ve [-ler] biçimlerindeki ünlü seçimi, ünlü uyumu kurallarına koşut olarak kendilerinden önce gelen ünlünün özellikleri tarafından belirlenmektedir. Gerek bu eklerin (11) de gösterilen dağılımından, gerekse de sezgisel anadili bilgilerinden yola çıkarak, [-lar] biçiminin *a, ı, o, u* ve [-ler] biçiminin *e, i, ö, ü* seslerinden sonra kullanıldığı görülebilir (Bkz. Sesbilim Ünitesi). Öyleyse, bunların dağılımı **sesbilimsel koşullanma** yoluyla gerçekleşmektedir. Bu işlem sesbilimin ve biçimbilimin kesiştiği ve ses kurallarının eklerdeki ses değişimlerini yöneterek biçimbilimin alanıyla örtüştüğü bir süreçtir. Bir biçimbirimin değişkelerinde ortaya çıkan bu tür ses değişimleri biçimsel sesbilim adı altında incelenmekte ve bunları simgeleyen birimler de biçimsel sesbirim olarak anılmaktadır. Biçimbirimler, değişen biçimler kümesi ise biçimsel sesbirimler de değişen sesler kümesi olarak tanımlanabilir ve bu değişkenliğin göstergesi olarak da büyük harflerle yazılır (Harris, 1942: 170; Harris 1951: 219, 226; Lass, 1984: 57-8). Öyleyse, biçimbilim çalışmalarında Türkçede çoğul bilgisi veren biçimbirim, içerdiği sesbiçimbirim de gösterilerek {-LAR} şeklinde yazılır. Biçimbirimi simgeleyen bu soyut sembol, bulunduğu ortamın gerektirdiği biçimsel sesbilim süreçlerinden geçerek değişime uğrar ve dilde [-lar] ya da [-ler] biçiminde somutlaşarak ortaya çıkar.

✓ **Sesbilimsel koşullanma**, altbiçimin sesbilim kuralları tarafından yönetildiği durumdur.

Şekil 5. 13 Türkçe ve İngilizcede Değişkeleri Olmayan Biçimbirimler

Dilbilgisel/Biçimbilimsel Koşullanma

Bir biçimbirimin değişkeleri arasındaki seçim bazen de dilbilgisel bağlam tarafından belirlenir. Örneğin, İngilizcedeki *take* ‘almak’ ve *shake* ‘sallamak’ eylemlerinin *took* ve *shook* biçimlerini gerekli kılan koşul, geçmiş zaman bilgisi ile birleşme zorunluluğudur.

✓ **Dilbilgisel koşullanma**, altbiçimin dilbilgisi kuralları tarafından yönetilmesi durumudur

Sözcüksel Koşullanma

Bir biçimbirimin değişkeleri bazen de tabanın özellikleri ya da özelliksizliği tarafından belirlenir. Örneğin, Farsçadaki çoğul eki [+İNSAN] ya da [-İNSAN] özellikleri taşıyan adlara göre sırasıyla [-an] ve [-ha] olarak gerçekleşir:

(12)

geda
gorbe

‘dilenci’
‘kedi’

geday-an
gorbe-ha

‘dilenciler’
‘kediler’

(Haspelmath, 2002:28)

Tabanın özelliksizliği ise değişkenliğin bir kurala bağlanamaması durumundan kaynaklanmaktadır. Örneğin, İngilizcedeki bitmişlik bilgisi çoğu eylemde [-ed], bazen de [-en] biçimiyle gösterilir: *added, grabbed, written, gotten* gibi. Bu durumda [-en] değişkesinin kullanımını gerektiren eylemler kural dışı bir azınlık olarak listelenmelidir.

✓ **Sözcüksel koşullanma**, altbiçimin sözcüklerin anlam özellikleri tarafından yönetilmesi durumudur.

Öğrenme Çıktısı

- 4 Altbiçimlik sürecini ve altbiçim kavramını örneklendirerek açıklayabilme
5 Altbiçimliğe neden olan süreçleri örneklendirerek açıklayabilme

Araştır 2

Aşağıdaki sözcüklerde bağımlı biçimbirimleri ve anlamlarını belirleyiniz; varsa altbiçimlerini gösterip bunların ortaya çıkma koşullarını anlatınız.

*elim gözüm başım kolum
dilim dünüm kızım kulum
annem ütüm babam korom*

İlişkilendir

Türkçedeki *-abil, -an, -dı, -den, -dıkça, -ız* eklerinin (suffix) hangi biçimbirime (morpheme) ait olduğunu aşağıdaki bağlantıdan bulunuz. Türkçe Ekler Sözlüğü

<http://www.dnathan.com/language/turkish/tsd/>

Anlat/Paylaş

“İlişkilendir” bölümünde bulunduğunuz biçimbirimlerin değişkelerinin ortaya çıkış sebeplerini, burada anlatılanları düşünerek anlatınız.

DİĞER BİÇİMBİLİMSEL SÜREÇLER

Genellikle biçimbirim sayısı ile bunları gerçekleştiren biçimlerin sayısında bire bir eşleşme olsa da bunun söz konusu olmadığı durumlar da vardır. Aşağıda bunları ele alacağız.

Ünlü Değişimi

Dilde bazı anlamlar biçimbirimlerin sıralanmasıyla değil biçimbilimsel süreçler yoluyla ifade edilirler (Nida, 1946: 54). **Ünlü değişimi** buna bir örnek olarak gösterilebilir. Almanda *anne* sözcüğünün çoğulu, ilk ünlünün [+ART] özelliği [-ART] özelliğine dönüşerek gerçekleşir: *Mutter* 'anne' / *Mütter* 'anneler'.

✓ **Ünlü değişimi**, sözcük içi ses değişimlerinin bir biçimbirime karşılık gelmesidir.

Sıfır Biçim

Bazen görülebilir somut bir karşılığı olmayan biçimbirimler vardır. Bunlar da **sıfır biçim** olarak anılırlar. Örneğin, İngilizcede *I set the table yesterday* 'Dün masayı kurdum' ile *I set the table everyday* 'Hergün masayı kurarım' arasındaki anlam farkı, eylem üzerinde {PAST} ya da {PRESENT} biçimbiriminin somut bir biçimi görünmediğinden belirteç yardımıyla anlaşılmalıdır. Türkçede de *Hergün masayı kurarım* ve *Hergün masayı kurar* arasındaki kişi bilgisi farkı, birinci tümcedeki eylemin barındırdığı [-im] ve ikinci tümcedeki eylemin taşıdığı [-Ø] biçimi arasındaki karşıtlık sayesinde anlaşılabilir.

✓ **Sıfır biçim**, söyleyişte sesletilmeyen ama karşıtsal anlam taşıdıkları için anadili konuşucuları tarafından varlığı bilinen biçimbirimdir.

Boş Biçim

Boş biçimler, biçimbirim karşılığı olmayan birimlerdir. Örneğin, İngilizcedeki *fact-u-al* 'olgu-sal' sözcüğündeki [u] biçiminin karşıladığı bir anlam ya da görev olmamasına rağmen, adlardan sıfat yapan [-al] ekinden önce kullanılmaktadır.

✓ **Boş biçim**, söyleyişte sesletilen ancak biçimbirim karşılığı olmayan biçimlerdir.

Alaşım Biçim

Bazen aynı biçim, farklı biçimbirimleri gerçekleştirmek için kullanılabilir. Örneğin, İngilizcede *talks* 'konuşur' sözcüğündeki [-s] biçimi iki bilgiyi birden barındırır: üçüncü tekil şahıs ve geniş zaman. Bu yüzden de bunlara **alaşım biçimler** denmektedir.

✓ **Alaşım biçim** birden fazla biçimbirime karşılık gelen tek biçimdir.

Öyleyse, bir sözcüğü oluşturan biçimbirim ve biçim sayısı aşağıdaki gibi değişkenlik gösterebilir:

Tablo 5.4 Biçimbilimsel ve Biçimbirimsel Çözümleme

	Biçimbilimsel çözümleme	Biçimbirimsel çözümleme
Eller	el-ler (2 biçim)	{EL}+{ler} (2 biçimbirim)
<i>Mütter</i> 'anneler'	Mütter (1 biçim)	{MUTTER}+{çoğ} (2 biçimbirim)
<i>factual</i> 'olgusal'	fact-u-al (3 biçim)	{FACT}+{-al} (2 biçimbirim)
<i>talks</i> '(O) konuşur'	talk-s (2 biçim)	{TALK}+{geniş zaman}+{3. şahıs}+{tekil} (4 biçimbirim)

Öğrenme Çıktısı

6 Ünlü değişimi, sıfır biçim, boş biçim ve alayım biçim kavramlarını tanıma
7 Biçimbilimsel/biçimbirimsel çözümleme yapma

Araştır 3

Türkmencede *süçü* 'tatlı', *süçürek* 'daha tatlı', *ol* 'o' (Clark, 1998: 147) sözcüklerinin biçimbilimsel ve biçimbirimsel çözümlemelerini yapınız.

İlişkilendir

Türk İşaret Dili (TİD), biçimbilimsel özellikleri bakımından ilginç görünüm-ler sunmaktadır. Örneğin, TİD'de *Ben seni görüyorum-sun* gibi tümceler kurallı sayılmaktadır. Aşağıdaki bağlantıdan *Türk İşaret Dili Dilbilgisi Kitabı*'na erişip, TİD ile sözlü dil arasındaki bu gibi

biçimbilimsel ve biçimbirimsel farklılıkları karşılaştırınız.

https://www.researchgate.net/publication/289532186_Turk_Isaret_Dili_Dilbilgisi_Kitabi

Anlat/Paylaş

Araştır bölümünde incelediğiniz Türkmençe örneklerin sözcük yapısını Türkçeleriyle karşılaştırınız. Benzerlik ve farklılıkları anlatınız.

yaşamla ilişkilendir

Dili oluşturan unsurlar arasında sınıflandırma, dağılım ve parçalama yoluyla ortaya çıkan böylesi yapısal ilişkiler sadece konuşma dillerinin özelliği midir? Şaşırmaya hazır mısınız?

ÇOCUKLARIN İŞARET DİLİ

Aslı ÖZYÜREK

Geçen hafta saygın bilim dergisi Science'da (17 Eylül, 2004 sayısı), aralarında benim de bulunduğum uluslararası bir araştırmacı grubunun, Nikaragua'daki bir grup işitme engelli çocuğun 30 yılda kendi kendilerine bir işaret dili geliştiren-

diklerini ortaya koyan araştırması yayımlandı. Araştırma ben (Dr. Aslı Özyürek Nijmegen Üniversitesi/Hollanda - Koç Üniversitesi/Türkiye), Dr. Sotaro Kita (Bristol Üniversitesi/İngiltere), Dr. Ann Senghas (Columbia Üniversitesi/ABD) tarafından ortaklaşa gerçekleştirildi.

Kullandığımız dilin nasıl ortaya çıktığı bilim dünyasında uzun süredir tartışılan bir konu. Bazı araştırmacılar dilin insan beynine özgü bir sistem olduğunu ve dil yetimizin öğrenilmesine bile bir refleks gibi ortaya çıkacağını iddia ederken, bazıları da dilin kültürel ve sosyal bir birikim olduğunu ve bir kuşaktan diğerine öğrenme yoluyla aktarıldığını savunuyor. Ancak bu tartışmayı açıklığa kavuşturmak oldukça zor. Zira hemen

her çocuk doğumdan başlayarak konuşan ve dil bilen insanlar tarafından yetiştirilir. Bu durumda dil yetisinin öğrenilmese de ortaya çıkıp çıkmayacağını tahmin etmek çok zor oldu.

İşte bu yüzden Nikaragua'da bir grup çocuk tarafından yaratılan işaret dili, bilimdeki bu tartışmaya ışık tutuyor. Bu çocuklar, anne babaları hiçbir işaret dili bilmedikleri ve birbirleriyle iletişime geçemedikleri için doğumlarını takip eden sürede hiç bir dil öğrenememişler, ancak bir araya geldikten 30 yıl sonra ve üç kuşakta kendi aralarında bir dil geliştirmeyi başarabilmişler. Bu çalışma aracılığıyla, bilim tarihinde ilk defa dilin oluşumu, bütün basamaklarıyla ve doğal bir biçimde nasıl geliştiği gözlemlenebildi.

Pantomimden yeni dile

1970'lerde Nikaragua'da işitme engelli doğan çocuklar çoğunlukla evlerde kalıp birbirleriyle ilişkiye geçemiyorlardı. Bu durumda sadece evdeki diğer aile fertleriyle oluşturdukları basit bir pantomim sistemi kullanıyorlardı. 1980'lerde Nikaragua hükümeti bu çocuklar için bir okul açtı ve işitme engelli çocuklar ilk defa bir araya gelip iletişim kurmaya başladılar ve yeni bir dilin temellerini attılar. İlk kuşakta bu sistem daha çok pantomim özelliklerini taşıyordu ve konuşan insanların jestlerine benziyordu. Ancak 10 yıl sonra okula ikinci ve üçüncü kuşak işitme engelli çocuklar katıldı. Bu çocuklar hem bir önceki kuşaktan bu sistemi öğrendiler hem de onlardan öğrendiklerini aşarak bu sisteme dünyanın diğer dillerinde bulunan özellikleri kattılar. Yeni gelen çocukların oluşturdukları bu sistem diğerinden çok farklıydı, çünkü bu yeni sistemde bilgi küçük elemanlara ayrılıyor ve sistematik bir şekilde yan yana konuyordu.

Doğuştan gelenler

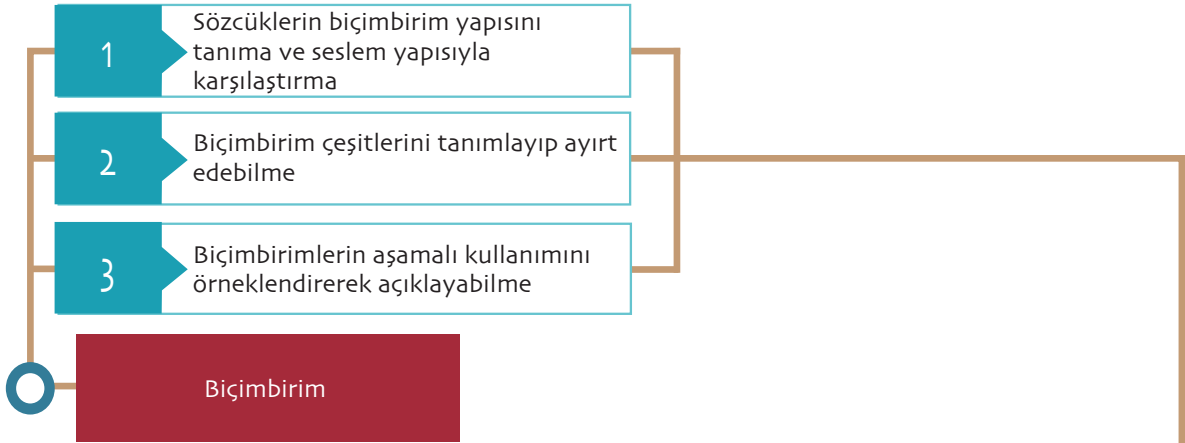
Bu çalışmada Dr. Senghas, Dr. Kita ve Dr. Özyürek, üç farklı kuşaktan oluşan gruplara bir çizgi film gösterip, işaret dillerini kullanarak gördüklerini anlatmalarını istediler. Filmin bir sahnesinde bir kedi bir topu yutuyor ve yuvarlanarak caddeden aşağı iniyordu. İlk kuşaktan çocuklar hem yuvarlanma hem de caddeden inmeyi tek bir el hareketiyle ifade ettiler. Ancak ikinci ve

üçüncü kuşaklar tamamen farklı bir ifade kullandılar. Bu ifade tarzında yuvarlanma için farklı bir işaret, aşağı inme için ikinci bir işaret kullandılar. Bu demektir ki tümsel bilgiyi elemanlarına ayırıp her eleman için ayrı bir işaret kullanıyorlardı. Daha sonra elemanları birbiri arkasına koyarak bir cümle haline getirdiler. Bu da gösteriyor ki çocuklar doğuştan bilgiyi elemanlara ayırıp, bir araya getirme yetisine sahipler ve bu yeti etraflarında tam oluşmuş bir dil olmasa da ortaya çıkıyor. Bu bulgular bugün kullandığımız dilin temel elemanlarının, çocuklarda doğuştan olduğunu göstermesi bakımından çok önemli, çünkü kullandığımız dilin tamamen kültürel aktarımla ve öğrenme yoluyla geçtiği varsayımına karşı bir bulgu oluşturuyor. Doğduğumuzda tamamen bir dile sahip olmasak da, etrafımızda konuşulan dili duymasak da, bilgiyi en basit elemanlarına ayırarak ifade etme yetisine sahibiz.

600 yıllık Türk işaret dili

Harvard'ın önde gelen dilbilim profesörü Steven Pinker'a ("Language Instinct" kitabının da yazarı) göre bu çalışma çok önemli bir buluşu açığa çıkarıyor: "İşitme yetisine sahip çocuklar her zaman doğal olarak etraftaki dili öğrendikleri için, çocukların tam olarak dil öğrenme sürecine kendilerinden ne kattıklarını bulmak çok zor. Ancak bu araştırmanın sonuçları çocukların etraflarında öğrenebilecekleri bir dil olmadığı durumda bile bir dil yaratabileceklerini gösteriyor". Bu satırların yazarı, halen Türkiye'deki işitme engellilerin kullandığı Türk İşaret Dili ile ilgili çalışmalar yapıyor. Türk İşaret Dili 600 yıllık bir geçmişe sahip. Ne yazık ki bugün okullarda öğretilmiyor. Bu durumda pek çok işitme engelli çocuk, 1970'lerin Nikaragua'sındaki çocuklar gibi sadece evlerinde aileleriyle bir pantomim sistemi kullanmakla kalıyorlar ve aileler çoğu kez çocuklarını diğer işitme engellilerle bir araya getirmiyor. Hâlbuki bu araştırmanın sonuçlarına göre bu çocuklar diğer çocuklarla bir araya gelirse evde aileleriyle oluşturamadıkları bir dil yaratabilirler.

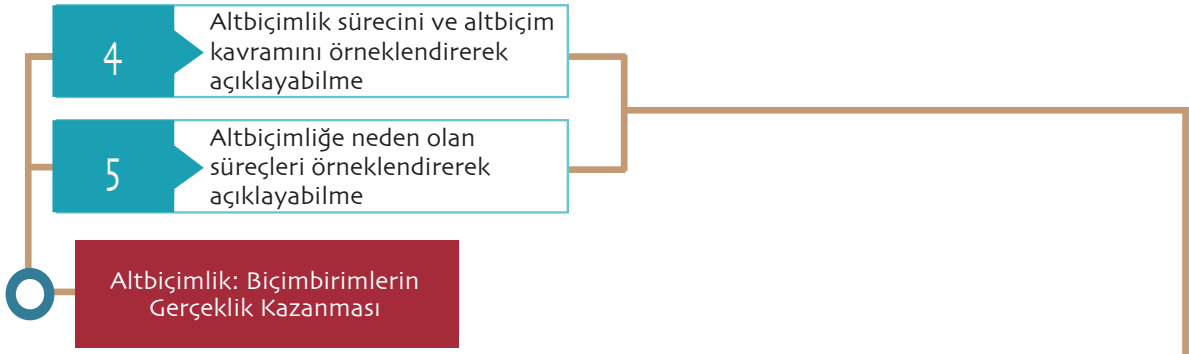
Kaynak: <http://www.acarindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423873127.pdf>

1 Biçimbirimler sözcükleri oluşturan en küçük soyut dilsel birimlerdir. Tekrarlanabilirlikleri, anlamlılıkları, karşıtsal dağılımları önemli ayırıcı özellikleridir ve biçimbirimleri tanıma ölçütü olarak kullanılabilir. Yine sözcük parçaları olarak tanımlanan seslemler, sesbilim öğeleridir. Her zaman anlamları olmadığından biçimbilimin çalışma konusuna girmezler. Örneğin, *ev-ler-de* sözcüğünün seslem yapısı birebir biçimbirim yapısıyla çakıştığından, bütün seslemler anlamlıymış gibi görünse de bunun dizgesel bir özellik olmadığı *e-vin-de* ve benzeri örneklerden kolaylıkla anlaşılabilir.

2 Biçimbirimler duruşlarına göre bağımlı ve bağımsız olarak iki alt kümeye ayrılırlar. *Dilbilim* sözcüğünde {DİL} ve {BİL} bağımsız, {-Im} bağımlı biçimbirimdir. Bağımlı biçimbirimler çekimsel ya da türetimsel önek, çek ve sonek; bağımsız biçimbirimler ise sözcük olarak ortaya çıkarlar. Bu iki grup öğelerinden anlamsal içeriği olanlar sözlüksel, görevsel içeriği olanlar ise dilbilgisel biçimbirim olarak sınıflandırılırlar.

3 Anadili konuşucuları yalnızca sözcükleri değil bunların içyapılarına ilişkin kurallara da erişimleri vardır. Bunlardan biri sözcük parçalarının sıralanmalarına ilişkindir. Sözcükleri oluşturan biçimbirimler hiyerarşik bir düzen içinde sıralanırlar. Örneğin, türetim ekleri çekim eklerinden önce, sayı ekleri durum eklerinden önce konumlanır. Eylem çekimlerindeki sıralama çatı, görünüş, zaman, kip, kişi ve sayı şeklinde ortaya çıkar. Türetim eklerindeki sıralanmanın belirleyicisi olarak da eklerin konu kapsamı ve taban seçimi gösterilir. **Dilbilimlerci*, **biçimbilimciler*, **araştıtır* gibi sıralanmaların dilbilgisidışı olmaları bu örneklerde sırasıyla çekim ekinin türetim ekinden, durum ekinin sayı ekinden ve zaman ekinin çatı ekinden önce konumlanmasından kaynaklanmaktadır. Qechua dilinde *-sci-rpari*-‘yardım-etki’ ve *rpari-schi* ‘etki-yardım’, sıralamalarındaki tercih ise türetim ekinin konu kapsamıyla ilgilidir. ‘Çalışmaya yardım’ anlamı *llank* ‘çalışmak’ eylemiyle *llank’ a-schi-rpari*, ‘unutmaya yardım’ anlamı ise *qunqa* ‘unutmak’ eylemiyle *qunqa-rpari-schi* şeklinde bir sıralama gerektirir. (Booj, 2005: 72).

4 Altbiçimlik, tek bir biçimbirimin türlü koşullanmalara bağlı olarak yüzey yapıda değişik biçimler alması sürecidir. Türkçedeki {-sIz} biçimbiriminin sesbilimsel koşullanmayla [-sız], [-siz], [-suz], [-süz] biçimlerinde ortaya çıkması buna örnek olarak gösterilebilir: *parasız, emeksiz, kurtsuz, çöpsüz*. Bu sözcüklerde kullanılan dört değişikden her biri {-sIz} biçimbiriminin altbiçimidir. Altbiçimler biçimbirimlerden farklı olarak karşıtsal değil bütünleyici dağılımdadırlar. Yani, bu örneklerde {-sIz} yerine {-II} biçimbirimini kullanılarak *paralı, emekli, kurtlu, çöplü* sözcükleri oluşturulabilir ancak birbirlerinin dışlayıcı olan altbiçimler karşıtsal olarak kullanılamazlar: **parasız, *parasuz, *emeksiz, *emeksüz, *kurtsüz, *kurtsız, *çöpsüz, *çöpsiz*. Öyleyse, aşağıdaki gibi bir genelleme yapılabilir: *X biçimi Y biçimbiriminin bir üyesiye, XY'nin bütünleyici dağılımda olan bir altbiçimidir.*

5 Bir biçimbirim yüzey yapıya çıkarken sesbilimsel, dilbilgisel / biçimbilimsel ve sözlüksel koşullanmalardan etkilenerek farklı şekiller alır:

- İngilizce *a table* 'bir masa' ve *an apple* 'bir elma' örneklerindeki *a/an* değişimi, önce gelen sesin ünlü ünsüz olmasına bağlı olduğundan sesbilimsel koşullanma;
- Almanca *ein grosser Wagen* 'büyük bir araba' (eril), *ein grosse Schlange* 'büyük bir yılan' (dişi) örneklerindeki *-er/-e* değişimi, cinsiyet ulamına bağlı olduğundan dilbilgisel / biçimbilimsel koşullanma;
- İngilizce *editorial* 'yayıncıyla ilgili', *doctoral* 'doktorlukla ilgili' örneklerindeki *-ial/-al* değişimi taban sözcüklere bağlı olduğundan sözcüksel koşullanma altında gerçekleşmektedir.

6

Ünlü değişimi, sıfır biçim, boş biçim ve alایش biçim kavramlarını tanıyabilme

7

Biçimbilimsel/biçimbirimsel çözümleme yapabilme

Diğer Biçimbilimsel Süreçler

- 6 • Ünlü değişimi: İngilizce *adam* sözcüğünün çoğulu, sözcükteki ünlünün daralmasıyla gerçekleşir: *man* (tekil) → *men* (çoğul)
- Sıfır biçim: İngilizcede *koyun* sözcüğünün çoğulu sıfır biçimle yapıldığından söyleyişte tekil biçimiyle aynıdır: *sheep* (tekil) → *sheep-ø* (çoğul)
 - Boş biçim: İngilizcedeki *sensual* sözcüğündeki *u*, sözcüğün sesletiminde bulunur ancak bir biçimbirim karşılığı yoktur.
 - Alایش biçim: Türkçedeki *geldim* sözcüğündeki *-m*, hem kişi (birinci) hem de sayı (tekil) bilgisi taşıyan bir alایش biçimidir.

7 Bir biçimbirim ve bunun biçimciği arasında her zaman birebir eşleşme olmayabilir. Yani, biçimbirimler farklı biçimlerde yüze çıkabilir. Bu yüzden, sözcüklerin yapısı biçimbilimsel ve biçimbirimsel olarak incelenir. Bu durum, dilde soyut anlam birimlerinin olduğu kabulünden kaynaklıdır. Biçimbirimsel çözümlemede, sözcüklerdeki biçimcikler sayılır, biçimbirimsel çözümlemelerde ise sözcükler biçimbirimlerine ayrılır. Örneğin, *gel-di-ø* sözcüğünde, 3 biçimbirim ama 2 biçimcik vardır.

1 -CI biçimbirimi aşağıdakilerden hangisinde kullanılmamıştır?

- A. Sancı
- B. Öncü
- C. Falcı
- D. Oduncu
- E. Kemancı

2 Aşağıdaki dil örnekleri Macarcada yönelme ekinin dağılımını göstermektedir.

<i>öröm</i>	'neşe'	<i>örömmek</i>	'neşeye'
<i>idö</i>	'zaman'	<i>idönek</i>	'zamana'
<i>tömeg</i>	'kalabalık'	<i>tömegmeg</i>	'kalabalığa'
<i>ház</i>	'ev'	<i>háznak</i>	'eve'
<i>varóz</i>	'şehir'	<i>városnak</i>	'şehre'
<i>mókus</i>	'sincap'	<i>mókusnak</i>	'sincaba'

(Jensen, 1990: 163)

Yönelme anlamını veren biçimbirim aşağıdakilerden hangisidir?

- A. [-nek]
- B. [-nak]
- C. [-nek] ve [-nak]
- D. {-nEk}
- E. {Ek}

3 Almandada *das Kloster* 'dehliz' sözcüğünün çoğulu *die Klöster* 'dehlizler', İngilizcede *man* 'adam' sözcüğünün çoğulu *men* 'adamlar' ve Türkçede *sen* sözcüğünün yönelme hali *sana* biçiminde gerçekleşir. Bu örneklerde hangi biçimbilimsel süreç görülmektedir?

- A. Boş biçim ekleme
- B. Sıfır biçim ekleme
- C. Alaşım biçim ekleme
- D. Ünlü değişimi
- E. Kök altbiçimliliği

4 - 7. Soruları aşağıdaki veriye dayalı olarak yanıtlayınız.

Batı Avustralya'da konuşulan Yingkarta dilinde tamlayan / yönelme eki adı verilen bir biçimbirim adlarla kullanıldığında -ngu şeklinde ortaya çıkarken ad ve sıfatlarla kullanıldığında aşağıdaki biçimlerde görülmektedir:

ADLAR

<i>mantu</i>	<i>mantuwu</i>	'et'
<i>papa</i>	<i>papawu</i>	'su'
<i>pipi</i>	<i>pipiwu</i>	'anne'
<i>thuthu</i>	<i>thuthuwu</i>	'köpek'
<i>kurtan</i>	<i>kurtanku</i>	'çanta'
<i>majun</i>	<i>majunku</i>	'kaplumbağa'
<i>nyanyjil</i>	<i>nyanyjilku</i>	'kadın'

SIFATLAR

<i>pika</i>	<i>pikawu</i>	'hasta'
<i>nginthirn</i>	<i>nginthirnk</i>	'soğuk'
<i>mangkurr</i>	<i>mangkurrku</i>	'üç'

(Bauer, 2003: 21)

4 Tamlayan/yönelme ekinin altbiçimleri hangileridir?

- A. -ngu, -wu
- B. -wu, -ku
- C. -ngu, -wu, -ku
- D. ngu-, wu-, ku-
- E. -ngu-, -wu-, -ku-

5 Altbiçimler hangi koşullanma altında ortaya çıkmaktadır?

- A. Sesbilimsel
- B. Dilbilgisel
- C. Sözcüksel
- D. Dilbilgisel ve sesbilimsel
- E. Sesbilimsel ve sözcüksel

6 *Purlijiman* 'polis' sözcüğünün tamlayan/yönelme durumu aşağıdakilerden hangisidir?

- A. Purlijimanku
- B. Purlimanwu
- C. Kupurlijiman
- D. Wupurlijiman
- E. Purlikujiman

7 *Kartu* 'adam' sözcüğünün tamlayan/yönelme durumu aşağıdakilerden hangisidir?

- A. Wukartu
- B. Kartuwu
- C. Kartungu
- D. Kartuku
- E. Kukartu

8.-9. Sorular aşağıdaki veriye dayalı olarak yanıtlayınız.

<i>de:k</i>	' <i>uyu</i> '	<i>domne:k</i>	' <i>uyku</i> '
<i>kat</i>	' <i>kes</i> '	<i>komnat</i>	' <i>kesik</i> '
<i>suo</i>	' <i>sor</i> '	<i>somnuo</i>	' <i>soru</i> '

(Bauer 2003: 52)

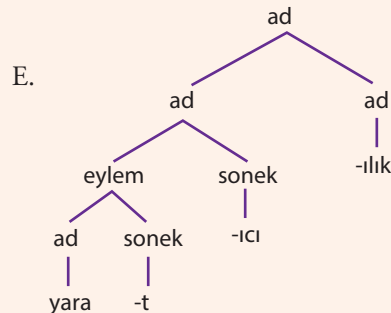
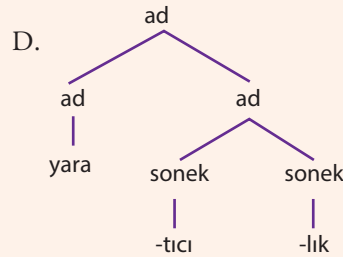
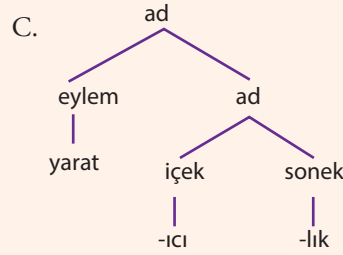
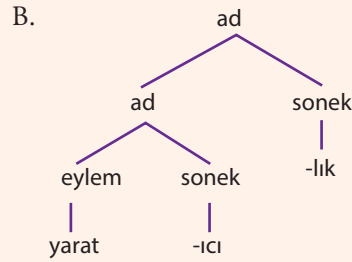
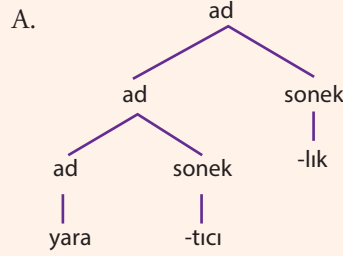
8 Bağımlı biçimin konumuna göre türünü belirleyiniz.

- A. Önek
- B. İçek
- C. Sonek
- D. Türetim eki
- E. Çekim eki

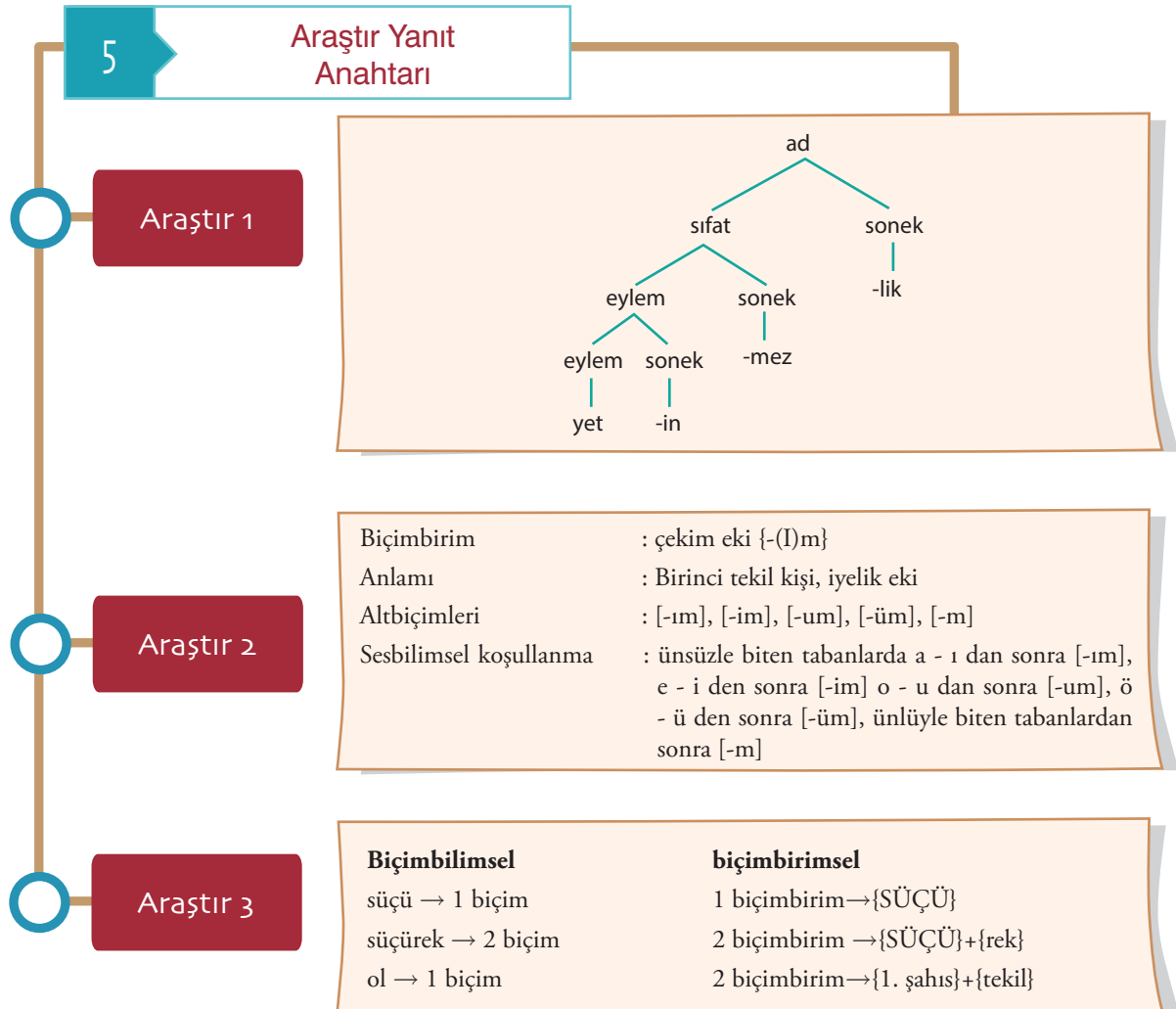
9 Bağımlı biçimin görevine göre türünü belirleyiniz.

- A. Önek
- B. İçek
- C. Sonek
- D. Türetim eki
- E. Çekim eki

10 Aşağıdakilerden hangisi *yaratıcılık* sözcüğünün aşamalı yapısını gösteren dizim ağacıdır?

1. A Yanıtınız yanlış ise “Biçibirim ve Altbiçimlik” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
2. D Yanıtınız yanlış ise “Biçibirim ve Altbiçimlik” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
3. D Yanıtınız yanlış ise “Altbiçimlik ve Diğer Biçimsel Süreçler” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
4. C Yanıtınız yanlış ise “Altbiçimlik” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
5. D Yanıtınız yanlış ise “Altbiçimliğe Neden Olan Süreçler” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
6. A Yanıtınız yanlış ise “Biçibirim Türleri” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
7. B Yanıtınız yanlış ise “Biçibirim Türleri” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
8. B Yanıtınız yanlış ise “Biçibirim Türleri” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
9. D Yanıtınız yanlış ise “Biçibirim Türleri” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
10. B Yanıtınız yanlış ise “Biçibirimlerde Sıralama” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

Kaynakça

- Aksu-Koç, A & Slobin, D. I. (1985) The acquisition of Turkish. In D. I. Slobin (Ed.), *The crosslinguistic study of language acquisition* (Vol I) (pp. 839-879). London: Lawrence Erlbaum.
- Anderson, S. R. (1982). Where's morphology? *Linguistic Inquiry*, 13, 571-612.
- Aronoff (1976). *Word Formation in Generative Grammar*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Bauer, L. (1983) *English word-formation*. Cambridge: CUP.
- Bauer, L. (2003) *Introducing linguistic morphology*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Bazell, C. E. (1953) *Linguistic form*. İstanbul: İstanbul Press.
- Bloomfield, L. (1926). A set of postulates for the science of language, *Language*, 2 (3), 153-164.
- Bloomfield, L. (1935). *Language*. London: Allen Unwin.
- Booj, G. (2005). *The grammar of words*. Oxford: OUP.
- Bybee, J. (1985). *Morphology*. Amsterdam: John Benjamins.
- Gleason, H. A. (1955). *Workbook in descriptive Linguistics*. New York: Holt, Rinehart & Winston Inc.
- Greenberg, J. (1960). A Quantitative approach to the morphological typology of language. *IJAL*, 26, 178-194.
- Greenberg, J. (1966). Some universals of grammar with particular reference to the order of meaningful elements. In J. Greenberg (Ed.), *Universals of language* (pp.73-114). Cambridge, MA: MIT Press.
- Halle, M. (1973). Prolegomena to a theory of word-formation. *Linguistic Inquiry* 4, 3-16.
- Harris, Z. (1951). *Methods in structural Linguistics*. Chicago: Chicago University Press.
- Haspelmath, M. (2002). *Understanding morphology*. London: Arnold.
- Hockett, C. F. (1947). Problems of morphemic analysis. *Language*, 23, (4), 321-343.
- İmer, K., Kocaman, A. & Özsoy, A. S. (2011) *Dilbilim Sözlüğü*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Lass, R. (1984). *Phonology*. Cambridge: CUP.
- Lieber, R. (1992). *Deconstructing morphology*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Lyons, J. (1968). *Introduction to theoretical Linguistics*. Cambridge: CUP.
- Lyons, J. (1977) *Semantics*. Cambridge: CUP.
- Matthews, P. (1991) *Morphology*. Cambridge: CUP.
- Nida, E. A. (1946). *Morphology*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- Nida, E. A. (1948). The identification of morpheme. *Language*, 24 (4), 414-441.
- Robins, R. H. (1964). *General Linguistics*. London: Longmans.
- Strang, B. M. H. (1969). *Modern English structure*. London: Edward Arnold.
- Yule, G. (1996) *The study of language*. Cambridge: CUP.
- Zellig, H. (1942). Morpheme alternants in linguistic analysis. *Language*, 18, (3), 169-180.
- Zimmer, K. E. (1964). Affixal Negation in English and Other Languages: An Investigation of Restricted Productivity. (Supplement to WORD 20 (2): No. 5)

internet kaynakları

<http://wals.info/>

<http://www.mpi.nl/people/ozyurek-asli>

<http://www.freedigitalphotos.net/images/agree-terms.php?id=10079160>

<https://visuwords.com/>

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_dltvtb&view=dltvtb

https://www.researchgate.net/publication/289532186_Turk_Isaret_Dili_Dilbilgisi_Kitabi

<http://www.dnathan.com/language/turkish/tsd/>

http://wikivisually.com/wiki/Longest_word_in_Turkish

Bölüm 6

Biçimbilim-III: Çekimsel Biçimbilim

öğrenme çıktıları

Sözcük Sınıflandırma

1 Sözcük sınıflandırma ölçütlerini tanıyıp açıklayabilme

Açık Küme Sözcükleri: Ad

2 Adsıl ulamları listeleyip açıklayabilme

Açık Küme Sözcükleri: Eylem

3 Eylemcil ulamları listeleyip açıklayabilme

Açık Küme Sözcükleri: Sıfat ve Belirteç

4 Sıfat ve belirteç ulamlarını listeleyip açıklayabilme

Kapalı Küme Sözcükleri

5 Kapalı küme ulamlarını listeleyip açıklayabilme

Anahtar Sözcükler: • Açık Küme • Çekim • Adsıl Çekim • Kapalı Küme • Sınıflandırma • Eylemcil Çekim

-miş.

-müştüm.

-müşmüşsünüz.

-mişmişiz.

-miş.

-mişim.

-müşsün.

-mişmişim.

-müşmüşüm.

-müşsünüz.

-müştü.

-mişsin.

-müşüz.

GİRİŞ

Yaşayan tüm canlılar dünyayı çeşitli sınıflandırmalar yaparak algılarlar. Hayatta kalmanın bir gereği olarak hiç değilse beslenme, korunma ve üreme gereksinimlerini karşılamak üzere sırasıyla [+yenebilir] [-yenebilir], [+zararlı] [-zararlı], [+türdeş] [-türdeş] ayrımlarını yapmak zorundadırlar. Demek ki, dünyada işlev görebilmenin bir koşulu, farklı varlıkları aynı türün örnekleri/halleri olarak gruplandırabilme gerekliliğidir. Bu yüzden, gördüğümüz her şeyi doğal olarak bir sınıfın türü olarak algılarız: bir araba türü, bir hayvan türü, bir kuş türü, bir ses türü vb. *Bu nedir* sorusu, sınıflandırma yapamamanın, bir varlığı ait olduğu gruba yerleştirememenin tedirginliğini yansıtmaz mı? Dış dünyanın karmaşıklığını gidermek için kullanılan bu doğal sınıflandırma yetisi, dildeki düzeni sağlamak için de kullanılır. Peki ama bu nasıl yapılır? Aynı sınıfa ait olmanın koşulları nelerdir? Varlıklar bir takım ortak özellikleri doğrultusunda sınıflandırılırlar. Örneğin, *çocuk şekerini annesine verdi* tümcesinin öğeleri nasıl sınıflandırılır ve anlamı nasıl çözümlenir bir düşünelim. Acaba sözcüklerin anlamlarını listeyerek mi?

- (1) çocuk: Küçük yaştaki oğlan veya kız.
 şeker: Şeker kamışı, şeker pancarı, patates, havuç, mısır, buğday vb. bitkilerin sap ve köklerinin öz suyundan veya nişastasından çıkarılan, birleşiminde karbon, oksijen ve hidrojen bulunan, beyaz, suda eriyen, mayalanabilen ve çoğu tatlı olan maddelerin genel adı.
 anne: Çocuğu olan kadın, ana, valide.
 vermek: Üzerinde, elinde veya yakınında olan bir şeyi birisine erişirmek, iletmek

<http://tdkterim.gov.tr/bts/>

Sözcüklerin anlamsal içeriklerini veren böyle bir listeden yalnızca *çocuk*, *şeker* ve *anne* sözcüklerinin işaret ettiği varlıkları ve *vermek* eyleminin gösterdiği hareketi kavrayabiliriz. Oysa, tümcenin anlamı bundan ibaret midir? Bütün anadili konuşucuları bu tümceden eylemin kılıcısının *anne*

değil *çocuk* olduğunu, sadece bir tane çocuk ve bir tane anne olduğunu, eylemin çoktan gerçekleşmiş olduğunu ve bu bilginin gerçeğin bildirimi şeklinde aktarıldığını anlarlar. Bütün bunları da çekimsel biçimbilimin araçlarını kullanıp aşağıdaki bilgilere erişerek yaparlar:

- (2) a. *Çocuk*, *şeker* ve *anne* sözcükleri, durum ekleri taşıdığı için ad, *vermek* sözcüğü de *-dı* ekini taşıdığından eylemdir.
 b. *Çocuk*, sıfır biçim, *şeker -i*, *anne -e* eklerini taşıdığı için sırasıyla özne, dolaysız tümleç ve dolaylı tümleçtir.
 c. *Verdi* görünüş ve kip özellikleri sebebiyle gerçekleşmiş bir eylemdir.

İngilizce gibi sınırlı sayıda biçimsel süreç kullanan başka dillerde ise bu sınıflandırmaları yapmak için sözdizimsel süreçleri ve çekim ekleri yerine işlevsel bağımsız biçimbirimleri kullanmak gerekli olabilir. Örneğin, *Çocuğu öptü anne* tümcesi aynı sözcükler ve Türkçedeki sıralamayla İngilizce'ye çevrildiğinde anlamı biraz daha farklı olan *The child kissed the mother* 'Çocuk anneyi öptü' tümcesi ortaya çıkar. Bunun nedeni İngilizcede sözcüklerin dilbilgisel rollerinin belirleyicisinin, tümce içindeki konumları olmasıdır. Tümce başındaki ad özne, eylemden sonra gelen ad ise nesnedir. Bu örneklerden de anlaşıldığı üzere, sözcükleri sınıflandırmada onların anlamsal içeriklerinin yanı sıra dilbilgisel görevlerini de dikkate almak kaçınılmazdır. Şimdi bunların nasıl gerçekleştirildiğini dünya dillerinden örneklerle ele alalım.

SÖZCÜK SINIFLANDIRMA

Dillerin yapısını çözümlenmenin en önemli yollarından birisi, sözcükleri sınıflarına ayırmaktır. Bütün dillerde evrensel olarak sözcükleri ayrıştırıp sınıflandırma eğilimi olmasına rağmen, bu sınıflandırmaların biçimi ve sayısı dilden dile değişim gösterebilir. Ancak yine de sözcük sınıfı sistemlerine dair bazı evrensel genellemeler yapılabilir.

Bir **sözcük sınıfı**, (*sözlüksel ulam* veya *sözcük türü* de denir), kendisinin ayırt edici özelliklerini paylaşan sözcüklerden oluşur. Ancak, her sınıf için merkez ve merkez dışı üyeler olabilir; bu da sınıflandırmanın mutlak değil dereceli olduğunun bir göstergesidir. Bu bağlamda, **merkez üyeler** sınıfın tüm özelliklerini taşıyan, **merkez dışı üyeler** ise kimi zaman merkez üyeler gibi hareket edemeyen sözcüklerdir. Örneğin, *ağaç eşya* ve *dayanıklı eşya*

öbeklerinde kullanılan *ağaç* ve *dayanıklı* sözcükleri birer niteleyicidir. Ancak niteleyicilerin derecelenme ölçütüne göre, *dayanıklı* sözcüğü derecelendirilebildiği için sınıfın daha merkezi bir üyesidir. [*Daha dayanıklı*] *eşya*, [*ne kadar dayanıklı*] *eşya*, [*çok dayanıklı*] *eşya* kurallı iken **[daha ağaç]* *eşya*, **[ne kadar ağaç]* *eşya*, **[çok ağaç]* *eşya* kurallı değildir.

Sözcük sınıflarına ilişkin bir diğer nokta ise kullanımlarına bağlı olarak aynı sözcüğün farklı sözcük sınıflarına atanabilir olmasıdır. Örneğin, Türkçedeki *ara* sözcüğü bağlam içinde sırasıyla ad, sıfat, zarf ve ilgeç olarak sınıflandırılabilir: *ara verelim*, *ara sokak*, *ara ara uğrarım*, *arkadaşlar arası*. Öyleyse, sözcük sınıflarının geçirgen, sınıf üyeliğinin de dereceli olduğunu unutmamak gerekir. Bu durumda, sınıflandırmalarda bir sınıfın alt ulamlarını belirlemek için birden fazla sınıflandırma ölçütü kullanmak gerekebilir.

✓ Her sözcük sınıfının ayırıcı özelliklerinin tümünü taşıyan üyesi, o sınıfı temsil etme niteliği yüksek olan **merkez üye**dir. **Merkez dışı üye** ise temsil niteliği düşük olan üyedir.

Sınıflandırma Ölçütleri

Sözcük sınıflandırmalarında üç ölçüte değinilir: Biçimbilimsel ölçüt, dağılımsal ölçüt ve anlamsal ölçüt. Geleneksel sınıflandırmalar, sözcüklerin anlam özelliklerine göre yani anlamsal ölçüte göre yapılmaktaydı. Ancak bu ölçütün sorunsuz olmadığını (1) ve (2)'deki örneklerde görmüştük. Sa-

vımızı biraz daha netleştirmek için başka örnekler üzerinden devam edelim. Anlamsal sınıflandırmalarda adlar kişi, yer, ve nesnelere işaret eden sözcükler olarak tanımlanmaktadır. Ancak biliyoruz ki bunlar ayrıca soyutlamalar yapmak (*varlık*, *iyilik*), gerçekte var olmayan unsurları (*boşluk*, *yokluk*, *kimse*) adlandırmak, yanı sıra olayları (*cenaze*, *bayram*, *düğün*) adlandırmak için de kullanılmaktadır. Öyleyse, dış dünya ile sözcük sınıfları arasında her zaman birebir bir eşleşme aramak yersizdir. Zaten, bunlar dış dünyadan bağımsız, tamamen dilbilimsel/dilbilgisel sınıflamalardır. Kaldı ki, anlamlarını bilmediğimiz sözcükleri bile sınıflandırabilmemiz, anlamsal ölçütün sınıflandırmanın belki gerekli ama kesinlikle yetersiz olduğunun bir diğer göstergesidir. Örneğin, Türkçe konuşucuları, *alkıyor* gibi uydurma bir sözcüğü rahatlıkla eylem olarak sınıflandırabilirler. Hatta, “*Şu çocuk dün de aynı şeyi yapmış. Çocuk dün ne yapmış?*” sorusuna “*Alkımış*” cevabını bile verebilirler. Aynı sözcüğü *Bugün yeni bir alk aldım* örneğine bakarak ad olarak da sınıflandırabilirler. Nasıl mı? Sözcükleri dilbilgisel özelliklerinde göre sınıflandırdığı için anlamsal ölçütten daha nesnel ve güvenilir olan biçimbilimsel ve dağılımsal ölçütleri kullanarak. **Biçimbilimsel ölçüt**, sözcükleri aldıkları ekleri gözeterek sınıflandırır. Öyleyse, *alk* fiil olmalıdır çünkü fiillerin taşıdığı bir eki taşımaktadır. **Dağılımsal ölçüt** ise, sözcükleri öbek ve tümce içindeki dağılımlarını gözeterek sınıflandırır. Öyleyse, yukarıdaki *yeni bir alk* içinde kullanılan *alk* bir ad olmalıdır çünkü bir tanımlıktan sonra kullanılmıştır. Şimdi bunları biraz daha yakından ele alalım.

SÖZCÜKLER KONUŞUCUNUN
ELİNDE BİÇİMSEL İPUÇLARINA
GÖRE SINIFLANDIRILIRLAR.
BULUNDUKLARI KONUMLARA GÖRE
ŞU YA DA BU STATÜYÜ ALIRLAR.

Resim 6.1 Dilbilgisel Ölçütün Bulucusu Charles C. FRIES (1887-1967)

✓ Nesnel sınıflandırmalarda, **dağılımsal ölçüt**, sözcükleri tümce ve öbek içinde sıralanışlarına ve yüklendikleri işlevlere göre, **biçimbilimsel ölçüt** ise, bunların içyapısındaki eklerin kullanılma olasılıklarına göre sınıflandırmak için kullanılır.

Dağılımsal ölçüt, dördüncü bölümde sözü edilen yerine koyma işlemini kullanarak sözcükleri öbek ve tümce içinde dağılımlarına göre sınıflandırır. Buna göre, bir bağlam içinde aynı konumda kullanılabilen sözcükler aynı sözcük sınıfının üyeleri olarak kabul edilir. Örneğin, *ilginç bir soru* öbeği içinde *ilginç, uzun, kısa, yeni* sözcükleri aynı konumda birbirlerinin yerine kullanılabilirken, *git, için* ve *koltuk* sözcükleri bu konumda kuralsız yapılar üretir:

(3)	ilginç bir soru	ilginç bir soru
	uzun bir soru	*git bir soru
	kısa bir soru	*için bir soru
	yeni bir soru	*koltuk bir soru

Öyleyse, bu sözcüklerin öbek içindeki yerini göstermek için şöyle bir sınaama çerçevesi oluşturabiliriz: _____ bir AD. Bu gösterim, sınanan sözcüklerin çizgi ile gösterilen boş konumda kullanılabilir olduğunu göstermektedir. Demek ki, *ilginç, uzun, kısa, yeni* sözcükleri bu konumda kullanılabilir olma özelliğini paylaşmakta ve dolayısıyla da bu ortak davranışları bakımından aynı sınıfın üyeleri olarak sınıflandırılabilirlerdir. Nitekim Türkçedeki durum da böyledir. Bu sözcükler dağılım özellikleri bakımından bir tanımlık ve addan önce gelen sıfatlardır. Çözümlememizin bir sonraki aşaması, *git, için, koltuk* sözcüklerinin dağılımlarını bulmayı ve bu sözcükleri de ortak dağılımsal özellikleri doğrultusunda sınıflandırmayı içermelidir. Dağılımsal ölçüt sözdizim temelli olduğu için bu bölümde bu kadar değinmekle yetinip biçimbilimsel ölçüt üzerinde daha fazla yoğunlaşacağız.

Biçimbilimsel ölçüt, sözcükleri aldığı ekler doğrultusunda sınıflandırarak işletilir. Beşinci bölümde de değinildiği gibi, ekler anlam ve görevlerine göre türetim ve çekim ekleri olarak iki grupta toplanır. Öyleyse, sözcük sınıflandırmalarında türetimsel ve çekimsel ölçütler biçimbilimsel ölçütün alt uamları olarak karşımıza çıkar. Ancak, türetimsel

süreçler çekimsel süreçler kadar işlek olmadıklarından, sözcük sınıflandırmalarında çekimsel süreçler kadar güvenilir bilgiler sağlamazlar. Yalnız, oldukça işlek olan bazı türetim ekleri bu genellemenin dışında tutulabilir. Çekim eklerinin işlekliliği, çekimsel uamların bir sözcük sınıfının tüm üyelerine atanabilmesinden kaynaklıdır. Yani, bir sözcük sınıfının bütün üyeleri, buldukları sınıfa ilişkin bütün çekimlere girerler ve aynı çekimsel süreçlerden geçen bu sözcükler aynı sınıfın üyeleri olarak gruplandırılırlar. Örneğin, Türkçede *evde, denizde, okulda* kurallı iken **gitte, *gelde, *uyuda* kuralsızdır. Benzer şekilde *gidiyor, geliyor, uyuyor* kurallı iken **eviyor, *deniziyor, *okuluyor* kuralsızdır. Öyleyse, bu sözcükler iki farklı alt uam oluşturmaktadır: –*de* alanlar (adlar) ve –*iyor* alanlar (eylemler).

Sınıflandırma ölçütlerinin kullanılabilirlikleri, dillerin biçimbilimsel özellikleriyle yakından ilişkilidir. Örneğin, İngilizce gibi az sayıda çekimsel uam kullanan bir dilde dağılımsal, Türkçe gibi yoğun biçimbilimsel süreçler kullanan eklemeli bir dilde ise çekimsel ölçekler daha güvenilir sonuçlar sağlayacaktır. Bu bölümde konumuz çekimsel biçimbilim olduğu için, diğer ölçütlere kısaca değinip, çekimsel süreçlere yoğunlaşarak dünya dillerinde görülen çekimsel sınıflandırmaların sayısını ve türlerini ele alacağız. Örneklerimize geçmeden önce dilbilimde çekim teriminin ifade ettiği kavrama bakalım. **Çekim**, bir dilde sözlükbirimlere buldukları sözdizimsel konuma uygun bir biçim vermek üzere çekim ekleriyle gerçekleştirilen ve bitiminde de bir dizi sözcükbiçim üreten bir süreçtir. Bu sırada, sözcükbiçimlerin tümcede sıralanması ve diğer biçimlerle ilişkisi söz konusu olduğundan, sözdizim güdümlü bir sözcük üretme süreci olarak da tanımlanır. Bu yüzden, çekimsel kategorilerin biçimsözdizimsel özelliklerinin bulunduğundan söz edilir (Stump 2004: 22).

Sözcük Sınıfları

Dildeki her bir sözcük en az bir sözcük sınıfına atanır ve bu da o sözcüğün daha büyük dil yapıları içindeki görevlerini ve aynı sözcük sınıfı içindeki diğer sözcüklerle olan benzerliklerini belirler. Daha önce sözcüklerin sözlüksel (içerik) ve dilbilgisel (işlevsel) olmak üzere iki gruba ayrıldığından söz etmiştik. İçerik sözcükleri sözcüklerin iletişimsel değerini ve etkisini artıran, biçimleri girdikleri çekimler sebebiyle değişken olan anlamlı sözcüklerdir. Bu

sözcüklerin oluşturduğu sınıflar, yeni üye katılımına elverişli olduğu için üretken **açık kümeler**dir. Tipik örnekleri ad, eylem, sıfat ve belirteçlerdir. Bunların arasında, adlar ve eylemler bütün dillerde birincil (major) sözlüksel sınıflardır. Sıfatlar dillerde bağımsız bir sözcük sınıfı olarak bulunabilir veya bulunmayabilirler, ancak belirteçlerin evrenselliği bütün bu sözcük sınıflarına göre daha düşüktür. İşlevsel (görevli) sözcükler sözcüğe anlamsal katkılarda bulunmazlar ve bu yüzden bir iletişimsel değer taşımazlar. Bunun yerine tümce parçaları arasında ilişkiler kurarak bazı dilbilgisel görevleri yerine getirirler. Çoğunluğu çekim almayan bu sözcüklerin değişken biçimleri yoktur ve oluşturdukları sınıflar yeni üye katılımına elverişli olmadığı için **kapalı kümeler**dir. İkincil (minor) sözcük sınıfları olarak da adlandırılırlar. Tipik örnekleri adıl, ilgeç, bağlaç ve belirleyicilerdir. (Robins, 1964: 230).

✓ **Açık küme**, üye sayısı fazla olan ve kolaylıkla yeni üyeler kabul eden, **kapalı küme** ise çok nadiren yeni öğeler kabul eden ve üye sayısı sınırlı ya da değişmez olan bir sözcük sınıfıdır.

Öğrenme Çıktısı

1 Sözcük sınıflandırma ölçütlerini tanıyıp açıklayabilme

Araştır 1

Aşağıdakilerden hangisi, birden fazla sözcük sınıfının kapsamına girebilir?

say-, sür-, boya-, ekşi-, kalsar-, çok, yardımsever, köşesiz.

İlişkilendir

Üç tane dilbilgisi ders kitabını inceleyiniz. Bu kitaplardaki sözcük sınıflandırma yollarını bu bölümde anlatılanlarla karşılaştırınız. Dilbilimsel değerlendirmeler yapınız.

Anlat/Paylaş

Çekimsel süreçlerin yokluğunda dilde neler olabileceğini düşününüz ve arkadaşlarınıza bunların önemini anlatınız. Bunların eksikliğinin diller tarafından nasıl giderilebileceğini tartışıp anlatınız.

AÇIK KÜME SÖZCÜKLERİ: AD

Adlar, çekimsel ölçüte göre sayı, cins ve durum çekimlerine giren sözcükler olarak sınıflandırılırlar. Dağılımsal ölçüte göre ise, eylemlerin temel üyesi olarak ad öbeklerinin başı olurlar ve bazen de eylem öbekleri içinde yüklemci olarak işlev görürler (bkz. Sözdizim üniteleri). Anlamsal ölçüte göre de kişi, yer ve nesnelere, yanı sıra da soyut kavramları gösteren sözcüklerdir: *masa, sıra, kedi, ev* (somut), *sevgi, iyilik, sağlık* (soyut). Şimdi dünya dillerinden örneklerle adsıl çekimlere bir göz atalım.

Adsıl Çekim

Adsıl çekim, ad ve ad soylu sözcüklerin taşıdığı, durum, sayı, cins bilgisini kodlayan bir dilbilgisel ulamdır.

Sayı

Sayı, varlıkların nicelleştirilmesini kodlayan, niceleyicilerin yokluğunda sayının anlaşılabilir olmasını kılan bir dilbilgisel ulamdır. Birçok dilde tekil-çoğul karşıtlığını kodlar (Anderson, 1985: 174; Corbett, 2001: 20). Sayı ekinin baş ad üzerinde görülmesi yaygındır: İngilizce (*a*) *cat* 'kedi', *cat-s* 'kediler', (*a*) *big cat* 'büyük kedi', *big cat-s* 'büyük kediler'. Bazen de Farsçada olduğu gibi ad öbeğinin sonunda da görülebilir: *ketāb* 'kitap' → *ketāb-hā* 'kitaplar', *ketāb-e bozorg* 'büyük kitap' → *ketāb-e bozorg-hā* 'büyük kitaplar' (Cruse, 1994: 2859).

Bazı dillerde sayı çekiminde tekil-çoğul karşıtlığının yanı sıra 'iki adet' anlamı taşıyan **ikil** ve 'üç adet' anlamı taşıyan, **üçül** karşıtlıkları da kullanılır. Bunlardaki kapsama sıralaması aşağıdaki gibidir (Greenberg, 1966: 94; Croft, 1990: 96-7):

- (4) tekil > çoğul > ikil Sorbca (Almanya)
 tekil > çoğul > ikil > üçül Larike (Endonezya)

Bu sıralamalar sağdaki öğelerin soldakileri kapsadığını göstermektedir. Yani, ikil ulamı olmayan bir dilde üçül, tekil kavramı olmayan bir dilde sağdaki ulamların hiçbiri veya çoğul ulamı olmayan bir dilde ikil, üçül ulamları da görülmez. Böylelikle, çok değerli sistemlerde çoğul algısı da değişir (Saussure, 1959: 116). Örneğin, Türkçe ve İngilizce gibi ikil kategorisi olmayan bir dillerde çoğul, 'birden fazla' anlamına gelirken, ikil kategorisi olan bir dilde 'ikiden fazla', üçül kategorisi olan dilde 'üçten fazla' anlamına gelecektir. Aşağıda, ikil çekimi içeren bir dilden örnekler verilmiştir:

Tablo 6.1 İkili-Çoğul Ulamı – Yukarı Sorbca

Tekil		İkil	Çoğul
ja'ben'		mój 'biz ikimiz'	my 'biz'
ty 'sen'		wój 'siz ikiniz'	wy 'siz (hepiniz)'

Kimi dillerde bir adın yalın biçimiyle kullanılması her zaman tekilğin göstergesi olmayabilir. **Genel sayı** terimiyle anlatılan bu duruma Etiyopya'da konuşulan Bayso dilinde rastlanmaktadır. Bu dilde adlar ek almadığında sayı bilgisi vurgulanmadığından, bunların göndermeleri tekil ya da çoğul olarak algılanabilmektedir. Bu adların ekli kullanımları ise tekliliği ya da çokluğu öncelemek amacıyla seçilmektedir (Corbett, 2001: 10-11).

- (4) luban 'bir yada daha çok aslan'
 lubantiti 'tek aslan'
 lubanja 'az sayıda aslan'
 lubanjool 'aslanlar'

Türkçede de tekil-çoğul karşıtlığının edimsel nedenlerle göz ardı edildiği durumlar vardır. Bu durumlarda adlar yalın kullanılır ve bu yüzden de tekil ya da çoğul olarak algılanır (Corbett, 2001: 14; Schroeder, 1999).

- (5) Adama köpek saldırmış. (bir köpek / birden fazla köpek)
 Adama bir köpek saldırmış. (bir köpek)
 Adama köpekler saldırmış. (birden fazla köpek)

Adlar sayı çekimine girip girmemelerine göre, sayılabilen ve sayılamayan olmak üzere ikiye ayrılırlar. Bu kavramsal ayırım, adların biçimlerine de yansır:

- (6) **İngilizce**
cat	'kedi'	cats	'kediler'
car	'araba'	cars	'arabalar'
air	'hava'	X	X
X	X	measles	'kızamık'

(6) da görüldüğü üzere, İngilizcede sayılabilen adlar her zaman tekil-çoğul karşıtlığını aktarmasına karşılık, sayılamayan adlar ya yalnızca tekil ya da çoğul biçiminde kullanılmaktadır. Bu da bazı adlar için sayı çekiminin sözlüksel olarak belirlendiğini göstermektedir. Türkçede ise sayılabiliğe ilişkin İngilizcedeki kadar kesin dilbilgisel ayırımlar yoktur (Göksel & Kerslake, 2005: 163). Her hangi bir biçimde

nicellik katılabilen hemen her ad, tekil-çoğul çekimine girebilmektedir: *ev-evler, su-sular* (bardak), *yalnızlık-yalnızlıklar* (zamanlar, günler), *kum-kumlar* (parçacıklar), *haberler* (haber akışı), *paralar* (deste, bozukluk). Buna karşılık, Türkçedeki sayısal belirleyicilerle kullanılan adlara çoğul ekini yasaklayan kural, bu esnek kullanımlara bir sınırlık getirmektedir: **iki ağaçlar, *beş çocuklar, *on sorular*. Yine de, bazı kalıplaşmış özel kullanımlarda bu kuralın bile esnetildiği görülmektedir: *yedi cüce* (herhangi bir yedi cüce), *Yedi Cüceler* (herkesin tanıdığı masal kahramanı olan cüceler). Ancak bazı belirleyiciler de zorunlu olarak çoğul ulamı gerektirir: *bazı öğrenciler, *bazı öğrenci, bir takım öğrenciler, *bir takım öğrenci*.

Tablo 6.2. 'de gösterildiği gibi, dillerde sayı bilgisi tipik olarak çekim ekleriyle kodlanmakla birlikte bundan sapsular da olabilir (Dryer, 2011):

✓ **Sayı**, adların niceliğini, tekil, çoğul, ikil, üçül gibi karşıtlıklar etrafında kodlayan dilbilgisel ulamdır.

Tablo 6.2 Sayı Ulamının Yaygın Kodlama Biçimleri

Diller	Çoğul Biçimi	Biçimin Gerçekleşme Şekli
Anindilyakwa (Avustralya)	<i>wirr-iyikwayiwa</i> SAYI -çocuk 'çocuklar'	önekle
Nagatman (Papua Yeni Gine)	<i>a 'ma-re</i> köpek SAYI 'köpekler'	sonekle
Yuman (Güneybatı Amerika)	<i>humar</i> 'çocuk' <i>humaar</i> 'çocuklar'	ünlü değişimiyle
Ngiti (Kongo)	<i>màlàyikà</i> 'melek' <i>màlàyiká</i> 'melekler'	vurguyla
Endonezya Dili	<i>rumah</i> 'ev' <i>rumah rumah</i> 'evler'	ikilemeyle
Misantla Totonac (Meksika)	<i>lìi-šaaluh</i> SAYI -çanak 'çanaklar' <i>miŋ-kam-án</i> İYELİK-yavru- SAYI 'yavruların'	hem önek hem de sonekle
Chalcatongo Mixtec (Meksika)	<i>žú?a xiná?a</i> ip SAYI 'ipler'	bağımsız biçimbirimle
İngilizce	<i>sheep</i> 'koyun' <i>sheep-ø</i> koyun- SAYI 'koyunlar'	sıfır biçimle

Cins

Cins, adları sınıflara ayıran ve birlikte kullanıldıkları sözcüklerle uyum ilişkisi gerektiren bir ulamdır (Hockett, 1958: 231; Anderson, 1985: 175). Yaygınlıkla kullanılan türleri, cinsiyete bağlı olarak **eril-dişil-yansız**; canlı olup olmamalarına bağlı olarak **canlı-cansız**, **insan-hayvan** karşıt-lıklarını kodlayan çekimdir. Bu sınıflandırmalar bazen anlamsal temeller üzerinden açıklanabilir. Örneğin, Kuzey Kafkasya dillerinden Bagvalal, göndergesi insan ve erkek olan adları eril, insan ve kadın olan adları dişil, bunların dışında kalanları ise yansız olarak sınıflandırmaktadır (Kibort & Corbett, 2008). Birçok Avrupa dilinde de canlı varlıkların adları eril-dişil, cansız nesnelere adları ise yansız olarak sınıflandırılır. Örneğin, Almancada *der Vater* 'baba' eril, *die Mutter* 'anne' ise dişil sınıftandır. Ne var ki, bu tür örtüşmeler, cins sınıflandırmasının nedensizlik ilkesi temelinde gerçekleşen çekimlerini de yok sayamaz. Başka bir deyişle, **dilbilgisel cins** denen bu ayırım her zaman doğal cinsi yansıtmaz. Örneğin, İspanyolca, Fransızca, İtalyanca, Portekizce gibi dillerde erkek adları eril, dişi adları dişil olarak çekilmekte ancak diğer adlardaki cins çekimi çoğunlukla nedensizlik ilkesine göre gerçekleşmektedir (Hockett, 1958: 233). Almancada da insan adı olup yansız çekim alan *das Mädchen* 'kız', *das Kind* 'çocuk' örnekleri vardır. Cansız varlık adları da *eril* ve *dişil* olarak sınıflandırılır: sırasıyla *der Tisch* 'masa' ve *die Tür* 'kapı' örneklerinde olduğu gibi. Görüldüğü gibi **dilbilgisel cins** denen bu ayırım her zaman doğal cinsi yansıtmaz.

✓ **Cins**, adın eril-dişil-yansız, canlı-cansız, insan-hayvan gibi özellikleri temelinde niteleyicileriyle uyum gerektiren bir ulamdır. Uyum kodlamasını tipik olarak niteleyiciler taşır.

Türkçe ve İngilizcede doğal cinsi yansıtan sözlüksel biçimler (*kadın-erkek*, *horoz-tavuk*) ve cinsiyeti kodlayan türetim ekleriyle yapılan türemiş sözcükler (*waiter* 'garson', *waitress* 'kadın garson', *host* 'ev sahibi', *hostess* 'kadın ev sahibi') dışında dilbilgisel cins ulamı yoktur.

Durum

Durum, bir adın tümce içinde bağımlı olduğu baş işlevini üstlenmiş öge ile ilişkisini gösteren bir çekimsel süreçtir. Tümce düzeyinde, adın eylemle, öbek düzeyinde bir başka adla ya da ilgeçle ilişkisini belirler (Blake, 2001: 1). **Dilbilgisel durum**, sözdizimsel özellikler taşır ve adın konumuna göre bağımlı olduğu ögeden aldığı çekim türünü gösterir. **Eğik durum** ise anlamsal özellikler taşır (Lyons, 1968; 295; Anderson, 1985: 180; Katamba 1993: 238; Blake 2001: 31; Stump, 2004: 27).

Dilbilgisel Durum

Özne, nesne ve dolaylı tümleç olmak üzere temel dilbilgisel işlevleri yerine getiren adları belirlemek üzere kullanılır. Dünya dillerinde özne ve nesne belirleme biçimlerinden en yaygın olanları *yalın-belirtme* ve *özegeçişli-yalın* sistemleridir. Tablo 6.3'te Türkçe ve İngilizce örnekleri inceleyelim:

Tablo 6.3 Yalın-Belirtme Ulamları

Nesne almayan geçişsiz eylemle	Nesne alan geçişli eylemle
1. (a) Ayşe gitti. (b) O gitti.	1. (c) Ayşe Meral'i gördü. (d) O onu gördü.
2. (a) Ayşe has gone. Ayşe git-Tİ 'Ayşe gitti.'	2 (c) Ayşe saw Meral. 'Ayşe Meral'i gördü.'
(b) She has gone. 'O gitti.'	(d) She saw her. O gördü onu 'O onu gördü.'

Görüldüğü üzere Türkçede adlar ve adillar özne konumunda yalın (*Ayşe, o*), nesne konumunda da belirtme durumundadır (*Meral'i, onu*). Belirtme eki belirtili nesne durumunda zorunludur. İngilizcede durum çekimi açık eklerle gösterilmediğinden, özne ya da nesne konumunda adlar aynı biçimde kalır, yalnızca adillar belirtme çekimi yüklenebilirler. Bu şekilde öznenin yalın, nesnenin belirtme durumunda kaldığı diller, **yalın-belirtme** karşıtlığını çekimleyen diller olarak sınıflandırılır. Şimdi de Tablo 6.4'teki Dyirbal dilindeki durum eklerine bakalım:

Tablo 6.4 Özegeçişli-yalın Ulamları

Nesne almayan geçişsiz eylemle	Nesne alan geçişli eylemle
<p><i>ɲuma+ø banaga+ɲju</i> baba dön+geçmiş 'Baba döndü'</p>	<p><i>ɲuma+ø yabu+ɲgu bura+n</i> father mother gör+geçmiş 'Anne babayı gördü.'</p>
<p><i>yabu+ø banagi+ɲju</i> anne dön+geçmiş 'Anne döndü'</p>	<p><i>yabu+ø ɲuma+ɲgu bura+n</i> anne baba gör+geçmiş 'Baba anneyi gördü.'</p>

Kaynak: Dixon, 1979: 61 Katamba 1993:240 içinde.

Bu sistemde, geçişsiz eylemin öznesi ile geçişli eylemin nesnesi sıfır biçim [-ø] olarak yalın, geçişli eylemin öznesi ise *-ɲgu* ekini alarak özegeçişli durum çekimine girmiştir. Öyleyse, Dyirbal **özegeçişli-yalın** karşıtlığı kullanan bir dildir.

Temel dilbilgisel konumlardan üçüncüsünü oluşturan **dolaylı tümleç** konumundaki adlar, İngilizce gibi dillerde ilgeçlerle, Türkçe gibi dillerde ise durum ekleriyle gösterilirler:

(7) **İngilizce**

I gave the book **to** Mary.
ben ver+GEÇMİŞ TANIMLIK kitap İLGEÇ Mary
'Kitabı Mary'ye verdim.'

Türkçe

Kitabı Mary'ye verdim.

Dilbilgisel durumlardan bir diğeri **tamlayan** durumudur. İki ad arasında ilişki kurmak üzere kullanıldığında, temel işlevi iyelik bildirmek olan bu ek, başka anlamsal ilişkileri de gösterebilir; ancak bunlar Anlambilim ünitelerinde ele alınacağından burada değinmeyeceğiz. Yapısal anlamda ise tamlayan eki, iki ad arasında niteleyen-niteleyen ilişkisi kurar. Tamlayan ekini alan ve 'sahip olan' ı gösteren ad niteleyen, 'ait olan'ı gösteren

ad ise nitelenen baş addır: *Pisigül'ün kuyruğu, sahibinin elbisesi, Mary's car* 'Mary'nin arabası'. Tamlayan durumu Türkçede aynı zamanda bazı ilgeçler ve bunların adıl tümleçleri arasında ilgi kurar: *senin için, onun gibi, benim kadar, senin(i) le*, vb. Bu ilgeç öbeklerinde, durum ilgeç tarafından adıl tümlece zorunlu olarak yüklenir (bkz. Sözdizim üniteleri).

Eğik Durum

Eğik durumlar, bir tümce içinde özne, nesne ve dolaylı tümleç dışındaki adların eylemlerle anlamsal bağı gösteren durumlardır. Örneğin, *İstanbul'dan buraya dün geldik* tümcesindeki *İstanbul'dan* ve *buraya* sözcüklerindeki {-dAn} ve {-(y)A} ekleri eylemle yön ilişkisi kuran eğik durum ekleridir. Bu ilişkiler birçok dilde ilgeçlerle de ifade edilir ancak konumuz çekim olduğundan biz çekim ekleriyle ifade edilenler üzerinde duracağız.

✓ **Durum**, adların tümcede değişen işlevlerini gösteren dilbilgisel ulamdır. **Eğik durum** ise özne, nesne, dolaylı tümleç dışındaki adların eylemle ilişkisini gösteren durum türüdür.

Dilbilgisel durum ekleri, zaman zaman eğik durum işlevini yerine getirmek üzere de kullanılabilir. Örneğin, Türkçede *denize gittik* tümcesindeki *deniz* adı üzerindeki *-e* durum eki *girmek* eyleminin gösterdiği oluşun **hedefini** göstermektedir. *Denizde yüzdük*, *denizden geldik* tümcelerindeki *-de* ve *-den* durum ekleri de eylemlerinin gösterdiği hareketin **yeri** ve **kaynağını**

belirtmek için kullanılmıştır. Eğik durumların bu yer/yön bildirme işlevleri genişletilerek **zaman** ve **yararlanan** bilgisi aktarımlarında da kullanılır: *saat iki-de (zaman) uyudu*, *annem-e (yararlanan) temizlik yaptı*. **Araç** durumu ve **parçacıl** durum diğer eğik anlamlar taşıyan durumlardır. Sırasıyla, eylemin gösterdiği işin hangi araçla/yolla yapıldığını (*şiş-le örülüyor*, *tükenmez kalem-le yazıyor*) ve 'AD'ın bir kısmı' anlamını (*pasta-dan yedi*, *sınıftan biri*) kodlamaktadırlar.

Uyum

Uyum, tümcede iki ögenin taşıdığı yapısal ve anlamsal özellikler arasındaki uyuşmayı gösteren bir ulamdır (Steel, 1978: 610). Adsıl uyum, adlarda sahiplik/iyelik ilişkisini gösteren **iyelik** ekleri biçiminde ortaya çıkar. Türkçenin de içinde olduğu birçok dilde tamlayanın, yani ait olunanın, sayı ve kişi bilgisini, ait olan üzerinde kodlar. Aşağıdaki tabloda Türkçede kullanılan iyelik ekleri listelenmiştir.

✓ **İyelik (adsıl uyum)**, tamlanan adın tamlayan adla kişi ve sayı uyumunu sağlayan ulamdır.

Tablo 6.5 Türkçedeki iyelik ekleri

Kişi/Sayı	Uyum (İyelik) Eki
birinci tekil	-(l)m: kitab-ım, para-m
ikinci tekil	-(l)n: kitab-ın, para-n
üçüncü tekil	-(s)l(n): kitab-ı, para-sı
birinci çoğul	-(l)mlz: kitab-ımız, para-mız
ikinci çoğul	-(l)nlz: kitab-ınız, para-nız
üçüncü çoğul	-lArI(n): kitap-ları, para-ları

yaşama ilişkilendir

Uydurukça'ya **son!**

"Uydurukça'ya son!" kampanyamıza ünlü karikatürist Piyale Madra, çizgileriyle destek veriyor.

Eczacıbaşı

gibi bir kullanımı hiç olmamış, bunun yerine hep ad olarak algılanmış ve addan eylem yapan türetim ekini alarak *fakslamak* biçiminde kullanılmıştır. Bu genellemenin tutarlılığını sınamak için verilen çizimlerde ve metin içi örneklerde kullanılan alıntı sözcüklerin durumunu inceleyiniz. Etrafınızda konuşulan dilden örnekler dikkat ederek bunların bu görüşü destekleyip desteklemediklerini düşününüz. Girdikleri çekimsel süreçleri bulunuz.

Uydurukça'ya **son!**

"Uydurukça'ya son!" kampanyamıza ünlü karikatürist Piyale Madra, çizgileriyle destek veriyor.

olan ve Türkçe-İngilizce sözcüklerin karışık kullanıldığı uydurma dile karşı başlatılan "Uydurukça'ya Son!" kampanyası, Eczacıbaşı Topluluğu dışında da büyük ilgi ve destek gördü. Başlangıçta 20 olan uydurukça kelime sayısı, Topluluk içinden ve dışından gelen önerilerle 100'e ulaşırken, kampanyanın bilinirliği de hızla artmaya başladı.

Türkçeye yabancı dillerden alıntılanan sözcüklerin, konuşucular tarafından ad olarak sınıflandırdıklarına, hem de daima tekil çekiminde olan bir ad olarak algılandıklarına dair bir görüş vardır (Haig, 2003). Örneğin, Arapça *eşya* sözcüğü kaynak dilde çoğul olmasına rağmen Türkçede *eşyalar* denmektedir. İngilizce *fax* sözcüğü kaynak dilde *I faxed you a message* biçiminde eylem olarak kullanılırken Türkçede *sana bir mesaj *fakstım*

"Uydurukçaya Son!" Kampanyasına Piyale Madra Dokunuşu

Eczacıbaşı Topluluğu kuruluşları bünyesinde başlatılan "Uydurukça'ya Son!" kampanyası, karikatür dünyasının önemli isimlerinden Piyale Madra'nın çizgileriyle yeni bir boyut kazandı. Madra'nın kampanya için hazırladığı karikatürler, Eczacıbaşı Topluluğu'nun tüm sosyal medya hesaplarında paylaşıyor.

Özellikle plaza çalışanları arasında yaygın

Uydurukça'ya **son!**

"Uydurukça'ya son!" kampanyamıza ünlü karikatürist Piyale Madra, çizgileriyle destek veriyor.

Yıllardır dildeki bozulmayı üzümlere izlediğini belirten Piyale Madra, "Kendimizi en iyi şekilde ifade edebilmek, konuşmalarımızı seçtiğimiz kelimelerle renklendirmek için Türkçe'de 170.000'den fazla kelime var. Ama maalesef bizler ortalama 400 kelime ile kendimizi sınırlamış durumdayız. Ayrıca Türkçe karşılıkları varken yabancı kelimeler kullanıldığını ve hatta uydurulmuş kelimelerle konuşulduğunu görmek üzücü" dedi. Türkçe'nin doğru kullanı-

mı için çaba gösterilmesinden ve kampanya için destek istenmesinden büyük mutluluk duyduğunu belirten Piyale Madra, "Umarım karikatürlerimin bu mücadeleye bir katkısı olur" diye konuştu. Piyale Madra'nın "Uydurukça'ya Son!" kampanyası için çizdiği karikatürler, Eczacıbaşı Topluluğu'nun tüm iletişim mecralarının yanı sıra web sitesi ve sosyal medya sayfalarında da paylaşılacak.

Öte yandan, kampanya kapsamında Eczacıbaşı Topluluğu çalışanları arasında gönüllü olarak gerçekleştirilen "her uydurukça kullanımında bağış kutusuna 5 TL atılması" uygulaması sayesinde toplanan bağış ile alınan Türkçe yazım kılavuzu ve sözlükler, Eczacıbaşı Gönüllüleri tarafından 250 okula ulaştırılıyor.

Kaynaklar: <http://www.ikmagazin.com/n-1799-eczacibasi-plaza-turkcesine-savas-acti.html>

<http://www.eczacibasi.com.tr/tr/basin-odasi/haberler/uydurukcaya-son-kampanyasina-piyale-madra-dokunusu>

Öğrenme Çıktısı

2 Adsil ulamları listeleyp açıklayabilme

Araştır 2

Çekimsel ölçüte göre, *çiçek* ve *sağlık* sözcüklerinden hangisi ad sınıfının merkez üyesidir? Sebepleriyle açıklayınız.

İlişkilendir

Aşağıdaki bağlantıda yayınlanan *Rock Sınıfı* adlı albümden *İsmin Beş Hali* adlı parçaya erişiniz. Şarkıdaki sınıflandırmayı, bu bölümde ve sözü edilenlerle karşılaştırınız. Verilen örneklerin uygunluğunu tartışınız.

<https://www.youtube.com/watch?v=zAFjMAx4Imk>

Anlat/Paylaş

Türkçe dışında bir dilin konuşucusuyla çalışarak bu dildeki adların hangi çekimsel süreçlerden geçtiğini inceleyiniz. Türkçe ile farklılık ve benzerliklerini listeleğiniz ve bulgularınızı arkadaşlarınızla paylaşınız.

AÇIK KÜME SÖZCÜKLERİ: EYLEM

Eylemler de, biçimbilimsel özelliklerine göre ayrı bir sınıf olarak belirlenirler. Dağılımsal ölçüte göre, eylem öbeklerinin başı olarak işlev görürler: *eve [gittim], soru [sordum], merak ettiklerimi [öğrendim], [uyudum]* (bkz. Sözdizim üniteleri). Anlamsal ölçüte göre, eylemler çoğunlukla hareket, süreç ve durum bildiren sözcüklerdir. Ancak, anlamsal özellikleri bakımından sınıflandırmanın ortaya çıkardığı belirsizlik, adlar gibi, eylemler için de geçerlidir. Şimdi dünya dillerinden örneklerle eylemcil çekimlere göz atalım.

Eylemcil Çekim

Eylemcil çekim, eylem kök ve gövdesinin taşıdığı zaman, görünüm, kip, olumsuzluk ve kişi, sayı, cins belirten uyum bilgisini kodlayan bir dilbilgisel ulamdır.

Zaman

Dilbilgisel zaman, eylemin belirttiği hareket, olay ya da oluşun evrensel zamanda konumlandırılmasını gösteren bir ulamdır. Eylem zamanının dilbilgiselleşmesi olarak da tanımlanır (Comrie 1985: 9-13). Anadili konuşucularının bu konumlandırmayı nasıl yaptıklarını bir düşünelim. Bunun için konuşucunun önce kendine bir gönderim noktası belirlemesi ve eylemin zamanını belirlerken de bu noktaya göre bir değerlendirme yapması gerekir. Bu gönderim noktası yaygınlıkla konuşma anı olarak seçilir ve olayların zamanda dağılımı bu merkez nokta ele alınarak anlatılır. Böyle bir sistemde dilbilgisel zaman, eylemin konuşma anından önce, sonra ya da bu merkez noktayla eşzamanlı olarak gerçekleşmesine dayalı olarak sırasıyla geçmiş, gelecek ve şimdi gibi üçlü bir bölümlenme gösterir. Tablo 6.6'da böyle bir sınıflandırma kullanan Swahili örnekleri görülmektedir.

Tablo 6.6 Swahili (Tanzanya): Üçlü Zaman Bölümlenmesi

Geçmiş	Şimdi	Gelecek
ni-li-leta	ni-na-lete	ni-ta-leta
ben-ZAM-getir	ben-ZAM-getir	ben-ZAM-getir
'Ben getirdim'	'Ben getiririm'	'Ben getireceğim'

Kaynak: (Katamba, 1993: 220)

Ancak bu üçüz sınıflandırma evrensel değildir (Lyons, 1968: 306; Comrie, 1985: 3). İngilizce ve Türkçe'yi de içine alan birçok dilde **geçmiş-geçmiş dışı** karşıtlığını kullanan iki değerli zaman sistemleri görülmektedir (Yavaş, 1980: 9; Göksel & Kerslake, 2005: 326). Bu dillerde geçmiş ulamı 'dünü', geçmiş dışı ulamı 'bugün' ve 'yarın' gösterecek biçimde kullanılır:

Tablo 6.7 İkili Zaman Bölümlenmesi

	Geçmiş (dün)	Geçmiş Dışı (bugün/yarın)
Yidın (Avustralya)	gali:n 'gitti'	gali:n 'gider, gidecek'
Türkçe	gitti 'dün gitti'	gidiyor 'şimdi gidiyor' 'yarın gidiyor'
İngilizce	went 'gitti'	is/are going 'gidiyor, gidecek'

Bazı dillerde de bu ikili bölümlenme **gelecek-gelecek dışı** karşıtlığını kullanır. Bu sistemlerde bugün ve dün aynı belirticiyle, yarın ise farklı bir belirticiyle gösterilir. Birçok Amerika ve Avustralya yerli dilinde kullanılan bu bölümlenme gerçekle gerçek olmayana ayırt etme işlevini yerine getiren kip bilgisini önceleyen ve zamanı buna göre bölümlenen bir bakışı yansıtır. Buna göre 'bugün' ve 'dün' yaşanmıştır, bu yüzden olgusaldır ve birlikte sınıflandırılmalıdır. Oysa 'yarın' daha yaşanmamıştır, olgusal değildir ve birinci grupta karşıtlık ilişkisi içindedir.

Tablo 6.8 İkili Zaman Bölümlemesi: Gelecek Dışı-Gelecek

	Gelecek dışı (gerçek)	Gelecek (gerçek dışı)
Dani (Endonezya)	wat-h-i öldür-GERÇEK-1. KİŞİ Kılıcı 'Onu öldürdüm'	was-ø-ik öldür-BELKİ-1. KİŞİ Kılıcı 'Onu öldüreceğim'

Zamanın bölünmesi ister ikiz, isterse üçüz olsun bu sınıflandırmanın hep konuşma anına göre yapıldığını gördük. Peki, bu her zaman işe yarar bir yöntem midir? Örneğin, Türkçenin anadili konuşucularının *çocuk uyumuşt* seçimini yapabilmesi için konuşma anını dikkate almaları, gerekli ama yeterli bir koşul değildir. Aşağıdaki örnekleri karşılaştıralım:

- (8) a. ?Çocuk nihayet uyandı. Tüm gece boyunca uyudu. Gözlerini ovuşturdu, elbiselerini düzeltti. Şaşkındı.
b. Çocuk nihayet uyandı. Tüm gece boyunca uyumuşt. Gözlerini ovuşturdu, elbiselerini düzeltti. Şaşkındı.

(8a) ve (8b) de *uyumak* eylemi konuşma zamanından önce gerçekleşmiş olmasına rağmen, kurallı bir tümce oluşturmak için anadili kullanıcılarının seçimi (8b)' deki gibi *uyumuşt* olacaktır. Çocuğun *uyuma* eylemi, *uyanması*, *ovuşturması*, *düzeltilmesi* ve *şaşkın olmasından* önce, bunlar da konuşma zamanından önce gerçekleşmiştir. Bu ilişkileri görselleştirirsek:

Tablo 6.9 Görece Zaman

konuşma zamanından önce		konuşma zamanı
Uyumuşt	uyandı ovuşturdu düzeltilti şaşkındı	

Bu durumda, merkez nokta olarak konuşma anından önce bir anlatı noktası seçilmiş ve *uyumak* eylemi zamanda buna göre konumlandırılmıştır. Bu tür konumlandırmaya **görece zaman**, diğerine ise **yalın zaman** denmektedir. Demek ki, eylem zamanını belirlemek için kullanılan gönderim zamanı değiştikçe eylem için seçilen zaman da değişmektedir. Bu yüzden, zaman bir **gösterimsel** ulamdır (Lyons 1968: 305; Comrie, 1985: 14).

✓ **Yalın zaman** gönderim noktası konuşma anı olan, **görece zaman** ise gönderim zamanı konuşma anından önce ya da sonra başka bir eylemin zamanı olan ulamdır.

Görünüş

Görünüş, dünya dillerinde zaman ulamından daha sıklıkla rastlanan bir ulamdır. Zaman ulamı olmayan diller olduğu halde görünüş ulamının kullanılmadığı dil sayısı yok denecek kadar azdır. Gelişimsel olarak da, dillerinde her iki ulamın da bulunduğu çocuklar, görünüşü zamandan daha önce ve daha çabuk öğrenebilmekteler (Lyons, 1977: 705).

Acaba görünüş nasıl bir içeriğin belirticisidir? **Görünüş**, eylem süresinin iç düzenlemesini gösteren bir dilbilgisel ulamdır (Comrie, 1976: 2). Konuşucular aynı zaman aralığında gerçekleşen eylemleri, oluş biçimlerinin görüntülenmesi bakımından çeşitli şekillerde değerlendirebilirler. Örneğin, Türkçede anadili konuşucularının *konuşmak* eyleminin *konuştu* ve *konuşuyordu* biçimleri arasındaki seçimini belirleyen etkenleri düşünelim. Eylem zamanı bir etken olabilir mi? Her iki eylem de konuş-

ma anından önce gerçekleştiği için geçmiştir ve bu yüzden zamana yerleştirilme konusunda bir karışıklık göstermezler. Öyleyse, bir de eylemin konuşucular tarafından görüntülenmesini düşünelim. *Konuştu* biçimini seçen bir konuşucu eylemi başı, sonu ve ortasıyla bir bütün olarak algılayıp, bununla ilgili bir bilgi vermek, *konuşuyordu* biçimini seçen ise eylemin bir bölümünü ele alarak bir başka eyleme arka plan oluşturmak istemektedir. Demek ki, bu biçimsel farklılık eylemin zamanı değil görüntülenmesindeki değişikliği yansıtmak için kullanılmaktadır. Aynı eylemin iki farklı görüş noktasından aktarılmasına olanak sağlayan bu ulam, bitmişlik-bitmemişlik adı altında iki ana grupta incelenen dilbilgisel görünüş ulamıdır (Comrie, 1976: 4; Lyons, 1977: 703-18). **Bitmişlik**, durum ya da olayların bütünlüğünü, bir kez olduğunu ve tamlığını; **bitmemişlik** ise durum ya da olayların parçalandığını ve yalnızca bir bölümünün devam etmekte ya da sık sık yinelenmekte olduğunu gösteren bakış açısının dilbilgisel karşılığıdır. Bitmemişlik görüntüsünün bu iki alt ulamı sırasıyla **ilerlemeli** görünüş ve **alışkanlık** görünüşü olarak adlandırılır. Bu bağlamda, olayların ya da durumların ele alınmasında başvurulmuş ve çoğu dilde eylem çekim ekleriyle gösterilen bu ayırımların nesnel bir dayanağı olmadığını da belirtmek gerekir (Comrie, 1976: 4). Aynı konuşucu aynı eylemi iki farklı şekilde görüntüleyebilir: *John read that book yesterday; while he was reading it, the postman came* 'John bu kitabı dün okudu; okurken postacı geldi.' Birinci cümlede uç noktaları da içine alan bir bütün olarak görüntülenen aynı olay, ikinci cümlede evrelerinden bir parçası alınarak birinci eylem için

arka plan oluşturacak şekilde kullanılmaktadır. Konuşucu okumak eyleminin içinden bakarak gelmek eyleminin bu noktada gerçekleştiği bilgisini verir.

✓ **Görünüş**, eylemlerin zamansal içyapısını, nasıl gerçekleştiğini gösteren dilbilgisel ulamıdır. **Bitmişlik**, eylemi zamansal içyapısına değinmeksizin bütün olarak ele alan, **bitmemişlik** eylemin zamansal içyapısının her hangi bir alt aralığını sunan görünüş biçimidir.

Görünüsel karışıklıkları biçimbilimsel süreçlerle gösteren diller, genellikle her bir görünüş kavramı için bir biçimbirim kullanırlar: Çince *-zhe* (ilerlemeli), Farsça *mi-* (bitmişlik), Slav ve Baltık dilleriyle Gürcücede bitmişlik gösteren önekler gibi (Comrie 1976:88). Kimi dillerde böyle yalnızca görünüş anlamlarını taşıyan ekler olmasına rağmen, aralarında Türkçenin de olduğu kimi dillerde de bu iki ulamın çapraz sınıflandırılmasına izin verilmektedir. Örneğin, bitmişlik görünüşünün geçmiş zamanla sınırlandırılması yaygındır. Böylelikle tek bir ek hem zaman hem de görünüş bilgisi verebilir. Aşağıda verilen Rendille örneğinde, bitmemişlik eki *-a*, geçmiş, şimdi, gelecek, geçmiş alışkanlık, geçmiş sürerlik anlamlarını; bitmişlik eki *-e* ise yalnızca geçmiş bitmişlikle sınırlıdır. Bu şekilde, bir ekin ayırıcı tek bir işlevle, diğerinin de arta kalan tüm anlamlarla kullanılması bu ayırımın tipik özelliğidir (Dahl & Velupillai, 2011).

(9) Rendille (Kenya)

<i>Khadaabbe</i>	<i>chiirta</i>
mektup ÇOĞ.	yaz-BİTMEMİŞLİK
'O mektuplar yazar/yazıyor/yazdı/yazıyordu/yazacak.'	
<i>Khadaabbe</i>	<i>chiirte</i>
mektup ÇOĞ.	yaz-BİTMİŞLİK
'O mektuplar yazdı.'	

Bir diğer görünüş ulamı tamamlık (bitmiş) görünüşüdür. Genel olarak iki zaman noktası arasında bağ kuran bir ulam olarak tanımlanır. Örneğin, *Ecem eve git-ti* tümcesi iki farklı şekilde ele alınabilir. *Ecem nerede?* Sorusunun yanıtı olarak **bitmişlik**, *Ecem'le görüşebilir miyim?* Sorusunun yanıtı olarak **tamamlık** (**bitmiş**) görünüşünü içerir. *Ecem'in* gitmesinin sonucu, olay yerinde bulunmaması ve görüşmenin bu yüzden olamayacağıdır. İşte tamamlık görünüşü bu sonuç ile bu sonucu doğuran eylem (*Ecem'in* gitmesi) arasında bağ kurma görevini yerine getirir. Aynı ilişki, gönderme noktasını konuşma zamanından önceye ve sonraya taşıyarak da gösterilebilir:

- (10) a. O gün Zeynep Ecem' i görmedi; çünkü Ecem o saatte çoktan eve gitmişti.
b. O gün Zeynep Ecem' i görmedi; çünkü Ecem o saatte çoktan eve gitmişti.

(10a) da Ecem'in o gün eve gitmesinin sonucu, o gün olay yerinde olmaması ve Zeynep'in onu görememesidir. (10b) de ise Ecemin o gün gitmesinin sonucu, olay zamanı orada bulunmayacak olması ve Zeynep'in de onu görmeyecek olmasıdır. Bu tür tamamlık görünüşüne **sonuçlu tamamlık** denir. Bu görünüşün Comrie (1976) temelli diğer türleri ise deneysel tamamlık, tümel tamamlık ve yakın geçmiş tamamlıktır. **Deneysel tamamlık** geçmişten bu güne gelen zaman diliminde en az bir kez gerçekleşen durumları gösterir. Türkçede uygun belirteçlerle birlikte *-DI* biçimbirimi bu işlevi yerine getirir:

- (11) Sen **hiç** Amerika'ya git-ti-n mi?
Sen **hayatında** fil gör-dü-n mü?
Sen **ömründe** böyle güzel şey yap-tı-n mı?

Tümel tamamlık, Türkçede *-(I)yor* biçimbirimi ve yine uygun belirteçler eşliğinde geçmişte başlayıp şimdiye kadar gelen durumları gösterir.

- (12) **İki yıldır** bu programda oku-yor-um.
İki yıldan beri bu programda oku-yor-um.

✓ **Tamamlık**, geçmişin bugündeki izleriyle ilgili bir ulamdır. **Sonuçlu tamamlık** bugünkü bir durumun geçmiş bir olayın sonucu olduğunu, **deneysel tamamlık** bir durumun geçmişte deneyimlendiğini, **tümel tamamlık** eylemin geçmişte başlayıp bugüne kadar gelmiş olduğunu, **yakın geçmiş tamamlık** ise eylemin yakında gerçekleştiğini vurgular.

Yakın geçmiş tamamlık, iki durum arasındaki bağlantıyı aralarındaki zamansal yakınlığa göre tanımlar. Yakınlık algısı dilden dile değiştiği için, İngilizce *geçenlerde*, *yakında*, *son zamanlarda* gibi belirteçler bu görünüşü kullanmak için yeterliyken, Fransızca'da iki eylem arasında 24 saatten fazla bir zaman geçmişse bu kullanım dil bilgisidışı kabul edilir. Böylece Fransızca'da *dün yazdım* derken geç-

miş, ama *bu sabah* ya da *dün gece yazdım* denirken tamamlık görünüşü kullanılır (Comrie, 1976: 61). Türkçede de bu ulam, *yeni*, *şimdi*, *yakında*, *henüz* gibi belirteçler eşliğinde *-DI* eki ile kullanım alanı bulur: *Yeni geldim*, *şimdi bitti*, *henüz çıktı*.

Olay ya da durumlar, görüntülenmelerine ilişkin dilbilgisel olarak kodlanan bu görünüş ulamlarının yanı sıra bir de gerçekleşme biçimlerini gösteren içsel özellikler taşırlar. Bu özellikler eylemin sözlüksel görünüşünü oluşturur ve **kılınış** adını alır. Bu konuda daha detaylı bilgi için Anlambilim ünitelerine başvurunuz.

Kip

Kip konuşucunun eylemin gerçekliği ya da gerçekleştirilmesine ilişkin düşünce ve tutumunu yansıtan bir dilbilgisel ulamdır. (Lyons, 1977: 452; Palmer 1990: 15; Huddleston & Pullum, 2002: 172). Eylemin gerçekliğinin değerlendirilmesi, eylem dünyasının dış dünya ile karşılaştırılmasıyla gerçekleşir. Eylem dünyası dış dünya ile örtüştüğünde eylem gerçek, başkalaştığında ise gerçek dışı olarak sınıflandırılır. Kipler, *bilgisellik kipi* ve *yükümlülük kipi* olarak iki ana anlamsal sınıfı kapsar.

Bilgisellik Kipi

(13)

"... Ertesi sabah, yoldan geçenler, bir evin basamağında donmuş kalmış kızca-ğızı buldular. Yanı başında bir sürü boş kibrit kutusu vardı. "Zavallı-cık ısınmak için bütün kibritlerini yak-mış" dediler... Bu kibritlerin alevinde onun ne düşler gördüğünü bilemezlerdi ki." (Kibritçi Kız' dan)

Yukarıdaki parçada *yakmak* eylemiyle kullanılan *-miş* ekinin seçimini belirleyen etkenleri düşünelim. Bir unsur, eylemin bitmişlik görünüşüne sahip olmasıdır. Ancak daha önce de değinildiği gibi bu görünüş Türkçede yalnızca *-miş* değil *-DI* biçimbirimi ile de ifade edilebilir. Konuşucunun bu ikisi arasından birincisini seçmesi, eylemin gerçekleşmesi ile ilgili olarak doğrudan değil dolaylı gözleme dayalı bir aktarım yapmış olmasından kaynaklıdır. Kendi algısı dışında gelişen (Yavaş, 1980: 47; Slobin & Aksu-Koç, 1982: 194, 198) bu olaya ilişkin, sonucundan yola çıkarak bir çıkarımda bulunmaktadır ve önermeyi "Doğrudan görmedim ama yanmış kibrit çöpleri, yakma eyleminin bir sonucudur öyleyse bu durumda en mantıklı çıkarım bu olur"

düşüncesini taşıyacak biçimde yansıtmaktadır. Bu dolaylı aktarım duyuma dayalı olarak da gerçekleşebirdi. Böyle olduğunda da konuşucu önermeyi “Doğrudan duymadım ama bir başka tanıktan duyduğumu aktarıyorum” düşüncesiyle donatırdı. Her iki durumda da eylem gerçek olarak değerlendirilirken, gerçekliğin onayı konusunda konuşucu sorumluluk almamakta, bunun için başka kaynaklar göstermektedir. Oysa aynı eylem doğrudan gözlem sonucu aktarılsaydı, birinci el bilgi olarak verilecek ve bu kez de “Birebir gördüm ve bu olayın tanığı olarak, doğru olduğunu bilerek söylüyorum” bilgisini taşıyacak şekilde *-DI* eki ile kodlanacaktı: *Zavallıcık ısınmak için bütün kibritlerini yaktı*. Böylece hem olay gerçek olarak algılanacak hem de konuşucu bu gerçekliğin onayı konusunda sorumluluk alacaktı. Bu durumlar, bilginin kaynağı, bilgiyi edinmenin şekli ve bilgiyi aktarma biçimi arasında bir bağıntının olduğunu göstermektedir (Chafe, 1986: vii). *-DI* lı örnekte olduğu gibi görme, işitme, hissetme gibi duyuşsal yollarla doğrudan elde edilen bilgi, *-mİ* lı örnekte olduğu gibi başka kaynaklardan dolaylı olarak çıkarım ya da duyum yoluyla elde edilen bilgidir daha güvenilir olarak algılanmaktadır. Böylelikle, konuşucunun bilginin doğruluğu konusundaki kesinleşmesi *-DI* lı yapılarda daha yüksek olarak değerlendirilmektedir. İşte bu örneklerde görüldüğü gibi, aktarılan olayların gerçekliğine ilişkin konuşmacıdaki kesinlik algısının derecesini aktaran bu kip **bilgisellik** kipi olarak adlandırılır (Willet 1988: 52; Palmer, 1990). Olay ya da durumların gerçekliğinin bir kaynağa göre değerlendirilmesi de bilgisellik kipinin alt ulamı olan **kanıtlanabilirlik** altında incelenir (Bybee, 1985: 184; Chung & Timberlake 1985: 244; Palmer 1990). Doğrudan ve dolaylı kanıtlanabilirlik, dile sırasıyla **birinci el** ve **ikinci el** bilgi aktarımı biçiminde yansır. Yukarıda da değinildiği üzere, değişik duyuşsal kaynaklardan beslenen ikinci el bilgi aktarımı veriye dayalı **çıkartım** ve duyuma dayalı **aktarım** olarak sınıflandırılır. Öyleyse yukarıdaki parçada *yakmış* örneğimizde ki *-mİ* ekinin taşıdığı kipsel içerik, bilgisellik kipinin kanıtlanabilirlik alt ulamalarından çıkartım bilgisini yansıtmaktadır. Aşağıda kanıtlanabilirlik ulamının kodlandığı iki dilden örnekler bulacaksınız.

(14) a. Quechua (Güney Amerika)

waala	-man	-shi	wankuyuu	-ta li	-n'a	
yarın	DURUM	DUYUM	Huancayo	DURUM	git	ZAMAN

‘O yarın Huancayo’ya gidecek (duydum).’

b. Tuyuca (Kolombiya/Brezilya)

díiga	Apé	-wi	
futbol	oyna (3. TEKİL KİŞİ)	GÖZLEM	

‘O futbol oynadı (gördüm).’

(Mushin, 2001: 36-7)

(14a) daki *-shi* ve (14b) deki *-wi* biçimleri, önermenin taşıdığı bilginin belli bir kaynaktan elde edildiğini göstermektedir. Bu kaynak (14a) da bir başka kişi, (14b) de ise konuşucunun kendisi olarak kodlanmıştır. Demek ki, konuşucu onun Huancayo’ya gideceğini ikinci el (dolaylı aktarım), futbol oynayacağını da birinci el (doğrudan gözlem) kaynaklarını kullanarak ifade etmiştir.

Bilgisellik kipi kaynağa dayalı olmayan aktarımlar yapmak için kullanıldığında mantıksal **gereklilik** ve **olasılık** kiplerini dile yansıtır. Bu sınıflandırmada, mantıksal gereklilik *X’i yapmak gerek* gibi yaptırımsal değil, deneyime dayalı çıkarımların ifadesini içermek üzere kullanılmaktadır (Palmer, 1990: 60). Örneğin, *Mars’ta hayat olmalı* tümcesinde, olmak eylemine eklenerek kullanılan *-mAlI* biçimbirimi böyle bir işlev üstlenmiştir (Korkmaz, 2003: 699). “Çoktan beridir biriktirdiğim bilgiler ve deneyimler doğrultusunda bu sonucuna vardım” anlamını aktaran bu ifadeyle, “Akla gelebilecek bütün olasılıklar ve olası dünyalar ele alındığında “Mars’ta hayat var” önermesi yansıtılmaktadır. Benzer bir işlevi *Mars’ ta hayat vardır* tümcesindeki *-DIr* biçimbirimi de yerine getirir (Tura, 1986:146). Bu ifadelerde, anlatılan olayların gerçek dünyaya ait olmasa da bütün olası dünyalarda mevcut olduğu algısı yansıtılır.

Bazen de aktarılan önerme bütün olası dünyalardan yalnızca birine ait olabilir. Böyle durumlarda da **olasılık** kipi ifadesini bulur. *Mars’ta hayat ol-abil-ir* tümcesindeki olasılık bildiren *-(y)Abil* ve beraberindeki *-(AI)r* eki konuşucunun önermenin doğruluğuna ilişkin tutumunun daha zayıflamış olduğunu göster-

Özne Odaklı (Devinimli) Kip

Devinimli kip diğer kiplerde olduğu gibi (a) başka dünyalarla değil gerçek dünya önermeleriyle, (b) konuşucuya değil, öznenin kişiye özgü yaradılış özellikleri, yetenek ve niyetleriyle ilgilidir (Bybee, 1985: 166; Palmer, 1990; Huddleston, 1990: 79). Yaradılış özelliklerinin aktarımı işleviyle bağdaşan sınıfa özgü kapsayıcı anlamlar da bu kiple ifadesini bulur:

- (17) Yeterlik: Ecem kardeşinden hızlı koş-abil-ir.
Niyet/istek: Ecem bana yardım et-mez.
Yaradılış: Zeynep peynir ye-mez. (öznel)
Bebekler sevgi iste-r. (sınıfsal)

✓ Kip anlatımı gerçek dünyada olmayan ve belki de hiç olmayacak olan olay ve durumları ifade etmemizi sağlar. **Bilgisellik kipi** erişilebilir kanıtlara dayalı çıkarımların gerekliliği ve olasılığından, **yükümlülük kipi** kılıcılarının eylemlerinin gerekliliği ve olasılığından söz eder. Gerçek dünya eylemleri ise özne-odaklı devinimsel kip tarafından kodlanır.

Kip ve Zaman

Anlamsal açıdan gelecek kavramı doğası gereği geçmiş ve şimdiyle karşılaştırıldığında bir belirsizlik taşır. Tıpkı kipsel anlamlarda olduğu gibi, gelecek de henüz gerçekleşmemiş durum ve olayları ele alır. Gelecek anlamı ve kip kavramı arasındaki bu bağ sebebiyle çoğu dilde gelecek zaman ve gerçek dışı kip arasında dilbilgisel ayırma gidilmez (Huddleston, 1990: 81; Chung & Timberlake, 1985: 243). Örneğin aşağıda İngilizce tümcelerde kullanılan *will* ve Türkçe karşılıklarında kullanılan *-(y)AcAk* biçimbirimleri hem gelecek içeriği hem de kipsel içerik taşımaktadır:

(18) She will be in Eskişehir now.	Simdi Eskişehir'de olacak	kipsel
She will be in Eskişehir next week.	Yarın Eskişehir'de olacak.	gelecek

Gelecek kavramı kiplik özelliği taşıdığı gibi kipler de gelecek anlamı içerir:

(19) It may rain. (tomorrow)	'Yağmur yağabilir.'	(yarın)
You can go. (as you finish).	'Gidebilirsin.'	(işini bitirince)
You must try harder. (next time)	'Daha çok çalışmalısın.'	(bir dahaki sefere)

Çatı

Çatı, eylemin gerçekleşmesinde bir takım işlevleri bulunan katılımcıların eylemle ilişkisini belirleyen bir süreçtir (Bybee, 1985: 20). Özne ve tümleç olarak sınıflandırılan bu katılımcılardan tümleçler dolaylı ve dolaysız olarak ikiye ayrılırlar. Anlamsal rollerden, özneler genellikle EDEN, dolaysız tümleçler ET-KİLENEN, dolaylı tümleçler de HEDEF rolünü yüklenirler ve eylemin temel üyelerini oluştururlar. Bu özellikleriyle sözdizim ve anlambilimle de yakından ilişkili olan çatı kavramını biz bu ünite de eylem eki-işlev bağlamında ele alacağız. Dünya dilleri yapılarının el verdiği eğilimlere göre bu anlamları biçimbilimsel olarak ekler yoluyla veya sözdizimsel olarak yardımcı eylemler ve/veya sıralama yoluyla gerçekleştirirler. Bu süreçlerden geçerek çatı anlamıyla donatılan eylemler, yalın biçimleriyle etken-edilgen, etken-işteş, etken-dönüşlü ve etken-ettirgen karşıtlığını yansıtırlar (Givon, 1990: 629).

Etken-Edilgen

Yüklemin belirttiği işin özne tarafından yapıldığını gösteren, ek almamış, yalın eylemler, etken-edilgen karşıtlığındaki etken çatıyı oluştururlar. Bir takım dilsel işaretleyicilerin (ekler, yardımcı eylemler vb.) katkısıyla oluşturulan edilgen çatı ise eylemle özne arasındaki bu ilişkiyi değiştirir. Bu durumda etken yapının öznesi EDEN/ALGILAYAN, edilgen yapının öznesi ise ETKİLENEN rolüne bürünür. Geleneksel olarak

edilgen çatı *geçişli* bir eylemin nesne görevindeki tümleç veya tümleçlerinin, özne konumuna geçmesi ve bu işlemin de eylemin yapısı üzerinde bazı dilsel değişiklerle yol açmasıyla kendini gösteren bir süreçtir.

Resim 6.2 a) Etken: kesmek

Resim 6.2 b) Edilgen: kesilmek

Örneğin, Türkçede bir ünlü veya [l] sesi ile biten geçişli eylemlerin $\{-(I)n\}$, bunlardan arta kalanların da $\{-(I)\}$ eki ile donatılarak ortaya çıkan edilgen çatı aşağıdaki değişimleri olanaklı kılmaktadır:

- (20) Zeynep köpeği Karabaş'ı çok iyi besliyor.
 Karabaş (Zeynep tarafından) çok iyi besle-n-iyor.
 Zeynep Karabaş'ı çok iyi eğitiyor.
 Karabaş (Zeynep tarafından) çok iyi eğit-il-iyor.

Görüldüğü üzere, edilgen tümcede, etken tümcenin nesnesi özne konumuna geçmiş, etken tümcenin öznesi bu görevini kaybetmiş ama gereken durumlarda 'X tarafından' ilgeç öbeğinin tümleci olmuş, eylem edilgen çatı ekleriyle donatılmış durumdadır. Bu işlemler sonucunda eylemin temel üye sayısı ikiden bire indirgenmiştir: Zeynep+Karabaş → Karabaş.

İlginçtir ki *geçişsiz* devinimli eylemlerinin edilgen çatıda kullanımı da dünya dillerinde yaygınlıkla rastlanan bir durumdur. Örneğin, Almancada *Wir tanzen hier* 'burada dans ettik' tümcesi rahatlıkla *Es wurde hier getanzt* 'burada dans edildi' biçiminde edilgen çatıda kullanılabilir. Bu tümcede dilbilgisel özne, *es* olmasına rağmen bu öznenin bir göndergesi, yani dış dünyada gönderimde bulunduğu bir nesne, olgu, durum vb. mevcut değildir. Bu tümcelerin çeviri metinlerinden de anlaşılacağı üzere, Türkçe de buna izin veren diller arasındadır. Bu örnekler bizi edilgen çatının iki başlık altında sınıflandırıldığı sonucuna götürmektedir: geçişli eylemlerle yapılan ve öznesinin bir göndergesi olan **edenli edilgen**, geçişsiz eylemlerle yapılan ancak öznesinin göndergesi olmayan **edensiz (kişisiz) edilgen**. Edensiz edilgen dünya dillerinde yaygın olsa da, kullanımında hem diller arası hem de dil içi daha fazla sınırlıklar vardır. Örneğin, Türkçedeki durumu ele alalım:

- (22) (a)
i. Tavuklar burada gıdıkladı	ii. *Burada gıdıklandı.
iii. Atlar burada koştu.	iv. *Burada koşuldu.
v. Su kovadan taşıtı.	vi. *Kovadan taşıldı.
- (b)
i. Yarışçılar burada koştu.	ii. Burada koşuldu.
	iii. *Burada yarışçılar tarafından koşuldu.
- (c)
i. Burada yarışçılar koştu.	ii. Burada koşuldu.
iii. Burada ben koştum.	iv. *Burada koşuldum.
v. Burada sen koştun.	vi. *Burada koşuldun.
vii. Burada biz koştuk.	viii. *Burada koşulduk.

(a-ii), (a-iv) ve (a.vi)'daki örneklerin kuralsız olması, kişisiz edilgenin insan özne gerektirdiğini; (b-iii)ün kuralsız olması kişisiz edilgenin eden ilgeç öbeğiyle kullanılmadığını; (c-iv), (c-vi) ve (c- viii)'deki uyum eki almış öğelerin kuralsız olması ise yine bu yapıların her zaman üçüncü tekil kişi çekiminde bulunması gerektiğini göstermektedir (Knecht, 1986: 32).

Genel olarak edilgen yapılarda kılıcının açık ifadesi dünya dillerinde değişik oranlarda sınırlı tabidir. Örneğin, Meksika'da konuşulan Yaqui dilinde buna hiç rastlanmazken, bazı dillerde de birinci ve ikinci kişi kılıcılara (benim tarafımdan, senin tarafından) yer verilmez. Türkçede de birçok anadili konuşucusunun çoğunlukla kullanmayı seçmediği (Lewis, 1967, 2000; Underhill, 1976) bu yapının edensiz edilgeninde daha da kısıtlı bir dağılımı vardır. Eden öbeğinin kullanımına ilişkin bu eğilimler aslında edilgen yapının işlevi üzerine de bazı ipuçları vermektedir. Edilgen yapılar çoğunlukla kılıcı bilinmediğinde, bariz olduğunda veya kılıcıdan söz etmek yersiz olduğunda kullanılmakta ve böylece kılıcıyı odaksızlaştırmaktadır. Edilgen çatı, bu işleviyle aynı öznenin tümceler arası devamlılığını sağlayarak metinsel bağdaşıklık yaratır. (Shibatani, 1985: 830):

✓ **Edilgen çatı**, eylemin temel üyelerini azaltan bir ulamdır. Geçişsiz eylemlerle **edensiz**, geçişli eylemlerle **edenli** edilgeni kurar.

- (23) a. Gürkan konuşmasını bitirdi ve alkışlandı.
b. Gürkan konuşmasını bitirdi ve herkes onu alkışladı.

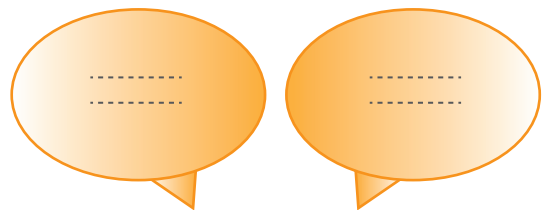
Edilgen yapının kullanıldığı (23a) konu devamlılığı bakımından (23b) den ayrılır.

Etken-İşteş

İşteşlik, geçişli bir eylemin öğelerinin birbirlerini etkilemesiyle bunlara hem eylemi yapan hem de eyleme maruz kalan özelliği yükleyen bir ulamdır. Eylem katılımcılarının aynı hareketi **karşılıklı** olarak biri birlerine aktarması, etken tümcenin özne ve nesnesinin işteş yapıda tek bir özneye indirgenmesi biçiminde dile yansır. Böylece eylem iki üyeliyken, tek üyeli, yani geçişliyken geçişsiz olur (Givon, 1990: 628).

Resim 6.3 a) Etken: söylemek

Resim 6.3 b) İşteş: söyleşmek

Tablo 6.11 İşteşlik Kodlama Biçimleri

	Etken	İşteş
İngilizce	John met Mary. 'John Mary'ye rastladı.'	John and Mary met. 'John ve Mary rastlaştılar.'
Rusça	Anton vstretil Ninu. 'Anton Minu'yu buldu.'	Anton i Nina vstretili-s' 'Anton ve Nina buluştular.' (Comrie, 1985: 326)
Türkçe	Gürkan Ecem'i buldu.	Gürkan ve/ile Ecem bul-uş-tular.

Görüldüğü üzere etken yapıdaki nesne, işteş yapıda çoğul özne oluşturmak üzere etken yapı öznesiyle aynı konumda kullanılmaktadır. İşteşlik anlamı Türkçe ve Rusçada olduğu gibi sırasıyla *-(I)ş* ve *-s'* ekleri yoluyla veya İngilizcede olduğu gibi sözdizimsel olarak kodlanabilir. Aynı işlev işteşlik adlarıyla da yerine getirilebilir.

- (24) Mary and John saw each other.
 Mary ve John gör+ZAMAN birbirleri
 'Mary ve John **birbirlerini** gördüler.'

(24)'te olduğu gibi, İngilizcede eylemde hiçbir değişiklik olmaksızın salt *each other* 'birbiri' işteş adılı ile elde edilen bu anlam, Türkçede beraberinde işteşlik ekinin düşürülmesiyle eylem yapısında da bir değişikliği gerektirmektedir. İşteşlik adılı *birbiri* ve işteşlik eki *-(I)ş* aynı işlevi yerine getirdiğinden birbirlerinin dışlayanıdır. Bu yüzden, biri varken diğeri de kullanılırsa **Birbirlerini görüştüler* gibi dilbilgisi dışı yapılar ortaya çıkar; ancak adıl aynı konumda *-(y)LA/ile* biçimiyle birliktelik durumunda kullanıldığında yapı kurallı olur: *Birbirleriyle görüştüler*. İşteş çatı, geçişsiz eylemlerle kurulduğunda, eylemin gösterdiği hareket çoğul öznenin bütün katılımcılarının yer almasıyla **toplularak** gerçekleştirilir: *gülüş-*, *uçuş-*, *bağırış-*, *kaçış-*, *koşuş-*. Bu türdeki işteş yapılar da adıl kullanıldığında anlam değişikliği ortaya çıkar. *Çocuklar koşuyor* toplu bir eylemi betimlerken, *çocuklar birbirlerine koşuyor* karşılıklı olarak gerçekleştirilen bir eylemi anlatır (Kuruoğlu, 1990: 134).

✓ **İşteş çatı**, eylemin temel üyelerini azaltan, öznelerinin karşılıklı ya da toplu hareketini kodlayan bir süreçtir.

Etken-Dönüştürme

Tıpkı edilgen çatı gibi dönüştürme çatı da genellikle tümleç alan geçişli eylemlerle kullanılır. Dönüştürme çatı da özne ve nesne özdeştir. Eylem özne tarafından nesneye aktarılır (Givon, 1990: 628).

Resim 6.4 a) Etken: yıkamak

Resim 6.4 b) Dönüştürme: yıkamak

Tablo 6.12 Dönüştürme Kodlama Biçimleri

	Etken	Dönüştürme
İngilizce	The mother washed the child 'Anne çocuğu yıkadı'	The child washed himself . 'Çocuk kendini yıkadı.'
Rusça	Mat pomyla rebenka 'Anne çocuğu yıkadı'	Rebenok pomyl- sja 'Çocuk yıkandı.' (Comrie, 1985: 327)
Türkçe	Anne çocuğu yıkadı.	Çocuk yıka- n -dı.

İngilizce, Rusça ve Türkçe örneklerde dönüşlü yapıda özne olan çocuk aynı zamanda da eylemin alıcısıdır. Yapılan işin yapana döndüğü bu çatı İngilizcede dönüşlülük adılı *himself*, Türkçe ve Rusçada sırasıyla *-(D)n* ve *-sja* eki tarafından kodlanmıştır. Türkçede de, İngilizcede olduğu gibi, dönüşlülük adılı kullanılarak aynı anlam aktarılabilir: *Çocuk kendini yıkadı*. Adıl ekle aynı işlevi taşıdığından bir arada kullanıldıklarında **çocuk kendini yıkandı* gibi dilbilgisidışı yapılar ortaya çıkar.

✓ **Dönüşlü çatı**, eylemin temel üyelerini azaltan, öznesi ve nesnesi özdeş olan eylemleri kodlayan bir süreçtir.

Etken-Ettirgen

Ettirgen çatı diğer çatı ulamlarından farklı olarak eylemin temel üye sayısını artıran bir süreçtir. Tek üyeli geçişsiz bir eylemden iki üyeli geçişli bir eylem, iki veya üç üyeli geçişli eylemlerden de sırasıyla üç ve dört üyeli geçişli eylemler yaratır.

Resim 6.5 a) Etken: yemek

Resim 6.5 b) Etken: yedirmek

Türkçede *-DIR*, *-t*, *-It*, *-Ir*, *-Ar* biçimbirimleriyle kodlanan bu çatının işleyişini anlamak için aşağıdaki örnekleri ele alalım:

Tablo 6.13 Ettirgen Çatı ve Geçişlilik Değişmeleri

Etken	Ettirgen
a. Bebek uyudu.	b. Annesi bebeği uyuttu.
c. Bebek sütü içti.	d. Annesi bebeğe sütü içirdi.
e. Annesi bebeğe oyuncacı verdi.	f. Annesi (birisine) bebeğe oyuncacı verdirdi.

Uyumak eylemi yalnızca özne alan (bebek) tek temel üyeli geçişsiz bir eylemdir. (b) de aynı eylem ek alınca öznesi nesne olur ve farklı bir özne (annesini) devreye girer. Artık eylemin kılıcı bu öznedir. (c) deki örnekte ise özne ve dolaysız tümleş alan iki üyeli *içmek* eylemi kullanılmıştır. Bu eylem (d) de ek alınca, etken yapıdaki öznesi (bebek), ettirgen yapıda dolaylı tümleş olmuş ve başka bir özne (anne) devreye girmiştir. Artık eylemin kılıcısına *içmek* işini yaptıran bu yeni özne olur. (e) de ise bir özne, bir dolaylı ve bir de dolaysız tümleş olarak üç üye gerektiren bir eylem kullanılmıştır: *vermek*. (f) deki ettirgen yapıda artık *anne*, *bebek* ve *oyuncağın* yanı sıra bir aracı daha vardır ve bu aracı vermek eyleminin kılıcı rolünü üstlenmektedir. Bu eylemler ve ettirgen çatı ekleriyle değişen eylem sayıları (26) da listelenmiştir.

(26) uyu	bir üye: özne
uyu-t	iki üye: özne, dolaysız tümleş
iç	iki üye: özne dolaysız tümleş
iç-ir	üç üye: özne, dolaylı tümleş, dolaysız tümleş
ver	üç üye: özne, dolaylı tümleş, dolaysız tümleş
ver-dir	dört üye: özne, dolaylı tümleş, dolaysız tümleş, aracı

İngilizce'yi de içeren, nadiren biçimbilimsel süreçleri kullanan ama daha çok yalınlayan dil özelliği taşıyan dillerde, bu anlamlar eklerle kodlanmak yerine bağımsız biçimler ve sözdizimsel yollarla aktarılır:

(28)

Sam slid off the roof.	'Sam çatıdan kaydı.'
Mary made Sam slide off the roof.	'Mary Sam'i çatıdan kaydırıldı.'
Mary caused Sam to slide off the roof.	'Mary Sam'in çatıdan kaymasına sebep oldu.'

Görüldüğü üzere *cause* 'sebepl olmak' ve *make* 'yapmak' eylemleri, olağan özne-yüklem-nesne sıralaması dışında özel bir sıralamada kullanılmış ve temel eylemlerin de uygun çekimleriyle birlikte ettirgen yapılar oluşturulmuştur. Bu dillerde, ettirgen anlamlar bazen de sözlüksel olarak ifade edilir: *die* 'öl' ve *kill* 'öldür' karşıtlığında olduğu gibi. Ettirgen çatıyı kodylayan sözdizimsel ve sözlüksel bu süreçler üretkenlikleri bakımından birbirlerinden ayrılırlar. Yeni sözcüklere aktarılacak düzenli bir dizge taşımadıklarından sözlüksel ettirgenlerin, oldukça üretken olan sözdizimsel ettirgenlere göre pek üretken olmadığı görülmektedir. Biçimbilimsel süreçlerin üretkenliği ise dilden dile farklılık göstermektedir. İngilizcede *lie* 'yatmak' / *lay* 'yatırmak', *sit* 'oturmak' / *seat* 'oturtmak' gibi çok sınırlı birkaç örnek görülürken, Türkçede ettirgen eylemler de dahil hemen hemen her eylemle kullanılabilecek kadar üretkendir: *ye-dir-t-tir*. (Comrie, 1985: 332). Bunun gibi, çoklu ettirgen yapılarda, her ettirgen ek, bir aracı ekleme işlevini yerine getirirken, bazı durumlarda üye sayısını artırmak yerine vurgu amaçlı da kullanılabilir. *Fotoğraf çek-tir-t-tim* tümcesi her zaman 'ben bir başkasınının fotoğrafçıya gidip fotoğraf çekmesine sebep oldum' anlamında değil daha vurgulu ve etkili olarak 'ben fotoğrafçının benim fotoğrafımı çekmesine sebep oldum' anlamında da kullanılabilir (Demircan, 2003: 84).

Ettirgen çatıda, çatının taşıdığı 'sebepl olma' anlamının yanı sıra 'yardım' ve 'izin' kavramlarını içeren yardımcı ve izinli ettirgen anlamlar da ifade edilir. Buna göre bir ettirgen yapı X'in olmasına sebep oldum, X'in olmasına izin verdim ve X'in olmasına yardım ettim anlamlarını taşıyabilmektedir. Zaten İngilizcede olduğu gibi bazı dillerde de bu anlamlar ettirgen çatıda sözlüksel olarak kodlanmaktadır. Aşağıda sırasıyla bu anlamları taşıyan Türkçe örnekler ve İngilizcedeki karşılıkları verilmiştir.

(31) Onu giy-dir-dim.

Kapıyı aç-tır-dım.

Ona ders çalış-tır-dım.

I **caused** him/her to get dressed.

I **let** him/her open the door.

I **helped** him/her study.

Uyum

Uyum, tümcede iki ögenin taşıdığı yapısal ve anlamsal özellikler arasındaki uyuşmayı gösteren bir ulamdır (Steel, 1978: 610). Birçok dilde eylemler, tümcede uyum ilişkisi içinde oldukları diğer öğelerin sayı, cins, kişi bilgisiyle çelişmeyecek bir biçimde çekime girer ve uygun uyum ekleriyle donatılırlar. Örneğin, Türkçede **ben geldin* tümcesinin dilbilgisidışı olması, eylemdeki kişi ekinin öznenin kişi içeriğiyle uyumlu olmamasından kaynaklanmaktadır. Özne birinci kişi bilgisi taşıırken eylem -n

eki ile ikinci kişi bilgisi taşımaktadır. Aynı tümceyi kişi uyumu sağlayacak şekilde yeniden biçimlendirirsek, bu kez de yine dilbilgisidışı olan **ben geldik* tümcesi ortaya çıkar. Bunun sebebi de, Türkçede eylemlerin özneyle yalnızca kişi değil sayı bakımından da uyumlu olmasını gerektiren ikinci bir uyum kuralıdır. Özne *ben* biçimiyle tekil bilgisi taşıırken eylem -k biçimiyle çoğul bilgisi taşıyamaz. Doğrusu, *Ben geldim* olmalıdır. Aşağıda Türkçede eylem çekimlerinde kullanılan kişi ve sayı uyum eklerinin bir derlemesi verilmiştir:

✓ **Ettirgen çatı**, eylemin temel üyelerini artıran, sebepl olma, yardım etme ve izin verme temel anlamlarını gerekirse yinelemeli olarak kodlayan bir süreçtir.

Tablo 6.14 Eylem Uyum Ekleri: Türkçe

	-(l)yor -miş -(l/A)r -(y)ACAĞ -mAll ile	-DI, -sA, (y)DI, (y)sA	-A	Koşaç	Buyurum
Birinci tekil	-(y)Im	-m	-(y)Im	-(y)Im	X
İkinci tekil	-sIn	-n / -nlz	-sIn	-sIn	-(O/ -(y)In(I)z)
Üçüncü tekil	-ø	-ø	-A /-sIn	-ø/-Dlr	-sIn
Birinci çoğul	-(y)Iz	-k	-Ilm	-(y)Iz	X
İkinci çoğul	-sInIz	-nlz	-sInIz	-sInIz	-(y)In(I)z
Üçüncü çoğul	-lAr	-lAr	-lAr / -sInlAr	-lAr	-sInlAr

Çekimsel ulamlar bakımından daha kısıtlı kodlamaları olan dillerden İngilizcede de eylemler özneleriyle benzer çekim ilişkisine girerler. Üçüncü tekil kişinin geniş zamandaki çekiminde eylemdeki *-s* sayı-kişî eki, özne görevindeki adın sayı-kişî içeriğiyle uyumlu olmak zorundadır.

(33) I walk	‘Ben yürürüm’
You walk	‘Sen yürürsün’
She walk-s	‘O yürür.’
We walk	‘Biz yürürüz.’
You walk	‘Siz yürürsünüz.’
They walk	‘Onlar yürürler.’

Üçüncü tekil kişiyle sınırlı kalan bu uyum özelliği en fazla *olmak* eyleminin çekimlerinde görülür: *I am* (ben çekimi), *s/he / it is* (o çekimi), *we/you/they are* (biz, siz/sen, onlar çekimi).

Kişî ulamı evrensel olarak kişî (konuşucu), ikinci kişî (dinleyici) ve üçüncü kişî (diğer) olmak üzere üçlü; sayı ulamı ise çoğunlukta tekil-çoğul olarak ikili bölümlenmeye uğrar. Bazı diller birinci çoğul çekiminde dinleyiciyi de kapsayan konuşucu+dinleyici biçiminde **İÇ-LEYİCİ** sayı eki ve dinleyiciyi dışlayan konuşucu+diğerleri anlamını taşıyan **DİŞLAYICI** sayı eki taşırlar. Bazı dillerde de eylemler uyum ilişkisi içinde oldukları adların kişî sayı özellikleri yerine/veya bunların yanı sıra cins özellikleriyle de uyum bilgisini kodlarlar (Anderson, 1985: 197-8)

✓ **Uyum**, bir ögenin dilbilgisel ulam özelliklerinin bir başka ögeyi biçimbilimsel olarak etkilemesi durumudur.

(34) Rusça					
<i>Tanja</i>	sidel	-e	u	okna	
Tanja	otur	ZAMAN-TEKİL-DİŞİL		yanında	pencere
					‘Tanja pencerenin yanında oturuyordu.’
<i>Djadja Vanjasidel</i>		-ø	u	okna	
Dayı Vanja	otur	ZAMAN-TEKİL-ERİL		yanında	pencere
					‘Vanya Dayı pencerenin kenarında oturuyordu.’

Görüldüğü üzere eylemdeki *sidel-sidele* karşıtlığı öznenin eril-dişi özelliğine koşut olarak kodlanmaktadır.

Eylem-özne uyumu gerektiren diller olduğu gibi, eylem-nesne uyumu gerektiren diller de vardır.

(35) Swahili

Ni	-li	ku-	ona
Ben	-ZAMAN	sen-	gör
'Ben seni gördüm.'			

Ni	-li	m-	ona
Ben	-ZAMAN	onu-	gör
'Ben onu gördüm.'			

(Givon, 1990: 68)

Olumsuzluk

Her dilde, işlevi olumlu düz tümcenin anlamını olumsuzlaştırmak olan belli süreçler kullanılmaktadır. Bunlar tümce ve eylem öbeği düzleminde aşağıdaki yöntemlerden biriyle gerçekleştirilebilir:

- (36) a. Eylem öbeğinde kendisine ayrılan konumda kullanılan bağımsız biçimbirimler; örneğin, İngilizcedeki yardımcı eylemden hemen sonra kullanılan *not: I do not know* 'Bilmiyorum'; Fransızcadaki eylemi arasına alan *nepas: Je ne sais pas* 'Bilmiyorum.'
- b. Eyleme eklenen bağımlı biçimbirimler; örneğin, Türkçedeki sonek *-mA: gelmedi*, İzi (Nijerya) dilindeki ön ve sonekler: *ó tó-òmé-dú ré 'O iyi değil'* (<http://wals.info/ chapter/112>)
- c. Tümcenin tamamını tümleşik olarak alan olumsuzluk biçimi; Örneğin, Türkçedeki *değil: Ali gelmiş değil*.

✓ **Olumsuzluk**, tümcenin anlamının tümünü ya da bir bölümünü yadsımayı anlatan süreçtir. Olumsuzluk öğelerinin biçimi ve kapsamı diller arası ve dil içi değişiklikler gösterir.

Pazar Lazcasında Eylem Sınıfları
Eser Erguvanlı TAYLAN
<https://www.youtube.com/watch?v=Qpd0z0Dq3Fs>

Öğrenme Çıktısı

3 Eylemcil ulamları listeleyp açıklayabilme

Araştır 3

Türkçede *büyülemek* sözcüğünün eylem olduğunu nasıl kanıtlarsınız?

İlişkilendir

Aşağıdaki bağlantıda yayınlanan *Rock Sınıfı* albümünden *Anlamlarına Göre Sözcükler* adlı parçaya erişiniz. Şarkının sözlerini eylemcil çekimleri anlatacak biçimde uyarlayınız. Hangi özellikleri listeleyp anlatırdınız düşününüz.

<https://www.youtube.com/watch?v=ZJQJdf3vXLU>

Anlat/Paylaş

Bir haber bültenini izleyiniz. Kullanılan eylemleri listeleypiniz. Yoğunlukla hangi zaman, görünüş ve kip bilgilerini içerdiklerini bulunuz ve bu istatistiği arkadaşlarınızla paylaşınız. Birlikte bulgularınızı gerekçelendirmeye ve bir genelleme yapmaya çalışınız.

AÇIK KÜME SÖZCÜKLERİ: SIFAT VE BELİRTEÇ

Sıfat ve belirteçler niteleyici olarak da adlandırılırlar. Sözdizimsel özellikleri bakımından, niteleyiciler, doğaları gereği, öbek ve tümcelelerin yan öğeleri olan sözcüklerdir. Nadiren tümleşik olarak kullanıldıkları da olur. Örneğin, *Ali her zaman çok saygılı davranır* tümcesindeki *çok saygılı* niteleyici olmasına rağmen tümleşiktir. Bu yüzden **Ali her zaman ___ davranır* kuralsızdır. Niteleyicilerin zorunlu öge olarak kullanıldıkları bir başka alan da yüklemcil konumudur. *Kardeşim başarılı oldu* kurallı iken **kardeşim ___ oldu* kuralsızdır. Daha fazla bilgi için bkz. Sözdizim üniteleri.

(37)

			Türkçe		Türkçe
İngilizce	tall	uzun	taller	daha uzun	
Macarca	magasa	uzun	magasa-bb	daha uzun	
Fransızca	jolie	hoş	plus jolie	daha hoş	
Duala (Kamerun)	kolo	büyük	kolo buka	daha büyük	

<http://wals.info/chapter/121>

Dilbilgisel ve dağılımsal ölçüte göre ise, ad öbekleri içinde adın niteleyicisi: [*büyük*] *oda*, [*kare*] *oda*, [*mavi*] *oda*, [*eski*] *oda*, [*acı*] *biber*, [*burcu*] *koku*, [*kalın*] *kumaş*, [*güzel*] *oda*; eylem öbekleri içinde de yüklemcil olarak işlev görürler: *oda [büyük]*, *oda [kare]*, *oda [mavi]*, *oda [eski]*, *biber [acı]*, *koku [burcu]*, *kumaş [kalın]*, *oda [güzel]*. Bunların eylemcil konumda koşaçlı (ekeylem) kullanımları, Türkçedeki gibi seçime bağlıyken, İngilizcedeki gibi zorunlu *The room is big* ‘oda büyük-tür’, Filipinlerde konuşulan İlocano’da olduğu gibi zorunlu değildir (Schachter, 1985: 13). Anlamsal ölçüte göre de **sıfatlar**, boyut, şekil, renk, yaş, tat, koku, doku, nitelik gibi derecelendirilebilir özellikleri belirten sözcüklerdir.

✓ **Sıfatlar** bazı dillerde niteledikleri adlarla uyum ilişkisine giren, çoğu dilde de derecelendirme çekimi alan açık küme sözcükleridir. **Belirteçler** de derecelenme özellikleri bakımından sıfatlara benzeyen açık küme sözcükleridir.

Sıfatlar niteleyici konumundayken baş adın taşıdığı durum, cins, sayı bilgisiyle uyuma girerler. Örneğin, Fransızcada *petit garçon* ‘küçük çocuk’ biçiminin çoğulu *petits garçons* ‘küçük çocuklar’ olarak gerçekleşir. Sayı, sıfatlara özgü bir özellik olmadığı halde, *petit* ‘küçük’ nitelediği çoğul baş adla *garçon-s* ‘çocuklar’ uyumlu olmak üzere *-s* ekini almıştır. Sıfatlar ayrıca yüklemcil öge durumundayken de eylemlerin girdiği çekimlere girebilirler: *büyük-tür*, *büyük-tü*, *büyük-müş*, *büyük-se*. Türkçede sıfatlar ad olarak kullanılabilirdiğinden adların aldığı çekimleri de alırlar: *bü-yük-ler-den*, *büyük-ler-in* gibi. Ayrıca, sıfır türetim sürecinden geçip zarflaşarak eylemleri de niteleyebilirler: [*hızlı*] *konuştu*, [*çabuk*] *yürüdü*. Sıfatlar niteleyici işlevleri bakımından belirteçlerle benzeşmeler de sözdizimsel dağılımları bu iki sözcük sınıfını birbirinden ayırır (bkz. Sözdizim üniteleri).

Belirteçler

Belirteçler de sıfatlar gibi yalnızca bazı dillerde ayrı bir dilbilgisel sınıf oluştururlar. Hiçbir öge ile uyum ilişkisine girmedikleri için bu ekleri almazlar. Tümce, eylem, eylem öbeği, sıfat ve belirteçleri nite-

lerler. Anlamları niteledikleri kuruculara göre değişim gösterir. Tümceleri niteleyen belirteçler (*maalesef, iyi ki, belki, açıkçası*), genellikle konuşucunun olay hakkında tutumunu yansıtır. Eylem ve eylem öbeklerini niteleyenler, zaman, yer, yön, tarz, vb. anlamlarını ifade eder. Sıfat ve belirteçleri niteleyenler ise genellikle sıfatlar gibi derecelendirmeler yaparlar: *talk [fast]* ‘hızlı konuş, *talk [faster]* ‘daha hızlı konuş’. Sıfat ve belirteçlerin taşıdığı bu ulam yalnızca derecelendirilebilir niteliklerin kodlanmasına izin verir. Bu yüzden, aşağıdaki örneklerin derecelendirilmiş biçimleri kuralsızdır: *hamile, *daha hamile, single ‘bekar’, *more single ‘*daha bekar’, totally ‘bütünüyle’, *more totally ‘*daha bütünüyle.’* Bir çok dilde tarz bildiren belirteçler, türetim ekleri yoluyla sıfatlardan türetilirler: Fransızca *lente* ‘yavaş’/ *lente-ment* ‘yavaşça’, Türkçe *yavaş/yavaş-ça*. Yine bir çok dilde, belirtecimsi anlamlar sadece belirteçlerle değil diğer sözcük gruplarıyla da ifade edilir: Türkçede adlarla: yer (*evde*), yön (*eve*); İngilizcede adlarla: zaman (*yesterday* ‘dün,’ *tomorrow* ‘yarın’), ilgeç öbekleriyle: zaman (*in the morning* ‘sabahleyin’), yer (*in school* ‘okulda’), yön (*to school* ‘okula’), tarz (*with difficulty* ‘zorlukla’). İçinde Türkçenin de olduğu bazı dillerde de tarz belirteçlerinin ifade ettiği anlamlar hiçbir özel takı gerektirmeden yalın sıfatlarla gösterilir: [*hızlı*] yürü, [*çabuk*] gel, [*yavaş*] konuş, [*güzel*] konuş.

Öğrenme Çıktısı

4 Sıfat ve belirteç ulamlarını listeleyp açıklayabilme

Araştır 4

Türkçede sıfat ve belirteçleri diğer açık küme sözcüklerinden farklı kılan nedir?

İlişkilendir

Türkçenin geleneksel sınıflandırmalarında sıfatlar ve belirteçler adların alt ulamları, işaret sıfatları da sıfatların alt ulamı olarak incelenir. Bu sınıflandırmaların dilbilimsel ölçütlere uygunluğunu, bu bölümde anlatılanlarla ilişkilendiriniz.

Anlat/Paylaş

‘Güzel yazar’ öbeğinde bir anlam bulanıklığı vardır. Bunun nedenini anlatınız.

KAPALI KÜME SÖZCÜKLERİ

Kapalı kümeler, sınırlı üye barındıran, üyelerinin pek çoğu çekime girmeyen, üye sayıları ve üyeleri kişiden kişiye ve zamandan zamana değişmeyen sınıflardır. Bağlaç, ilgeç, belirleyici ve adılardan oluşurlar. İşlevli sözcükler oldukları için, sınıflandırılmalarında anlamsal ölçütün kullanılmasına elvermezler. Evrensellikleri açık küme sınıflarına göre daha tartışmalıdır. Birçok dil, barındırdıkları kapalı küme sayıcı ve türleri bakımından birbirlerinden ayrılır. Bu farklılıklarına rağmen, kapalı kümeler, bütün dillerde görülen

bir sözcük sınıfıdır. Yalnız, biçimbilimsel süreçleri yoğunlukla kullanan eklemeli dillerin bazılarında bu sözcüklerin pek önemi yokken, yalınlayan dillerde dilbilgisel işlevleri üstlendikleri için daha öne çıkmaktadırlar.

Bağlaçlar

Sözdizimsel olarak eşdeğer konumda olan kurucuları sıralayan sözcüklerdir. Türkçedeki bazı örnekleri *ve, ile, ama, hem ... hem de, ya ... ya da* olan sıralama bağlaçları, çekime girmedikleri için farklı sözcük biçimleri de yoktur. Birçok dilde bağlama

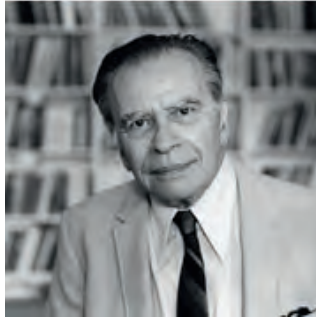
işlevi bağlaçların tekrarıyla gerçekleştirilir: *evde de okuda da, hem Ali hem (de) Ayşe, both Ali and Ayşe*. Diller arasında sıralama bağlaçlarının hangi kurucuların bağlanmalarına elvermeleri bakımından farklılıklar vardır. İngilizce ve Türkçede adlar, eylemler, sıfatlar, belirteçler, tümceler, öbekler bağlanabilirken, Japoncada yalnızca adlar ve ad öbekleri bağlanabilir. Bir çok dilde de *ile* ve *ve* bağlaçları aynı sözcükle ifade edilmektedir (Schachter, 1985: 46-47):

(38) Japonca

(a)	John	To	Bill	ga	kita
	John	Ve	Bill	ÖZNE	geldi
	'John ve Bill geldi.'				
(b)	John	Ga	Bill	To	kita
	John	ÖZNE	Bill	İle	geldi
	'John, Bill ile geldi.'				

İlgeçler

İlgeçler yalnız başlarına kullanılmayan, tümleç alan, tümleçleriyle eylem arasında ilgi kuran ve anlamları bu ilgiye göre belirlenen sözcüklerdir. Ön ilgeçler tümleçlerinin önünde: (İngilizce: *for you, to you, from you*), son ilgeçler ise ardında yer alır: (Türkçe: *senin için, sana göre, senin gibi*). Bu örneklerin de gösterdiği gibi, Türkçe son ilgeçli, İngilizce ön ilgeçli bir dildir. Eylem sonlu diller son ilgeçli, ön eylemli diller ön ilgeçli, orta eylemli diller genellikle ön ilgeçlidir (Greenberg, 1966: 110). İlgeçler, genellikle çekime girmezler ancak Türkçede bunların bazıları adların oluşturduğu bir alt ulamında, adların aldığı çekimleri alırlar: *altında, önünde, üzerinde, karşısında* vb.

DİLLERDEKİ TEMEL SÖZCÜK SİRALAMASI, BUNLARIN BAZI YAPISAL ÖZELLİKLERİNİN DE HABERCİSİDİR.

Resim 6.6 Joseph H. Greenberg (1915-2001) Dil Evrensellerinden

Belirleyiciler

Belirleyiciler şu ulamları içerir: tanımlıklar (Türkçe *bir*, İngilizce *a/n, the* gibi), gösterimsel belirleyiciler (Türkçe *bu, şu, o, benim, senin onun*; İngilizce *this* 'bu', *that* 'şu', *my* 'benim', *your* 'senin', *his/her* 'onun', gibi), niceleyiciler (*biraz, birkaç, bazı, her, bütün* gibi.) Bunlardan bazıları sayı eki alarak çekime girerler: *this 'bu', these 'bunlar', that 'şu', those 'şunlar'*. Bazıları da uyum çekimine girerler: Türkçedeki belirleyicilerde sayı ve kişi: *benim* (1. Tekil), *senin* (2. Tekil), Almandadaki tanımlıklarda kişi, sayı ve cins: *der Mann* 'adam' (yalın, tekil, eril), *die Frau* 'kadın' (yalın, tekil, dişil).

Adıllar

En yalın tanımıyla ad yerine geçebilen sözcükler olan adıllar, ad gibi işlev gördüklerinden adsıl çekimlere girerler

Resim 6.7 'Bu' nun Anlamı

Tablo 6.15 Adıl Çekimleri

durum	kişi adıları: <i>ben, beni, bana, bende, benden, benim</i> , İngilizce <i>he 'o' him 'onu, she 'o' her 'onu'</i>
sayı	kişi adıları: <i>ben-biz, sen, siz, o, onlar, I-we, he-they</i> .
uyum	dönüşlülük adılı: <i>kendim, kendin, kendi, kendimiz, kendiniz, kendileri</i> ve bunların İngilizce karşılıkları: <i>myself, yourself, herself, himself, ourselves, yourselves, themselves</i> . işteşlik adılı: <i>birbirimiz, birbiriniz, birbirleri</i> .
cins	İngilizce <i>he 'o-eril', she 'o-dişil'</i> ; Hausa (Nijerya) <i>kai'2</i> . tekil kişi-eril; <i>ke 'ikinci tekil kişi dişil'</i> http://wals.info/chapter/44

Örneklere yansıtıldığı gibi, adılların sınıflandırılmasında dünya dillerinde genellikle konuşucu, dinleyici ve bir üçüncü tarafı gösteren üçlü bir ayırıma gidilir. Bu ayırımdan birinci, ikinci ve üçüncü kişi adıları ortaya çıkar. Bunlardaki tekil-çoğul karşıtlığını yansıtan sayı çekimi de eklendiğinde Türkçenin adıl dizgesinde olduğu gibi altı çeşit karşıtlığı içeren bir çekim dizgesi oluşur: *ben, sen, o, biz, siz, onlar*.

✓ **Kapalı küme**, öğeleri sınırlı ya da değişmez olan sözcük kümesidir.

Bütün bunlardan ne öğrendik? 6. Bölümde anlatılan bu bilgiler nerede ve nasıl işimize yarar? Tümce, en yalın biçimiyle bir konu ve bu konuya ilişkin bir

yorum olarak tanımlanır. İşte tümcenin bu anlamsal işlevi dile yansıyan temel sınıflandırmayı da gösterir: ad-eylem. Diğer sözcük sınıfları böyle olmasa da, ad ve eylem ayırımı evrensel bir sınıflandırmadır (Schachter, 1985: 7). Kabaca, adlar tümcelerin konularını, eylemler de bu konulara ilişkin yorumları yansıtan parçalarıdır. Varlıkları göstermek için kullanılan adlar, bunu yaparken de onların sayıları (tekil-çoğul), bir takım özellikleri (eril-dişil-yansız, canlı-cansız, insan-hayvan) ve nasıl bir hareket içinde oldukları (eylemi yapan, eylemden etkilenen, eylemi birisi için yapan, bir yere giden, bir yerden gelen vb) bilgisini de verir. İşte bütün bunlar sayı, cins, durum olarak sınıflandırdığımız adsıl çekimlerle yapılır ve bir sözcüğün ad olarak sınıflandırılmasının biçimbilimsel ölçütlerini yansıtır. Yani bir sözcük ad ise bu ulamları da üzerinde taşımalıdır. Eylemler konuşmanın konusunu oluşturan adlara ilişkin

bir yorum yapmak üzere kullanıldıklarından, adın hareketi ya da oluşuna dair bilgiler verir: zamanı (zaman), nasıl gerçekleştiği (görünüş: hareketli mi, durağan mı, bitti mi, ortasın da mı vb.), yalnız mı, başka kişiler ya da nesnelere beraberinde mi (çatı: geçişli-geçişsiz), yorumun güvenilirliği (kip: olgusal, tahmin, olasılık, vb.), eylemin kaç kişi ve hangi kişiler tarafından yapıldığı (uyum). Demek ki, bu bilgileri üzerinde taşıyan bir sözcük de eylem olarak sınıflandırılacaktır. Ad ve eylemlerin ifade ettiği konu ve yorumları çeşitli bakımlardan nitelendiren sözcükler de sıfat ve belirteçlerdir. Bunlar gösterdikleri niteliklerin ne oranda yansıtıldığından sözcükler ve çekimlerinde üstünlük, en üstünlük gibi

derecelendirme bilgisi verirler. Demek ki, sıfat ve belirteçlerin ayırıcı sınıfsal özelliği de derecelendirme çekimini taşımalarıdır.

İşte biçimbilimsel ulamlardan bütün bunları öğreniyor ve bu bilgileri sözcük sınıflandırmada etkin bir biçimde kullanıyoruz. Peki, bütün dillerin biçimbilimsel yapısı aynı mı? Bütün diller böyle zengin çekimsel esnekliğe elverişli mi? Ünite içindeki tartışmamızda da yer yer değindiğimiz gibi bazı diller bu bilgileri kodlamak için biçimbilimsel değil, sözdizimsel yöntemleri kullanırlar. Böyle dillerde ise, bu işlevleri, sözcükler arasında ilgi kurmaya yarayan kapalı küme sözcükleri yerine getirirler (Schachter 1985: 24).

Öğrenme Çıktısı

5 Kapalı küme ulamlarını listeleyp açıklayabilme

Araştır 5

Adıllar bazı sınıflandırmalarda açık küme üyeleri olarak ele alınırlar. Sizce bunun sebebi nedir? Bu görüşe katılır mısınız?

İlişkilendir

Çekim eklerini açık kümelerle ve kapalı kümelerle ilişkilendirirdiniz. Gereçeklerinizi sıralayınız.

Anlat/Paylaş

Kadın hakları savunucusu bir grup, Türkçede cinsiyetsiz olarak kullanılan 'o' adılı yerine yalnızca kadınlara özgü olacak başka bir adıl yaratıp, bunu kullanma ve yaygınlaştırma niyetindedir. Bu planın başarılı olup olmama olasılığını arkadaşlarınıza anlatınız.

4

Sıfat ve belirteç ulamlarını
listeleyip açıklayabilmeAçık Küme Sözcükleri: Sıfat ve
Belirteç

Sıfat ve belirteçler derecelendirme çekimine, sıfatlar ise bunun yanı sıra niteledikleri adlarla sayı ve cins uyumuna girerler.

5

Kapalı küme ulamlarını listeleyip
açıklayabilme

Kapalı Küme Sözcükleri

Kapalı küme sözcüklerinden bağlaç ve ilgeçler çoğunlukla çekime girmezler ve bu yüzden farklı sözcükbiçimleri bulunmaz. Adıllar ise sayı, kişi, durum; belirleyicilerden bazıları da sayı çekimine girerler.

1 Türkçede **kitaptanıyor* gibi bir yapı neden kuralsızdır?

- A. Uyum kuralına aykırıdır.
- B. Görünüş eylemcil bir ulamdır.
- C. *Kitap* sayılabilir bir addır.
- D. Tümce bitmişlik kipi gerektirir.
- E. Durum ulamı görünüşten önce kullanılmıştır.

2 Aşağıdakilerden hangisi uyum ulamı alır?

- A. birbiri
- B. göre
- C. hızlıca
- D. ile
- E. rağmen

3 Aşağıdakilerden hangisi dilbilgisel durum ulamı taşır?

- A. Çocuk **kendini** ısırdı.
- B. Çocuk **yatağından** düştü.
- C. Çocuk **yatağına** gitti.
- D. Çocuk **kendine** yer yaptı.
- E. Çocuk **kendi** kaldı.

4 *Müdürle tanışılmış.*

Hangisi yukarıdaki tümcenin görünüş ulamını verir?

- A. edilgen
- B. bitmişlik
- C. geçmiş
- D. kanıtlanabilirlik
- E. yükümlülük

5 *Bu kolye senin olmalı* tümcesindeki anlam bulanıklığı aşağıdakilerden hangisinden kaynaklanır?

- A. zaman
- B. görünüş
- C. çatı
- D. kip
- E. uyum

6 Aşağıdaki örnekte hangi ulam türü kullanılmıştır?

Fransızca	
le	livre
BELİRLEYİCİ	kitap
'kitap'	
le-s	livre-s
BELİRLEYİCİ-ÇOĞ.	kitap-ÇOĞ
'kitaplar'	
A. sayı	B. uyum
C. sayı - uyum	D. cins
E. cins - uyum	

7 Aşağıdakilerden hangisi adsız sayı içerir?

- A. Solardı
- B. Soldular
- C. Gözlere
- D. Uygular
- E. Gözlerler

8 Ettirgen çatı ulamı ile yapılan *kopar-*, *kurut-*, *doldur-*, *kaynat-* eylemlerinde ek nasıl bir etki yaratmıştır?

- A. edensiz edilgen yapmıştır
- B. geçişsiz eylem yapmıştır
- C. temel üye sayısını azaltmıştır
- D. temel üye sayısını artırmıştır
- E. edenli edilgen yapmıştır

9 Aşağıdakilerden hangisi her zaman tekil-çoğul karşıtlığı taşımaz?

- A. Kısa sürede **arkadaş** edindi.
- B. Kısa sürede bir **arkadaş** edindi.
- C. Kısa sürede **arkadaşlar** edindi.
- D. Kısa sürede birçok **arkadaş** edindi.
- E. Kısa sürede iki **arkadaş** edindi.

10 *bitirebilir*

Yukarıdakidaki eylem hangi ulamları taşımaktadır?

- A. çatı+kip+kip+uyum
- B. çatı+zaman+kip+uyum
- C. zaman+çatı+kip+uyum
- D. kip+zaman+uyum
- E. zaman+kip+zaman

1. B

Yanıtınız yanlış ise “Görünüş” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

2. A

Yanıtınız yanlış ise “Kapalı Küme: Adıllar” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

3. A

Yanıtınız yanlış ise “Durum” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

4. B

Yanıtınız yanlış ise “Görünüş” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

5. D

Yanıtınız yanlış ise “Kip” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

6. C

Yanıtınız yanlış ise “Sayı” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

7. C

Yanıtınız yanlış ise “Adsl Uyum ve Eylemcil Uyum” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

8. D

Yanıtınız yanlış ise “Çatı” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

9. A

Yanıtınız yanlış ise “Sayı” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

10. A

Yanıtınız yanlış ise “Eylemcil Ulam” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

6

Araştır Yanıt Anahtarı

Araştır 1

boya (ad) (eylem), ekşi (sıfat) (eylem), çok (sıfat) (belirteç), yardımsever (ad) (sıfat)

Araştır 2

Türkçede adlar durum ve sayı çekimleri aldıklarına göre, bunların hepsine giren sözcük daha tipik özellikler taşıyacağı için daha merkez üye olacaktır. Bakalım:

	çiçek	sağlık
SAYI	çiçekler	*sağlıklar
DURUM	çiçek, çiçeği, çiçeğe, çiçekte, çiçekten, çiçeğin	sağlık, sağlığı, sağlığa, sağlıkta, sağlıktan, sağlığın

Sonuç: çiçek sözcüğü hem sayı hem de durum çekimlerine girdiği için ad ulamının daha tipik bir üyesidir.

Araştır 3

Anlamsal ölçüt: devinim ve durum değişikliği ifade eder

Biçimbilimsel ölçüt: eylemlerin girdiği çekimlere girer: büyü-t-ül-me-di-ler

-t → çatı (ettirgen)

-il → çatı (edilgen)

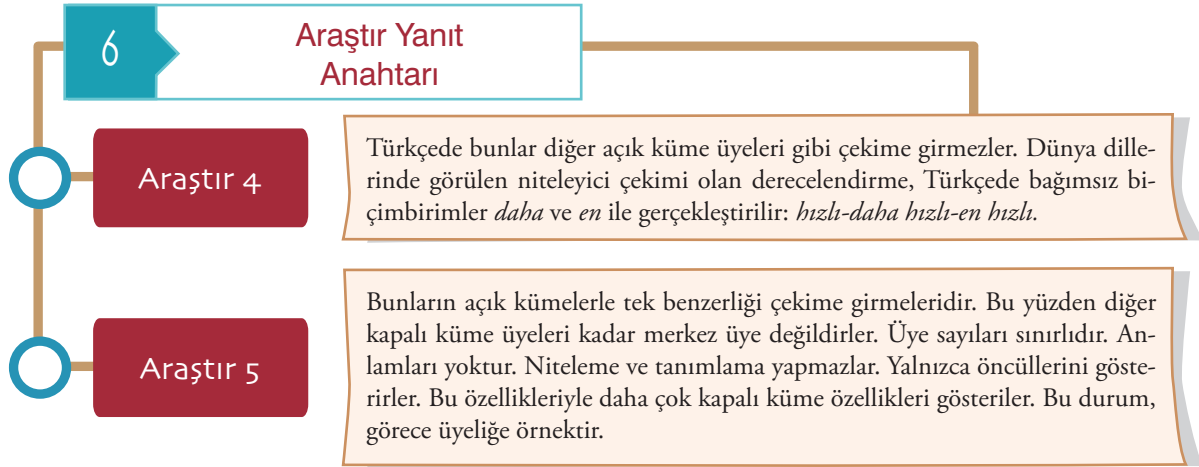
-me → olumsuzluk

-di → görünüş (bitmişlik), zaman (geçmiş), kip (gerçek)

-ler → kişi sayı uyumu (3. Çoğul)

Dağılımsal ölçüt: eylem öbeklerinin başı olur → çocuklar [büyüdü /çok büyüdü]

Bütün bunlar tipik eylemlere özgü anlam, ulam ve işlevlerdir. Bunların hepsini üzerinde bulundurduğuna göre, *büyüme* bir eylemdir.

Kaynakça

- Aksu-Koç, A. (2000). Some aspects of the acquisition of evidentials in Turkish. In L. Johanson, & B. Utas (Eds.). *Evidentials: Turkic, Iranian and neighboring Languages*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Brinton, L., & Brinton, D.M. (2010). *The Linguistic structure of modern English*. Amsterdam: John Benjamins.
- Anderson, S. R. (1985). Inflectional morphology. T. Shopen (Ed.). *Language typology and syntactic description III: Grammatical Categories and the Lexicon*. Cambridge: CUP.
- Blake, B. J. (2001). *Case*. Cambridge: CUP.
- Bybee, J. (1985). *Morphology*. Amsterdam: John Benjamins.
- Bybee, J., & Fleischman, S. (1995). *Modality in grammar and discourse*. Amsterdam: JB
- Chafe, W. (1986). Introduction. W. Chafe, & J. Nichols (Eds.). *Evidentiality: The Linguistic coding of epistemology*. Norwood, NJ: Ablex.
- Chung, S., & Timberlake, A. (1985). Tense, aspect, and mood. In T. Shopen (Ed.), *Language typology and syntactic description III: Grammatical Categories and the Lexicon*, (pp. 202-258). Cambridge: Cambridge University Press.
- Comrie, B. (1976) *Aspect*. Cambridge: CUP.
- Comrie, B. (1981). *Language universals and linguistic typology*. Chicago: University of Chicago Press.
- Comrie, B. (1985). *Tense*. Cambridge: CUP.
- Corbett, G. G. (2001) *Number*. Cambridge: CUP.
- Croft, W. (1990). *Typology and universals*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cruse, D. A. (1994). Number and number systems. In R. E. Asher (Ed.). *The encyclopedia of language and Linguistics*, (pp. 2857-2861). Oxford: Pergamon Press.
- Demircan, Ö. (2003). "Geçişlilik" in Türkçe yorumu. G. König, N. Büyükkantarçioğlu, F. Karahan, (Eds.). *XVI. Dilbilim Kurultayı Bildirileri*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.
- Givon, T. (1990) *Syntax: A functional-typological introduction*. Amsterdam: JB.
- Göksel, A., & Kerslake, C. (2005). *Turkish: A comprehensive grammar*. New London: Routledge.
- Güven, M. (2008). Görünüş terimlerinin Türkçeleştirilmesi üzerine bazı gözlem ve öneriler. *Dilbilim Araştırmaları*, 125-137.
- Haig, G. (2003). From lexical class to syntactic function: A sketch of Turkish word structure. In A.S. Özsoy et al (Eds.), *Proceedings of the Tenth International Conference in Turkish Linguistics*, İstanbul, August, 2000, (59 – 68). İstanbul: Boğaziçi University Press.
- Haiman, J. (1983). Iconic and economic motivation, *Language* 59 (4), 781-819.
- Hockett, C. F. (1958). *A Course in Modern Linguistics*. New York: Mc Millan.
- Huddleston, R., & Pullum, G. K. (2002). *The Cambridge grammar of the English language*. Cambridge: CUP.
- Huddleston, R. (1990). *English Grammar*. Cambridge: CUP
- İmer, K., Kocaman, A., & Özsoy, A. S. (2011). *Dilbilim Sözlüğü*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Katamba, F. (1993). *Morphology*. London: Mc Millan.
- Knecht, L. E. (1985). *Subject and object in Turkish*. (Ph.D. Dissertation), MIT, USA.
- Korkmaz, Z. (2003). *Türkiye Türkçesi grameri: şekil bilgisi*. Ankara: TDK.

- Kornfilt, J. (1997). *Turkish*. London: Routledge.
- Kuruoğlu, G. (1990). Reciprocal constructions in Turkish. In B. Rona (Ed.). *Current issues in Turkish linguistics*. Ankara: Hitit Yayınevi.
- Lewis, G. (2000). *Turkish*. Oxford: OUP.
- Lyons, J. (1968). *Introduction to theoretical linguistics*. Cambridge: CUP.
- Lyons, J. (1977). *Semantics*. Cambridge: CUP.
- Mushin, I. (2001). *Evidentiality and epistemological stance. narrative retelling*. Philadelphia: JB.
- Papafragou, A. (2000). *Modality: issues in the semantics-pragmatics interface*. Amsterdam: Elsevier.
- Palmer, F. R. (1990). *Mood and modality*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Payne, J. R. (1985). *Negation*. In T. Shopen (Ed.). *Language typology and syntactic description 1: Grammatical categories and the lexicon*. Cambridge: CUP.
- Saussure, F. D. (1959). *Course in General Linguistics* (W. Baskin, Trans.). New York: McGraw-Hill Book Company.
- Savaşır, İ. (1986). Habits and abilities in Turkish. In D.I. Slobin, & K. Zimmer (Eds.). *Studies in Turkish linguistics*. Amsterdam: JB.
- Schachter, P. (1985). Parts-of-speech systems. In T. Shopen (Ed.). *Language typology and syntactic description 1: Grammatical categories and the lexicon*. Cambridge: CUP.
- Schroeder, C. (1999). *The Turkish nominal phrase in spoken discourse*. Wiesbaden: Harrossowitz.
- Shibatani, M. (1985). Passives and related constructions: a prototype analysis *Language*, 61 (4), 821-848.
- Slobin, I. D., & Aksu-Koç, A. (1982). Tense, aspect and modality in the use of the Turkish evidential. In P.J. Hopper (Ed.). *Tense-aspect between semantics and pragmatics*. Amsterdam: JB.
- Steel, S. (1978). Word order variation: A typological study. In J. H. Greenberg et al (Eds.). *Universals of human language, IV: Syntax*. Stanford, California: Stanford University Press.
- Stump, G. (2004). Inflection. In A. Spencer, & A. M. Zwicky (Eds.). *Handbook of morphology*. Oxford: Blackwell.
- Taylan, E. (1996). On the parameter of aspect in Turkish. In A. Konrot (Ed.). *Proceedings of the sixth international conference on Turkish linguistics*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.
- Taylan, E. (1997). Türkçede görünüş, zaman ve kiplik ilişkisi: -DI biçimbirim. *XI. Dilbilim Kurultayı Bildirileri*. Ankara: ODTÜ Eğitim Fak. Yabancı Diller Eğitimi Bölümü.
- Trask, R.L., & Mayblin, B. (2000). *Introducing linguistics*. Royston: Icon Books Ltd.
- Tura, S. (1984). -DIR in modern Turkish. In A. Aksu-Koç, & E.E. Taylan (Eds.). *Proceedings of the Turkish Linguistics Conference*. İstanbul: Boğaziçi University Publications.
- Underhill, R. (1976). *Turkish grammar*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Willet, T. L. (1988). A cross-linguistic survey of the grammaticization of evidentiality. *Studies in Language*, 12, 51-97.
- Yavaş, F. (1980). *On the meaning of tense and aspect markers in Turkish*. (Ph.D. Dissertation). University of Kansas, USA.

internet kaynakları

- <http://wals.info/chapter/44>
- <http://wals.info/chapter/121>
- Dahl, Ö. and Velupillai, V. Perfective/Imperfective Aspect In: Dryer, Matthew S. &
- Haspelmath, Martin (eds.) The World Atlas of Language Structures Online. Munich: Max Planck Digital Library, chapter 1. Available online at <http://wals.info/chapter/65> Accessed on 2011-06-11.
- Dryer, M. S. 2011. Coding of Nominal Plurality. In: Dryer, Matthew S. & Haspelmath,
- Martin (Eds.) The World Atlas of Language Structures Online. Munich: Max Planck Digital Library, chapter 33. Available online at <http://wals.info/chapter/33> Accessed on 2011-06-11.
- Kibort, Anna & Greville G. Corbett. "Gender." Grammatical Features. 7 January 2008. <http://www.grammaticalfeatures.net/features/gender.html>.
- Kibort, Anna & Greville G. Corbett. "Number." Grammatical Features. 25 January 2008. <http://www.grammaticalfeatures.net/features/number.html>.
- Smith, Carlota. 2005. Time with and without tense. Pa-per presented at the International Round Table on Tense and Modality, Paris, December 2005. Available at: <http://uts.cc.utexas.edu/~carlota/papers/Pa-ris%20article%208-18-06.pdf>
- <https://www.youtube.com/watch?v=ZJQJdf3vXLU>
- <https://www.youtube.com/watch?v=zAFjmAx4Imk>
- <http://www.ello.uos.de/field.php/TheoryModelMethod/CharlesCarpenterFries>
- <http://news.stanford.edu/news/2001/may16/greenberg-516.html>
- <http://aycasevinc.com/en/2017/04/25/cok-renkli-bir-sanatci-ayse-erkmen-2/>

Bölüm 7

Biçimbilim-IV: Sözlüksel Biçimbilim

öğrenme çıktıları

Sözlüksel Biçimbilim

- 1 Sözcük yapma sürecinin niteliğini açıklayabilme
- 2 Sözcük yapma sürecinin sınırlılıklarını açıklayabilme

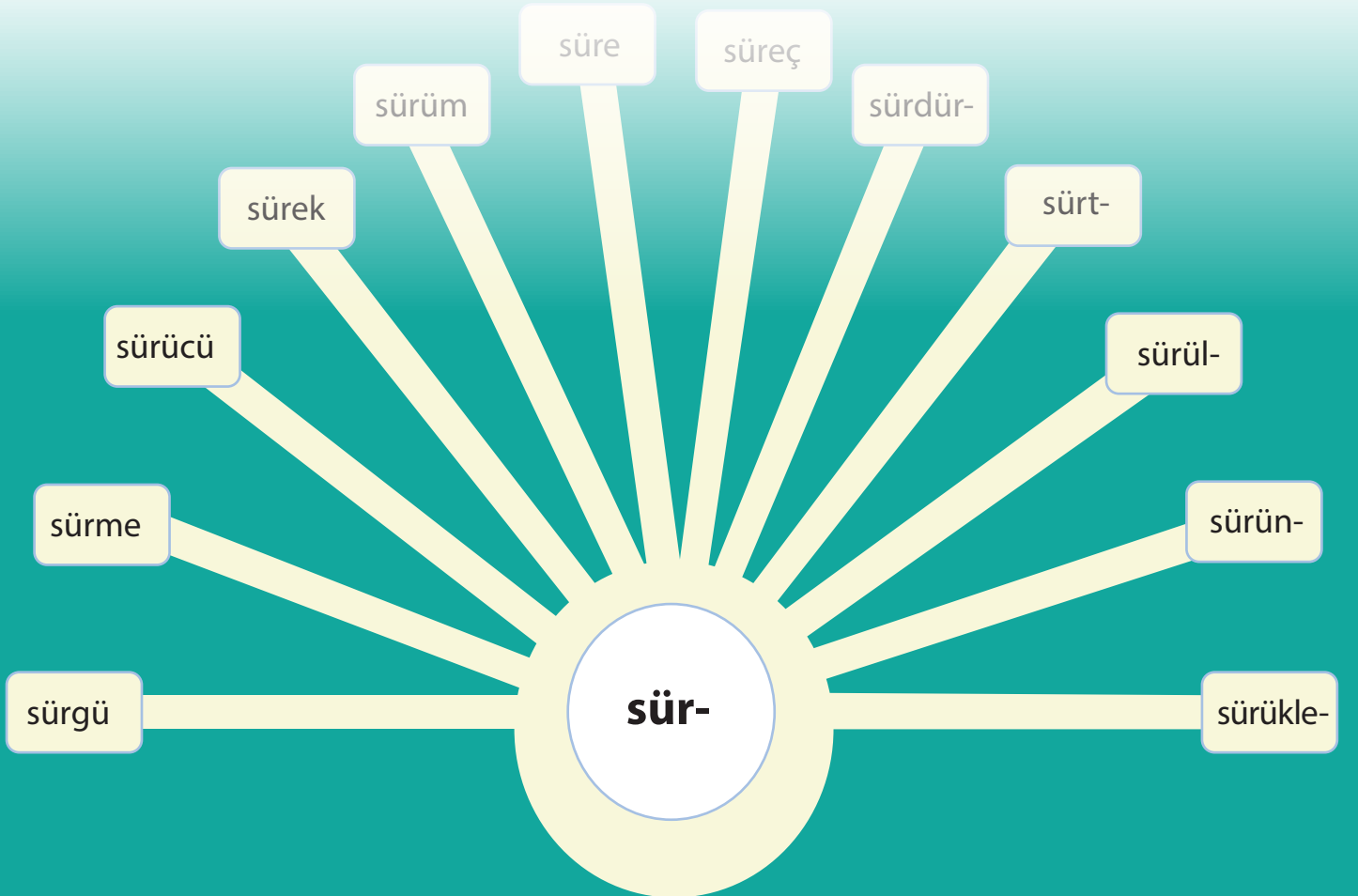
Öz Kaynaklı Süreçler

- 3 Türetme sürecini açıklayıp örneklendirebilme
- 4 Bileşme sürecini açıklayıp örneklendirebilme

Yabancı Kaynaklı Süreçler

- 5 Ödünçleme ve ödünçlemeli çeviri süreçlerini ayırt edebilme
- 6 Ödünçleme ve ödünçlemeli çeviri süreçlerini örneklendirebilme

Anahtar Sözcükler: • Sözlüksel Biçimbilim • Karmaşık Sözcük • Bileştirme • Ödünçlemeli Çeviri • Basit Sözcük • Türetme • Ödünçleme • Yenyapım

GİRİŞ

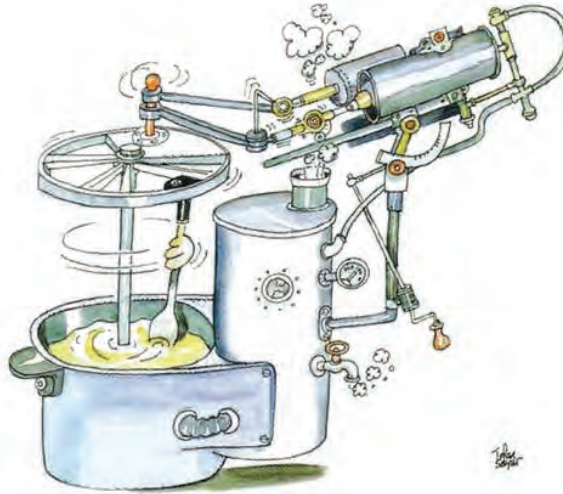
İnsan dili başlangıç noktası itibariyle devin-
gendir. Toplumlar ve ihtiyaçları değişkenlik gös-
terdiği sürece, bunu karşılayacak dilsel hareketli-

lik de kaçınılmazdır. Bu durum ‘dilde değişmez
kusursuzluk’ arayışında olan kuralcı yaklaşımı be-
nimseyenleri tedirgin etse de, gerçekte onlara da
fazla bir seçenek bırakmamaktadır. Zira değişim,
yaşayan bir dilin değişmez doğrusudur.

Resim 7.1 'Değişen Dil' Görüşleri

İnsan dilinin farklı düzeylerde gerçekleşen değişimlerinden sözcükle ilgili olanları sözlüksel biçimbilim kapsamındadır. Dile aralıksız olarak yeni sözcükler eklenir ve artık işlevselliğini kaybetmiş olan eskileri, zaman içinde dışlanarak kaybolur. Ortadan kalkan sözcükler pek fark edilmezken, yeni yapılan sözcükler daima dikkat çeker ve sözlük bilimcilerin inceleme konusu olurlar. Kurum ve kurullarca, bunları da kapsayan, dağarcığı güncellenmiş yeni basım sözlükler hazırlanmasına özen gösterilir. Peki ama sözcük yapımı nasıl bir süreçtir? Yeni bir sözcük nasıl yapılır? Diyelim ki, aşağıdaki gibi bir ürün tasarlandı ve sizden de buna bir ad vermeniz istendi. Tarhana çorbası pişirirken karıştırma işlevini kendi kendine yerine getirecek olan böyle bir mutfak gereci için nasıl bir ad düşünürdünüz?

Resim 7.2 Zihni Sinir Proceleri'nden

Kaynak: Sayar, 2010: 56

SÖZLÜKSEL BİÇİMBİLİM

İnsan beyninin nesnelere diğer nesnelere ortaklık ve farklılıklar doğrultusunda algılama eğiliminden (Marchand, 1969: 11) olsa gerek, kendilerine sorulduğunda bu gereç için bir kısım anadili konuşucusu tarafından *otomatik tarhana tenceresi*, birçoğu tarafından da *otomatik tarhana karıştırıcısı* seçeneği önerilmiştir. *Otomatik tarhana tenceresi* bir tencedir ama onu diğer tencerelerden farklı kılan unsur otomatik oluşu ve *tarhana* tenceresi oluşudur. *Otomatik tarhana karıştırıcısı* da bir *karıştırıcı*dır ama otomatiktir ve *tarhana* karıştırmak içindir. Gelin bu sonuca nasıl varıldı anlamaya çalışalım. Türkçede *tarhana* ve *tencere* sözcükleri iki farklı nesnenin göstereni olarak kullanılırken, örneğimizdeki adlandırma sürecinde yeni bir anlamı karşılamak üzere bir araya getirilmişlerdir. Öyleyse bileştirme, anadili konuşucuları tarafından kullanılan bir sözcük yapma yolu olmalıdır. Bileştirme yapılırken kavramın merkezinde olduğu düşünülen nesneye göre farklı sıralamalar, nesnenin benzerleriyle ayrıldığı özelliği vurgulamak üzere de niteleyiciler kullanılmıştır. Ürünü *tencere* olarak algılayan konuşucular *tarhana* [*tenceresi*] birleşimini, *karıştırıcı* olarak algılayanlar *karıştırmak* eylemini *-ıcı* ekiyle donatarak *karıştırıcı* sözcüğünü türettikten sonra *tarhana* [*karıştırıcısı*] birleşimini önermiştir. Seçtikleri merkez öğeyi benzerlerinden ayırmak üzere de *tarhana* ve *otomatik* sözcüklerini sıralayarak niteleyici göreviyle devreye sokmuşlardır. Demek ki, dile yeni sözcük kazandırmak, yeni kök yaratmak yerine öncelikli olarak dilde zaten var olan sözcüklerin yapısını, birleştirme ve türetme yoluyla değiştirip bunların yeni kavramları karşılayacak biçimler kazanmasını sağlamak şeklinde gerçekleşmektedir. Bu süreçlerden geçen basit sözcükler, karmaşık sözcük adını alırlar. Örneğin, *tencere* sözcüğü, daha küçük anlamlı parçalara bölünemeyen bir **basit sözcüktür**. Tek bir biçimbirimden oluşur, ek almamış ve bir başka sözcükle de birleştirilmemiştir. Oysa *karıştırıcı* hem yapı hem de anlam bakımından birden fazla öğeyi içerdiğinden **karmaşık sözcük** olarak adlandırılır. *Tarhana karıştırıcısı* ve *otomatik tarhana karıştırıcısı* da karmaşık içyapısı olan adlandırmalardır.

✓ **Basit sözcükler** tek bir biçimbirimden, **karmaşık sözcükler** iki ya da daha fazla biçimbirimden oluşan sözcüklerdir

Sözcük yapımı için yalnızca bu kaynaklar mı kullanılır? Dilde var olan sözcüklerin yapısını değiştirerek yeni sözcükler yaratmaya yarayan başka süreçler var mıdır? *Hocam Kardil sınavı ne zaman?* diyen bir öğrenci *Karşılaştırmalı Dilbilim* yerine bu yeni sözcüğü nasıl yapmıştır? Yeni sözcükler yalnızca eskileri üzerinde oynamalar yaparak mı oluşturulur? Örneğin, *otomatik* sözcüğü nasıl yapılmıştır ve Türkçeye nasıl kazandırılmıştır? Daha önce de değinildiği gibi biçimbilim, sözlüksel ve çekimsel olmak üzere iki süreç işletmekte ve sözcük yapma bunlardan sözlüksel biçimbilim alanına girmektedir. Sözlüksel biçimbilim süreçleri ise türetme ve bileştirme gibi öz kaynaklı, ödünçleme ve ödünçleme çeviri gibi yabancı kaynaklı yollarla dile yeni ürünler kazandırmaktadır.

Sözcük Yapmaya Dair

İnsan dilinin en dikkate değer özelliklerinden biri konuşucularına istedikleri hemen her şeyi ifade edebilme olanağı tanınmasıdır. Bazen gerekli sözcük ya da cümleleri hemen sağlayamasa da, dizgesel özelliği sayesinde zaman içinde konuşucularına bunları üretebilme esnekliğini de verir. Bu esnekliğin kullanılarak yeni üretimler yapılabilmesi için öncelikle bir olgunun varlığının, maddi ya da manevi varlığının, hissedilmesi gerekmektedir (Bauer, 1983: 85). Bu yüzden, Türkçede *mavilemek* diye bir sözcüğün olmaması, dilin üretme sınırlılığından değil bu dilin kullanıldığı dünyada böyle bir kavramsal içeriğin oluşmamasından kaynaklanmaktadır.

✓ Sözcük yapımında edimsel gerekliliklerden biri olguların varlığı diğeri ise adlandırılabilirliğidir. Bu koşulların karşılanmasında tüm dillere özgü ortak eğilimler sözcük yapımına ilişkin evrenseldir.

Sözcük yapmada olguların varlığının yanı sıra bunların adlandırılabilir olması da gereklidir. Diller kültürleriyle bağıntılı olarak kendilerine özgü anlamlar türetebilirler. Örneğin, Lehçede belki de başka hiçbir dilde olmayan 'X' ten yapılmış votka türü anlamını taşıyan (Carstairs-McCarthy, 1992: 187), Rusçada da et türlerini belirleyen bir sonek kullanır: *lofad* 'at' *lofad-ina* 'at eti' (Haspelmath, 2005: 68). Ancak bu özel türetimlerin de sınırı vardır. Örneğin, bugüne kadar '2, 5 galonluk galvaniz kova içinde sağ ayak üzerinde dururken bir şeyi yakalamak' anlamını taşıyan bir ek bulunmuş değildir (Rose, 1973; Bauer,

1983: 86 içinde). Zira, bir sözcük yapma süreci olarak ekleme, yaygın olarak yalın ve genel anlamlar ifade etme eğilimine sahiptir. Chomsky de dile kazandırılan sözcüklerin kabul edilebilirliğinden söz ederken, bütün dillerde adlar zaman uzamsal durumları karşılayan nesnelere adlandırmalı, eşya yalnızca fiziksel özellikleri değil, amaç gereklilik ve işlevi bakımından da tanımlanmalı gibi bazı genellemeler listelemektedir (1965: 29). Bu tür sınırlılıklar bir filtre işlevi görmektedir ve sözcük yapmada bazı evrenselleri oluşturmaktadır. Aşağıda bunları ele alacağız.

Öğrenme Çıktısı

- 1 Sözcük yapma sürecinin niteliği açıklayabilme
- 2 Sözcük yapma sürecinin sınırlılıklarını açıklayabilme

Araştır 1

Aşağıdaki sözcükleri nasıl sınıflandırırsınız? Gerekçelerinizle açıklayınız: *var varlık varsıl varyemez varak varoş*

İlişkilendir

Aşağıdaki bağlantıda yayınlanan makalede önerilen marka belirleme yollarını kitabınızda anlatılanlarla karşılaştırınız. Birbirlerine uyarlanıp uyarlanamayacağını düşününüz.

<http://www.radikal.com.tr/yazarlar/ertan-acar/marka-belirlemenin-20-farkli-metodu-1214892/>

Anlat/Paylaş

Türkçe bir sonekleme cenneti olmasına rağmen, aşağıdaki gibi bir zarf bugüne kadar kimse tarafından üretilmemiştir. Nedenlerini anlatınız.

mükemmeliyetçileştiricileştiriveremeyebileceklerimizdenmişsinizcesine

ÖZ KAYNAKLI SÜREÇLER

Bazen dilde ortaya çıkan yeni anlam gereksinimlerini karşılamak için zaten kullanımda olan sözcük ve/ya eklerle yeni sıralamalar ve düzenlemeler oluşturulur. Böylece, bunlara yeni kavramları karşılayacak yeni biçimler kazandırılır. Ana dili konuşucularının bu şekilde, yalnızca kendi dillerinin olanaklarını kullanarak ihtiyaçları doğrultusunda ürettikleri sözcükler, öz kaynaklı sözcük yapma süreçlerinin çıktıları olurlar.

Yeni yapım

Yeni yapım, konuşucuların yeni ses dizileri bulup bunları yeni bir anlamla eşleştirme yoluyla yeni sözcükler yaratmalarını ifade eder. Yalnız, daha önce de değinildiği gibi, dilde yeni kökler yaratmak, az rastlanan bir eğilimdir. Ancak genellikle yeni kavramlara ve açılımlara elverişli olan edebiyat ve reklam/pazarlama dilinde görülen yaratıcı örnekler de yok değildir. Bu süreçte, pazarlama diliyle, “jenerik”

haline gelmiş ve büyük pazar paylarına ulaşmış marka adları, zaman içinde buldukları grupların da adı haline gelmiştir. Türkçede margarin için *sana*, tıraş bıçağı için *jilet*, yapıstırıcı için *uhu*; İngilizcede ise fotokopi için *Xerox*, kâğıt mendil için *kleenex*, bant için *sellotape* gibi özel marka adları, cins isim olarak kullanılır hale gelmiştir. Biçimbilimde, bu şekilde dile kazandırılan sözcükler **yeni yapım** sözcükler olarak adlandırılır. Bunların yanı sıra İngilizcede, *quark* ‘atomaltı parçacık’, *grok* ‘derinlemesine anlamak’ ve *kipple* ‘doğurgan atık’ gibi sözcükler de romancı ve şairler tarafından her hangi bir biçimbilimsel yapıdan faydalanmaksızın, yoktan var edilmiş yeni yapım sözcüklere örneklerdir (Joyce, 1939; Heinlein, 1961; Dick, 1968). Türkçede de *uygar* sözcüğünün kullanıma girmesi bu türden bir sürecin sonucudur (Lewis, 1999: 122). Yalnız unutulmamalıdır ki, bilindik hiçbir şeyi çağrıştırmadığı söylenen böylesi sözcükler bile yine sesler, ses kuralları, seslem yapısı gibi dilin öz kaynaklarından faydalanılarak yaratılmıştır.

Bir dilde ortaya çıkan anlam ihtiyaçlarını karşılamak üzere yeni yapım sürecinden çok daha sıklıkla, türetme ve bileştirme yollarına başvurulmaktadır. Bu durumda, zaten kullanımda olan sözcük ve/ya eklerle yeni sıralamalar ve düzenlemeler oluşturulur. Böylece, bunlara yeni kavramları karşılayacak yeni biçimler kazandırılır. Ana dili konuşucularının bu şekilde, yalnızca kendi dillerinin olanaklarını kullanarak ihtiyaçları doğrultusunda ürettikleri sözcükler, öz kaynaklı sözcük yapma süreçlerinin çıktıları olurlar.

Türetme

Eklemeli ve eklemesiz olmak üzere iki grupta incelenir. Eklemeli türetme süreçlerini önekleme, içekleme, sonekleme ve sıfır türetim; eklemesiz türetme süreçlerini tabanı büyüten ikileme, tabanı indirgeyen gerioleşüm ve kısaltma başlıkları altında ele alacağız.

Eklemeli Türetme

Eklemeli türetme, basit sözcüklere türetim ekleri ilave edilerek karmaşık sözcükler oluşturma sürecidir. Türetim ekleriyle tabanları arasındaki anlamsal bağ türetim, biçimbilimsel bağ ise eklemeler olarak adlandırılır. Bu süreçler önek, içek ve sonekler kullanılarak **önekleme**, **içekleme** ve **sonekleme** şeklinde gerçekleştirilir. Sapir (1921: 59) diller arasındaki evrensel eğilimin sonekleme olduğundan söz eder. Daha yeni çalışmalarda da, sıklıkla kullanılan eklemeler sürecinin önekleme ve sonekleme olduğu görülmektedir (Bauer, 2002). Dünyada sadece sonek kullanan dillerin sayısının, sadece önek kullanan dillerin sayısına göre çok daha fazla olması, sonekleme sürecinin daha yaygınlıkla kullanıldığının bir diğer göstergesidir. Sadece içek kullanan diller ise yok denecek kadar azdır. Bağlantılı bir dil olan Türkçede de eklemeler ve özellikle de soneklemenin en işlek sözcük yapma süreci olduğuna işaret edilir (Özel, 1977: 14; Csató & Johanson, 1998: 208; Göksel & Kerslake 2005: 52).

✓ Türkçede addan ad, eylemden ad, addan eylem ve eylemden eylem yapan dört grup türetim eki vardır.

Türetme sürecinden geçen bir sözlükbirim aldığı türetim ekinin türüne göre türediği tabanla aynı ulamda kalabilir veya farklı bir ulama geçebilir. Aşağıda Türkçede ulam değiştirmeyen {-LIK}, {-AIA} ve {-CA} ekleri ve ulam değiştiren {-(I)m}, {-IA} ve {-AL} türetim ekleriyle türetilen sözcüklerden örnekler verilmiştir.

Tablo 7.1 Türkçedeki Türetim Eklerinin Görevsel Dağılımı

	AD	EYLEM
ADDAN	{-LIK} kitap-lık, kalem-lik, tuz-luk, çöp-lük, kül-lük {-CA} kadın-ca, çocuk-ça, hayvan-ca, erkek-çe	{-IA} av-la, belge-le, aşı-la, kutu-la, ütü-le {-AL} dar-al, düz-el
EYLEMDEN	{-(I)m} al-ım, giy-im, doğ-um, öl-üm	{-AIA} kov-ala, eş-ele

Dil devriminden sonra kullanım bulan yeni öğelerin büyük bir bölümü de türetme yoluyla kazanılmıştır: Türkçe adlardan ad: *algı, çağdaş, uzman*; Türkçe eylemlerden eylem *tüket, uygula, yadsı, yozlaş*; yabancı kökenli tabanlardan ad: *adaletli, bankacı, cumhuriyetçi, dikkatli, orijinallik*; yabancı kökenli tabanlardan eylem: *fosilleş, planla, normalleş, sınıfı* (İmer, 1976: 42-51).

Eklemeli türetmeye maruz kalan bir sözcük, sesbilimsel değişimlere uğrayabilir ve sesletimi ile vurgusu değişebilir. Örneğin, İngilizcede *automate* 'özdevimlemek' ve *generate* 'üretmek' sözcüklerinde ilk hecede görülen vurgu soneklemeden sonra sağa kayar: *automátion* 'özdevimleme', *generátion* 'üretim.' Türkçede de birincil vurgusu son hecede olan sözcükler, vurgulu ek aldıklarında, kökteki vurgu silinir. *bás+ki→baskı, tüt+kú→tutku* (Özsoy, 2004:58).

Bazı tabanlar, yapıları gereği bazı sözcük yapma süreçlerinin girdisi olamazlar. Bunu belirleyen sesbilimsel, biçimbilimsel ve anlamsal sınırlıklar vardır. Örneğin, İngilizcede sıfatlardan belirteç yapan *-ly* eki, *-ly* ile biten sıfatlarla kullanılmaz. *Kind* 'kibar' sıfatından *kindly* 'kibarca' türetilirken, *manly* 'erkeksi, erkeğe özgü' sıfatından **manlily* türetilmez. Bu sınırlılığın, aynı seslerin ardışık kullanımından kaçınma eğiliminden kaynaklandığı belirtilir (Booj, 2005: 65). Tabanın **sesbilimsel** özelliklerinin yanı sıra, **biçimbilimsel** özellikleri de eklerin seçimini belirleyebilir. Örneğin, İngilizcede *-ity* gibi bazı ekler yalnızca

Latince kökenli tabanlar seçer: *lubricity* 'kayganlık', *felicity* 'uygunluk' (Aronoff, 1976: 51-2). Yine İngilizcede 'sahip olma' anlamını veren *-ed* ekinin yalnızca 'vazgeçilemez iyelik' anlamını taşıyabilecek adlarla kullanılabilmesi ise ek-taban birleşmelerindeki **anlamsal** sınırlılığa örnek olarak gösterilebilir: *blue-eyed* 'mavi gözlü', **red-cared* 'kırmızı arabalı'.

✓ Taban-ek birleşmelerindeki belirleyicilerden bazıları, tabanın sesletim özellikleri, biçimi ve anlam içeriğidir.

Bazen aynı türetim eki, sözlüksel anlamları farklı olan tabanlara eklenebilir. Örneğin, İngilizcede *-ish* ad ve eylemlerden sıfat türetir: *child* 'çocuk' *childish* 'çocukça', *tickle* 'gıdıklamak' *ticklish* 'gıdık alır'. Ne var ki, Türkçenin de içinde olduğu ve ad-eylem türlerinin kesin çizgilerle ayrıldığı Altay dillerinde bu esnekliğe bir sınır getirildiği, türler arası geçirgenliğin de az rastlanan istisnalar dışında bulunmadığı görülür. Böylece, bu dillerde ekler ad seçen ve eylem seçen olmak üzere iki grupta toplanır (Poppe, 1965: 192; Menges, 1968: 157, Korkmaz, 2003: 31). Ancak adlara ve eylemlere eklenen, sırasıyla ad-sıl ve eylemcil olarak adlandırılan ekler, bazen benzer anlamların taşıyıcısı olabilirler. Örneğin, Türkçede ad-sıl {-CI} ve eylemcil {-(y)IcI} ekleri meslek adları türetmede kullanılır: *kitapçı*, *koşucu*. Türetim eklerinin ifade ettiği anlam yelpazesi oldukça geniştir ancak bazı evrenseller aşağıdaki gibi özetlenebilir: Dillerde ad verme eğilimi daha fazladır ve bu yüzden ad türetme yolları eylem ve sıfat türetme yollarına göre çok daha fazla ve çeşitlidir. Türetimsel biçimbilimin temel amacının yeni kavramları ve süreçleri adlandırmak olduğu düşünüldüğünde bu durumun kaçınılmaz olduğu açıktır. Eylem yapma süreçlerinde, eylemden eylem yapma işlemi, addan ve sıfattan eylem yapma işleminden daha yaygındır. Türemiş sıfatların sayısı da türemiş eylemlerin sayısına göre çok daha azdır. (Bauer, 2002; Haspelmath, 2002: 69). Bunların en tipik örneklerden bir seçki için aşağıdaki tabloları inceleyiniz.

dikkat

Türetilen adlar aldıkları anlamsal rollere göre tanımlanmaktadır. Bu konuya ilişkin ayrıntılı bilgi anlambilim ünitelerinde ele alınacaktır.

✓ Bazı dillerde aynı yapım eki farklı sözcük türlerine ait tabanlara eklenebilir.

Tablo 7.2 Yaygın Türetimsel Anlamlar: Eylemden-Ad

Eden adı	Etkilenen Adı	Araç Adı	Devinim Adı
İngilizce <i>writ-er</i> 'yazar'	İngilizce <i>employ-ee</i> 'işçi, çalışan'	İngilizce <i>open-er</i> 'açacak'	İngilizce <i>discover-y</i> 'keşif'
Türkçe <i>yaz-ıcı</i>	Türkçe <i>piş-i</i>	Türkçe <i>aç-acak</i>	Türkçe <i>bul-uş</i>

Kaynak: Haspelmath, 2002: 69-71

Tablo 7.3 Yaygın Türetimsel Anlamlar: Sıfattan-Ad

Nitelik Adı	'X' kişi
Japonca <i>atarasi-i</i> 'yeni <i>atarasi-sa</i> 'yenilik'	Rusça <i>umn-yi</i> 'zeki' <i>umn-ik</i> 'zeki kişi'

Kaynak: Haspelmath, 2002: 69-71

Tablo 7.4 Yaygın Türetimsel Anlamlar: Addan-Ad

Küçültme Adı	Büyültme Adı	Durum Adı	Yerli	Dışıl Ad
İspanyolca <i>gat-o</i> 'kedi' <i>gat-it-o</i> 'kedicik'	Rusça <i>borod-a</i> 'sakal' <i>borod-iş</i> ça 'kocasakal'	İngilizce <i>child</i> 'çocuk' <i>child-hood</i> 'çocukluk'	Türkçe <i>Mısır-lı</i>	Almanca <i>König</i> 'kral' <i>König-in</i> 'kraliçe'

Kaynak: Haspelmath, 2002: 69-71

Tablo 7.5 Yaygın Türetimsel Anlamlar: Eylemden-Eylem

Ettirgen	İstek	Tekrar	Ters-Çevirim
Korece <i>cwuk</i> 'öl-' <i>cwuk-i</i> 'öldür'	Grönland Eskimo Dili <i>sini</i> 'uyu-' <i>sini-kkuma</i> 'uyumak istemek'	İngilizce <i>write</i> 'yaz-' <i>re-write</i> 'tekrar yaz-'	Swahili <i>chom-a</i> 'sokmak' <i>chom-o-a</i> 'çıkarmak'

Kaynak: Haspelmath, 2002: 69-71

Tablo 7.6 Yaygın Türetimsel Anlamlar: Addan-Eylem

'AD Gibi Davranmak'	'AD İçine Koymak'	'AD ile Kaplamak'
İspanyolca <i>pirat-a</i> 'korsan' <i>pirat-ear</i> 'korsanlık yapmak'	İngilizce <i>bottle</i> 'şişe' <i>bottle</i> 'şişele-'	Rusça <i>sol</i> 'tuz' <i>sol-it</i> 'tuz-la'

Kaynak: Haspelmath, 2002: 69-71

Tablo 7.7 Yaygın Türetimsel Anlamlar: Sıfattan-Eylem

Olgusal	'X Olmak'
Rusça <i>Cern-yi</i> 'siyah' <i>Cern-it</i> 'siyah yap-'	İspanyolca <i>verde</i> 'yeşil' <i>verde-ar</i> 'yeşillen-'

Kaynak: Haspelmath, 2002: 69-71

Tablo 7.8 Yaygın Türetimsel Anlamlar: Eylemden-Sıfat

'X' Özelliğe Sahip	Eden
Bask <i>jan</i> 'ye-' <i>jan-garr</i> 'yenebilir'	İspanyolca <i>habla-r</i> 'konuş-' <i>habla-dor</i> 'konuşkan'

Kaynak: Haspelmath, 2002: 69-71

Tablo 7.9 Yaygın Türetimsel Anlamlar: Addan-Sıfat

'AD' ile İlgili'	'AD'ı Olan'	'AD'ı Olmayan'	'X'ten Yapılmış'
Rusça <i>korol</i> 'kral' <i>korol-evskij</i> 'kraliyet'	Ponapean <i>pihl</i> 'su' <i>pil-en</i> 'sulu'	Rusça <i>vod-a</i> 'su' <i>bez-vod-nyj</i> 'susuz'	Almanca <i>Kupfer</i> 'bakır' <i>kupfer-n</i> 'bakırdan'

Kaynak: Haspelmath, 2002: 69-71

Tablo 7.10 Yaygın Türetimsel Anlamlar: Sıfattan-Sıfat

'X Gibi'	Pekiştirme	Değillik
Tzutujil <i>kaq</i> 'kırmızı' <i>kaq-koj</i> 'kırmızimsı'	Türkçe <i>yeni</i> <i>yep-yeni</i>	Almanca <i>schön</i> 'güzel' <i>un-schön</i> 'çirkin'

Kaynak: Haspelmath, 2002: 69-71

Türetim ekleri, türetme güçleri bakımından de-recelendirilebilirler. **İşlek** olanlar, seçtiği sözlüksel ulamın hemen her üyesiyle bir araya gelebilen ve yeni sözcükler türetmede de yaygınlıkla kullanılabilen eklerdir. Yukarıda örneklendiği gibi, Türkçedeki {-IİK} ve {-II} eki oldukça işlektir ve anlam gerektirirse bütün ad ve sıfatlarla kullanılarak yeni ad ve sıfatlar türetebilirler. Oysa ad ve sıfatlarla birleşen {-cII} eki daha az işlektir. Daha önce işlek olmayan {-mAn} eki ise dil devriminde işleklilik kazandırılarak meslek adları türetmekte kullanılmıştır: *eğitmen*, *okutman*, *öğretmen*, *sayman* (Gencan, 1966: 129-132).

✓ **İşleklilik**, bir ekin üretkenliğinin kısıtlı olmaması ve yeni türetimlere açık olması halidir.

Eklemeli türetmenin ilginç bir boyutu, olası her sözcüğün gerçek dilde türetilmediğidir. Bu durum **tıkama kuralının** varlığıyla açıklanır. Bu kural, karmaşık bir sözcüğün üretimini dilde aynı anlamı karşılayan başka bir sözcüğün var olduğu durumlarda engeller (Aronoff, 1976: 43, 44). Örneğin, Türkçede kurallı oldukları halde *çalıcı*, *yaşsız*, *hırsız* gibi sözcükler türetilmez çünkü bu anlamları karşılayan *hırsız*, *genç* ve *yavaş* sözcükleri zaten kullanımdadır. Bu durum, daha önce bahsedilen nesnelere varlığı ve adlandırmaya duyulan gereksinim koşullarının da bir uzantısı olarak düşünülebilir. Hissedilen bir olgunun konuşucu kitle tarafından kabul görmüş bir göstereni varsa bir yenisinin yapılmasına gereksinim duyulmaz.

✓ **Tıkama**, olası türetimin durdurulması sürecidir.

Türetimsel ekleme, **yinelemeli** kullanıma, yani türetim eklerinin birbirlerini kapsayarak sıralanmalarına izin verir. Aşağıda bir eylem tabanına *-ce* eklenerek bir ad, buna da *-siz* eklenerek bir sıfat ve yine *-lik* eklenerek karmaşık başka bir ad yapıldığını görüyoruz.

- (1) [Düşün]
[[Düşün]ce]
[[[Düşün]ce]siz]
[[[[Düşün]ce]siz]lik]

Burada her ekin yalnızca kök sözcüğü değil tabanın bütününe kapsamına aldığına dikkat edilmelidir. Yani, ayrıla gösterimin de açıkça gösterdiği gibi *-ce* ekinin tabanı *düşün*, *-siz* ekinin tabanı *düşünce*, ve *-lik* ekinin tabanı ise *düşüncesiz* sözcükleridir. Aşağıda da Almanca'dan benzer bir örnek görülmektedir:

(2) Lehr	‘öğret’ (eylem)
Lehrer	‘öğretmen’ (ad)
Lehrerhaft	‘öğretmence’ (sıfat)
Lehrerhaftigkeit	‘öğretmencelik’ (ad)

(Aronoff & Fuhrhop, 2002: 488)

Türetim eklerinin bu ardışık sıralanması, türetimi sonlandırma işlevini yürüten bir **kapatma eki** devreye girene kadar devam edebilir. Almancada soyut adlar türeten *-igkeit* eki bu işlevi yerine getirdiğinden, yukarıdaki sözcük başka türetim eki alamayacaktır. Demek ki, ekleme, bileştirme kadar yinelemeli değildir (Aronoff, 2005: 113).

✓ Kapatma ekleri yinelemeyi durdurduğundan, sınırsız türetme mümkün değildir.

Bazen türetilen sözcükle tabanı arasında sesletimsel bir başkalaşma olmadığı durumlar da olabilir. Aşağıdaki İngilizce türetimleri ele alalım:

(3) TABAN		TÜREV	
a. <i>to walk</i> (e.)	‘yürü-’	<i>a walk</i> (a.)	‘yürüyüş’
<i>to drink</i> (e.)	‘iç-’	<i>a drink</i> (a.)	‘içki’
b. <i>a cage</i> (a.)	‘kafes’	<i>to cage</i> (e.)	‘kafesle-’
<i>water</i> (a)	‘su’	<i>to water</i> (e.)	‘sula-’
c. <i>rich</i> (s.)	‘zengin’	<i>the rich</i> (a.)	‘zenginler’
<i>comic</i> (s.)	‘komik’	<i>comic</i> (a.)	‘komedi/komedyen’
d. <i>empty</i> (s.)	‘boş’	<i>to empty</i> (e.)	‘boşalt-’
<i>clear</i> (s.)	‘temiz’	<i>to clear</i> (e.)	‘temizle-’

Bu örneklerde (3a) da eylemden ad, (3b) de adan eylem, (3c) de sıfattan ad ve (3d) de sıfattan eylemler türetildiği halde, taban sözcüklerin her hangi bir biçimsel değişikliğe uğramamış olduğu görülmektedir. Bu durum, ‘türetimsel süreçlerin tamamı ekleme içerir’ görüşünden yola çıkarak, sıfır biçim kullanımıyla **sıfır türetim** olarak açıklanır (Marchand, 1969: 361; Adams, 1973: 37). Daha önce de değinildiği üzere, biçimbirimler her zaman dilde somut bir yüzeysel karşılık bulmayabilir. Bu ilk bakışta anlaşılması zor bir olay gibi görünse de, aslında aşağıdakilere benzer bir durumdur: *Annemin keyfi yerinde, babamın da tümcelerini duyan hiçbir anadili konuşucusu ikinci tümcedeki eksiltili bilginin keyif sözcüğü olduğunu anlamakta zorlanmaz. Gürkan kardeşine araba almaya söz verdi* gibi bir tümcede de *almak* eyleminin öznesinin *Gürkan* olduğunu her anadili konuşucusu bilir. Bunu mümkün kılan olgu, dilin anlamlı öğelerinin belli durumlarda yüzey yapıda

bir ifade bulmamalarına karşın derin yapıda varlıklarının devam etmesidir. Bu varsayımdan yola çıkarak sıfır türetim aşağıdaki formülle gösterilebilir: $X + \emptyset \rightarrow Y$. Yani, \emptyset sıfır biçimi, X sözlüksel ulamından bir sözcüğe eklenebilir ve bunun sonucunda da Y ulamından bir sözcük türetebilir. Böyle hayalet biçimbirimlerin varlığının bir başka kanıtı da diller arası karşılaştırmalarla ortaya çıkar. Dikkatli okuyucuların çoktan fark etmiş olduğu gibi, yukarıdaki İngilizce örneklerin anlamları Türkçe’ye aktarılırken ancak bir ek kullanımıyla karşılık bulmuştur. Demek ki, her iki dilde de bu anlamlar bir türetim süreciyle ifade edilmektedir. Aralarındaki tek fark, Türkçede türetimin yüzey yapıya çıkması İngilizcede ise derin yapıda kalmasıdır.

✓ **Sıfır türetim** açık ek bulundurmeyen türetim biçimidir.

Bu süreci böyle biçimbilimsel ilkeler yerine sözdizimsel ilkeleri önceleyerek açıklayan görüşler de vardır. Bunlar bu sözcüklerdeki değişimin sözcüklerin tümce içinde konumlanmasına göre gerçekleştiğini savunurlar (Kruisinga, 1932: 96-161; Strang, 1969: 188; Mel'çuk, 2002: 255; Bauer, 2003: 32). Örneğin, Türkçede *güzel* sözcüğü bir addan önce kullanıldığında sıfat, bir eylemden önce kullanıldığında belirteç, özne ya da nesne konumunda kullanıldığında da ad olarak tanımlanır: *güzel kız*, *güzel konuş*, *güzel geldi*, *güzeli gördü*. Süreç bu haliyle **evrişim** olarak da adlandırılır.

Tanımı ister biçimbilimsel isterse de sözdizimsel olarak yapılsın, bu örneklerde değişimin yönünü belirleme sorunu vardır. Bunun için dört ölçüt öne sürülür (Plag, 2003: 108-111):

- a. **Tarihsel gelişim:** Dile giriş sıralamasında önce olan taban, sonra ortaya çıkan ise türev olarak gösterilir. Örneğin, kökenbilim sözlüklerinde İngilizcede ad olan *cage* 'kafes' sözcüğü 13. yy başlarında listelenirken, eylem olan *cage* 'kafesle-' sözcüğü 1570' lerde ortaya çıkar.
- b. **Anlamsal ölçüt:** Sözcüklerin anlamları da türetimin yönü konusunda ipuçları verebilir. Tıpkı açık ek taşıyan türetimlerde olduğu gibi, sıfır türetimde de tabanın anlamıyla birlikte bir ilave anlam ögesi bulunduran taraf, daha karmaşık bir yapı barındıran türev olmalıdır. Örneğin, İngilizcedeki *to cage* 'kafesle-' sözcüğünün anlamını açıklamak için *kafes* sözcüğüne ihtiyaç vardır: 'kafese koymak'. Eylemin anlamı, adı da içerdiğinden daha karmaşık yapıdadır; öyleyse eylem addan türemiş olmalıdır.
- c. **Çekim ölçütü:** Türevlerin bir başka özelliği de düzenli çekim almalarıdır. Örneğin, *drink* 'iç-' eylemi, düzensiz çekim aldığından *a drink* 'içki' adı türev olmalıdır.
- d. **Kullanım sıklığı:** Taban türevden çok daha yaygın bir kullanıma sahip olur. Örneğin, 100 milyon sözcükten oluşan İngiliz Ulusal Bütüncesi'nde *cage* sözcüğü için yapılan taramada bulunan 985 maddeden ilk 50 tanesinin tamamı ad, *caged* sözcüğünün taramasında bulunan 149 maddeden ilk 50 tanesinin yalnızca 12 si eylem olarak kullanılmıştır.

Eklemesiz Türetme

Diller eklemesiz türetme sürecinde tabanı büyütme ya da indirgeme yoluna giderek ikileme, gerilişim ve kısaltma olarak adlandırılan ve üretkenlikleri dilden dile değişen biçimbilimsel yöntemler kullanılmaktadır. Bu bölümde bunları ele alacağız.

İkileme

Tabanın tamamı ya da bir bölümünün tekrarlanmasıyla kendini gösteren bir sözcük yapma sürecidir (Sapir 1921: 76). Farklı dillerde değişik biçimleri ve işlevleri vardır. Adlarla 'çokluk', eylemlerle 'yineleme' veya 'devamlılık', niteleyicilerle de 'pekiştirme (yeğlilik)' anlamları oluşturmak için kullanılmaktadır (Moravcsik; 1978: 324). Örnekleri inceleyelim:

(4) Türkçe	<i>dolu</i>	<i>dopdolu</i>
Motu (Papuan)	<i>mero 'çocuk'</i>	<i>meromero 'küçük çocuk'</i>
Maori (Yeni Zelanda)	<i>aahua 'görünüş'</i>	<i>aahuahua 'benzemek'</i>

(Bauer, 2003: 31, 32)

Görüldüğü üzere, Motu dilinde tabanın bütünü kopyalanarak **tam ikileme**, Maori dilinde bir kısmı kopyalanıp sona eklenerek ve Türkçede de yine bir kısmı kopyalanıp kapatıcı sesle birlikte öne eklenerek **yarı ikileme** oluşturulmuştur. Bu işlem, Motu Dilinde küçültme, Maori dilinde addan eylem türetme, Türkçede de pekiştirme işleviyle kullanılmaktadır. Türkçedeki bu tür yarı ikilemeler yalnızca sıfat ve belirteçlerle, aşağıdaki gibi tam ikilemeler ise bağlaçlar ve ilgeçler dışında tüm sözcük türleriyle kullanılırlar: *dizi dizi boncuk* (ad), *kim kim gittiniz* (adıl), *gitti gitti geldi* (eylem), *dolu dolu gözler* (sıfat), *yavaş yavaş konuş* (belirteç), *vah vah!* (ünlem). Bu örneklerde tam ikilemeyle, adlarla çokluk, eylemlerle yineleme, devamlılık anlamları; yarı ikilemeyle ise yine bunun bir uzantısı olan pekiştirme (yeğlilik) anlamı ifade edilmektedir. Gündelik dilde kullanılan ve 'belirsizlik' ya da 'benzeri' anlamını taşıyan **m'li ikilemeler** ise, [m] ünsüzünün, ünlüyle başlayan tabanların önüne, ünsüzle başlayan tabanların da ilk ünsüzü yerine getirilerek oluşturulurlar: *ev mev aramam artık*, *baba maba gibi bir şeyler geveledi* (Demircan, 2000: 86, 87). İkilemeyi kuran

sözcükler eş anlamlı: *sorgu sual, kılık kıyafet*; zıt anlamlı: *iyi kötü, yerli yersiz*; bir sözcüğü anlamlı: *eski püskü, ufak tefek*; iki sözcüğü de yarı anlamlı: *ıcık cıcık, abur cubur, şakır şakır, tıkr tıkr, şarıl şarıl*; türetim eki ya da çekim eki almış: *çoluk çocuğa, yalandan dolandan, parasız pulsuz*; ek almamış: *uslu uslu, yavaş yavaş*, hatta tümcecik yapısında: *[döndü döndü] durdu, [sarılıp sarılıp] öptü* olabilirler (Hatiboğlu: 1971: 57-60).

✓ **İkileme**, bir tabanın bir parçasının ya da tamamının yinelenerek yeni sözcükler türetilmesi sürecidir.

İkileme, bu anlam özellikleriyle birlikte, sözlüksel ulam değiştirme işlevini de yerine getirebilir. Böylece, kimi durumlarda ikilemeli ve yalın sözcükler arasındaki fark, yalnızca anlam ulamlarının başkalaşmasıyla kalmayıp sözlüksel ulamın da değişmesi şeklinde ortaya çıkabilir:

(5) Türkçe	<i>kolay (s.)</i>	<i>kolay kolay (b.)</i>
Ewe (Gana)	<i>fo (e.) 'döv'</i>	<i>fofo (e.) 'dövüyor ol-'</i>
Mokilese (Mikronezya)	<i>koalo (a.) 'kök' koalohlo (s.) 'kök dolu'</i>	

(Moravcsik; 1978: 324-325)

Görülüyor ki, ikilemeden geçen tabanlar, Türkçede sıfattan belirteçe dönüşmekte, Ewe dilinde eylemden eyleme dönüşerek devamlılık ve Mokilese dilinde addan sığata dönüşerek pekiştirme anlamları yüklenmektedir.

Gerioluşum

Sözcük yapma süreçlerinde türetimin yönü genellikle basitten karmaşığa doğru ilerlerken, **gerioluşum** bunun ters çevrildiği bir süreçtir (Adams, 1973: 105; Aronoff, 1976: 27). İngilizcedeki *exhibitor* 'sergi açan' ve *sculptor* 'heykel yapan, heykeltraş' sözcüklerinin oluşumlarını karşılaştıralım:

✓ **Gerioluşum**, tabanı türevden büyük olan sözcük yapma sürecidir.

- (6) a. exhibitor
Eylem + or → Ad
exhibit + or → exhibitor
- b. sculptor
Ad - or → Eylem
sculptor - or → sculpt

(6a) da basit bir sözcük ek alarak karmaşık hale gelirken, (6b) karmaşık görünümlü bir yapıdan parça düşürülerek basit bir sözcük yapılmıştır. Bu durum anadili konuşucularının dildeki sözcüklerin etkisi altında kalıp örneksime yoluyla sözcük yaratma eğiliminden kaynaklanmaktadır (Bloomfield, 1935: 412). Bu işlemler bazen (6a) da olduğu gibi doğru çözümlenmelerle evrilirken, bazen de (6b) olduğu gibi özellikle ödünçleme sözcüklerde dilde olduğundan başkaca çözümlenmelere yol açabilir. *Sculptor* sözcüğü, İngilizceye Latince'den yekpare bir taban olarak girmiştir. Ne var ki, anadili konuşucuları bunu *exhibitor*, *actor* gibi eylemden türemiş kılıcı ad örneklerine bakarak, *sculpt-or* biçiminde çözümlenmiş ve böylece *Eylem + -or → Ad* sözcük yapma kuralını işleterek, aslında taban olmayan *sculpt* sözcüğünü uydurmuştur. Bu işlemde sonra, gerçekte taban olan *sculptor* sözcüğü ise türev haline gelmiştir. Benzer örnekler aşağıda sıralanmıştır:

(7) İngilizce	editor 'düzeltmen'	edit 'düzeltmek'
Hollandaca	stofzuiger 'toz emici'	'stofzuig 'süpürmek'
Lehçe	agórek 'salatalık'	'büyük salatalık'

(Booj, 2005: 41)

(Haspelmath, 2002: 198)

Türkçede Tietze' nin (2002) listelediği birkaç örnek ve Uzun'un (2006: 46) işaret ettiği az sayıda gerioluşum potansiyeli taşıyan sözcük dışında işlekliliği olmayan bir süreçtir.

Kısaltma

Sözcük kısaltma süreçlerinden olan kırpma ve başlık kısaltma çok heceli sözcüklerin, ekonomi amacıyla teke indirgenmesi olarak tanımlanır. Bunlar yeni sözlükbirim türetmediklerinden girdi ve çıktıları aynı anlamsal ve ulamsal içeriğe sahiptir. **Kırpma** sözcükler geriye kalan ilk, son, ya da orta parçalarıyla sesletilirler: İngilizce *representative* 'temsilci' → *rep* 'temsilci', *telephone* 'telefon' → *phone* 'telefon', *influenza* 'grip' → *flu* 'grip'; Almanca *Universität* 'üniversite' → *uni* 'üniversite'; Fransızca *laboratoire* 'laboratuar' →

labo ‘laboratuvar’. **Başlık kısaltma** ise birden çok sözcük içeren uzun adlandırmalarda yalnızca baş harfleri alınarak sözcük oluşturma yöntemidir: *Türkiye Büyük Millet Meclisi* → *TBMM*, *Yüksek Öğretim Kurumu* → *YÖK*, *LCV* → *Lütfen Cevap Verin*, Fransızca *S'il vous plait* → *SVP* ‘lütfen’; Hollandaca *Koninklijke Luchtvaart Maatschappij* → *KLM* ‘Kraliyet Hava Yolları’. Kimi zaman yalnızca harfler değil sözcük parçaları da kısaltılabilir: *Karadeniz, Teknik Üniversitesi* → *KATÜ*. Bu sözcükler arasında harfleri sesletilerek söylenenler olduğu gibi, hece yapısına uygunlukları dolayısıyla dildeki diğer sıradan sözcükler gibi sesletilenler de vardır. Örneğin, *radar* hem İngilizcede hem de Türkçede açılımı *radio detecting and ranging* olan bir kısaltma olduğu çoktan unutulmuş sıradan bir sözcük gibi algılanmaktadır. Bu yüzden de, her iki dilde de küçük harflerle yazılmaktadır.

✓ **Kırpma, başlık kısaltma** ve **karma** tabanın yapısını büyüten değil indirgeyen süreçlerdir.

Bir başka kısaltma türü olarak **karma** sürecinin çıktıları olan sözcükler, genellikle iki sözcükten birincisinin ilk ve ikincisinin son parçalarının bir araya getirilmesiyle oluşturulurlar. Anlam içerikleri bakımından taban sözcüklerden ayrılırlar: *breakfast* ‘kahvaltı’ + *lunch* ‘öğle yemeği’ à *brunch* ‘sabah-öğle arası yemeği’. Karmalar teknolojik ve bilimsel gelişmelerin dilde yansımalarında yaygınlıkla kullanılan türevlerdir (Stockwell & Minkova, 2001: 6): İngilizce *acetic* + *alcohol* → *acetal* ‘aseton’, Türkçe *mekanik* + *elektronik* → *mekatronik*. Bu süreç, yeni sözlükbirimler türettiğinden, girdi ve çıktuları aynı anlamsal içeriğe sahip olmayıp bunların ulamsal özelliklerinde de değişimler olabilir.

Bileştirme

Bir dilde iki ya da daha fazla sözlükbirimin yeni bir kavramı karşılamak üzere yan yana gelmesiyle kendini gösteren bir süreçtir. Kendi başlarına farklı anlamlar taşıyan bu bağımsız birimler, birlikteyken aynı anlamın ortak taşıyıcısı olurlar ve artık bir bütün olarak hareket ederler (Bloomfield, 1935: 227, 233; Bauer, 2001: 695). Bu yolla ortaya çıkan **bileşik sözcükler**, bazen aynı bazen de farklı sözcük sınıfından gelen bileşenlerden oluşurlar:

- (8) AD+AD → *başrol*, İngilizce *door-knob* ‘kapı tokmağı’
 SIFAT+AD → *büyükanne*, İngilizce *grand-mother* ‘büyük anne’
 EYLEM + AD → *küstümotu*, İngilizce *pickpocket* ‘yan kesici’
 AD+SIFAT → *sütbeyaz*, İngilizce *heart-breaking* ‘kalp kırıcı’, *blue-eyed* ‘mavi gözlü’
 SIFAT + SIFAT → *yorgun argın*, İngilizce *bittersweet* ‘acı tatlı’
 AD + EYLEM → *ateşkes*, İngilizce *sunset* ‘gün batımı’
 SIFAT + EYLEM → *karabasan*, İngilizce *good-looking* ‘yakışıklı’
 EYLEM + EYLEM → *gelgit*, İngilizce *make-believe* ‘hayal’

Görüldüğü üzere birleşik ve ayrı yazılanları olduğu gibi; *başrol* ve *sunset* gibi bileşenleri yalın, ya da *küstümotu* ve *heart-breaking* gibi bileşenleri ek almış olanları da vardır. Türkçe ve İngilizcede olduğu kadar başka dünya dillerinde de sıkça kullanılan bir sözcük yapma sürecidir (Bauer, 2001: 694):

✓ **Bileştirme**, bağımsız anlamları olan sözcükleri ortak bir anlama katkı sağlamak amacıyla bir araya getiren sözcük yapma sürecidir. Çıktuları bileşik sözcük adını alır.

(9)	Flamanca	huis-vrouw	ev+kadın	‘ev kadını’
	Almanca	Rot-licht	kırmızı+ışık	‘kırmızı ışık’
	Macarca	város-háza	kent+ev	‘belediye sarayı’
				(Booj, 2005: 75)
	Özbekçe	temir-yol	demir+yol	‘demir yolu’
				(Sjoberg, 1963: 71)
	Türkmençe	bilyüp	bel+yün	‘kuşak, kemer’
				(Hanser, 2003: 156)
	Kırgızca	aşkana	aş+ ev	‘mutfak’
				(Çengel, 2005: 63)

Bileşikler ve Öbekler

Bileşikler, çok sözcüklü olmaları ve bu sözcükler arasındaki içyapılanma bakımından sözcük öbeklerine benzetilebilirler. Her bileşik, tıpkı bir sözcük öbeği gibi, en az bir baş ve bunu niteleyen ya da tamlayan bir başka ögeden oluşur. **Baş** anlamca birliğin temelini oluşturur ve konumu evrensel değil dilbağımlı bir değişkendir. Bazen Türkçe ve İngilizcede olduğu gibi sağda *dil[bilim]*, *ayak[kabı]*, *air[plane]* ‘uçak’, *house[keep]* ‘ev bekle’, *lip[stick]* ‘ruj’; bazen de Yeni Zelanda’ da konuşulan Maori dilinde olduğu gibi solda yer alabilir: *[whare] ruunanga* (ev+bir araya topla) ‘toplantı evi’ (Bauer, 2003: 41).

✓ **Baş**, bir bileşiğin hakkında bilgi verdiği ögedir. Başın sözcük türü bütünün sözcük türüyle uyumludur.

Başlar bütünün ait olduğu sözlüksel ulamı da (ad, eylem, sıfat vb.) belirleyen merkez ögelerdir. Örneğin, *kara ağaç* gibi bir sözcük öbeği bir renkten değil bir ağaçtan söz eder. Öyleyse, merkez öge, yani baş, *ağaç* sözcüğüdür. Başın ad olması bütünü de ad yapar. Oysa *karaağaç* biçimi de aynı baş (ağaç) ve niteleyenden (kara) oluşmasına rağmen öbek değil sözcük olarak sınıflandırılır. Bunları ayıran özellikler bileşenlerinin bağımsızlık derecesi ve sesletimsel özellikleri ele alınarak açıklanabilir.

Bileşenlerin Bağımsızlığı

Öbek bileşenlerinin dilbilgisel kimliği olmasına ve anlamlarını daima korumasına rağmen, niteleyen ögesi artık özgürlüğünü kaybetmiş olan bileşiklerde bu durum söz konusu değildir. Bu yüzden *kara ağaç* ‘renği kara olan her hangi bir ağaç’ anlamına gelirken *karaağaç* kara olmayan, aksine renk bakımından diğer ağaçlardan farksız olan bir ağaç türünün adıdır. Demek ki, bileşikler bir *alt tür* özelliği taşıırken (Bloomfield, 1935: 227), öbeklerde durum böyle değildir. İngilizcede de *blackbird* bileşiğinin göndergesi ‘bir kuş türü’ iken öbek olarak sınıflandırılan *black bird* ‘her hangi bir siyah kuş’ anlamına gelir.

Bileşiklerdeki niteleyenlerin çekimsel biçimlerinin olmaması, başka niteleyici ve belirleyicilerle de kullanılamaması bunların dilbilgisel kimliğinin olmadığını bir başka göstergesidir (Bloomfield, 1935: 232; Spencer, 1996: 316, Spencer, 2003: 215; Bauer, 2001: 695). Örneğin İngilizce bir bileşik olan *nosebleed* ‘burun kanaması’ sözcüğünün

niteleyeninin sayı çekimi (-s), niteleyici (broken) ve belirleyicilerle (a, his) kullanılması kuralsız yapılar ortaya çıkarır: **[noses]bleed* ‘burunlar kanaması’, **a [broken nose] bleed* ‘kırık burun kanaması’, **a [his nose] bleed* ‘onun burun kanaması’. Türkçede de *kara ağaç* öbeğinin bir parçası olarak *kara* derecelendirilebilirken, aynı *kara*, *karaağaç* sözcüğünün bir parçası olarak derecelendirilemez. *Daha kara (bir) ağaç*, *çok kara (bir) ağaç*, *kömür gibi kara (bir) ağaç* öbeklerinde niteleyiciler birinci ögeyi niteleyebilirken, bunlar **çok karaağaç*, **daha karaağaç* örneklerinde birinci ögeye ait olamayacağından ancak *çok ağaç*, *daha ağaç* olarak algılanırlar. Bu durum *kara* biçiminin sözcük içinde baş ögesinden bağımsız olarak değil de onu bütünüleyen bir parça olarak algılandığının işaretidir. Öyleyse, niteleyici, birinci ögenin değil, merkez öge olan başın niteleyicisi olarak algılanır.

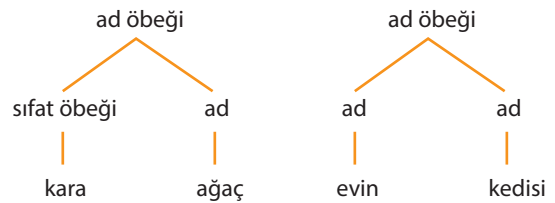
dikkat

Türkçede *dışışleri eski bakını* ve bunun türevi olan *edebiyat fakültesi yeni dekanı* gibi tamlamalar bu genellemelere aykırı olduğundan kullanımları yaygınlaşmamış yalnızca böyle resmi makam adlandırmalarıyla sınırlı kalmıştır (Özsoy, 2004: 254; Göksel & Kerslake, 2005: 108).

Türkçedeki *-(s)I* eki ile yapılan ve bir adsıl tamlama türü olarak anılan yapılar da benzer özellikler taşıdığından öbeklerden ayrılırlar. Örneğin, *yaramaz ev kedisi* tamlamasında *yaramaz* evin değil baş adın niteleyenidir. **Ev yaramaz kedisi* sıralamasının ve **evler kedisi* çekiminin dilbilgisi dışı olması ise bu bağlamda da bileşenlerin ayrılmazlığının ve niteleyen kimliksizliğinin bir kanıtıdır. Oysa bir sözdizimsel öge olan *evin kedisi* tek bir sözcük gibi hareket etmediğinden bileşenleri bağımsızdır ve *evin yaramaz kedisi* şeklinde bir sıralamaya; *evlerin yaramaz kedisi*, *evlerin yaramaz kedileri* gibi çekimlere izin verir. (Daha fazla bilgi için bkz. Sözdizimi üniteleri). Bu öbekler ve bileşikler arasındaki yapısal fark aşağıdaki gibi gösterilebilir.

(10)

kara ağaç çözümlemesi

Sesletimsel Özellikler

Bileşiklerin bütünlüğüne ilişkin sesletimsel kanıtlar da taşıdıkları vurgu biçimi ile anlatılmaktadır. Bunlar iki ögeyi barındırsa da söyleyişte sözcük tonlamasıyla, yani tek vurguyla sesletilirler (Bloomfield, 1935: 228; Bauer, 2001: 695). (Daha fazla bilgi için Bkz. Sesbilim üniteleri)

✓ **Bileşikler**, yalnızca baş ögesinin dilbilgisel kimliği olan ve niteleyiciler ya da çekim ulamlarıyla ayrılamayan ve tek sözcük vurgusuyla sesletilen iki ya da daha fazla bağımsız biçimden oluşur.

Bileşiklerin Sınıflandırılması

Bileşikler oluşturulan öğelerin bütünleşmesindeki derecelenmeye bağlı olarak taşıdıkları anlamın saydamlığı da değişebilir. Örneğin, *büyükanne* ve *kuşpalazı* bileşiklerini ele alalım. Bütünün ifade ettiği anlam, ilkinde parçaların anlamının toplamına karşılık geldiğinden **geçirimli (birleşimsel)**, ikincisinde ise hastalığın ne kuşla ne de yavruyla ilgisi olduğundan **geçirimsizdir**. Bu bağlamda dilbilimciler içmerkezli ve dışmerkezli (Bloomfield, 1935: 235) terimlerini de kullanırlar. **İçmerkezli bileşikler** baş ögesi içeren ve anlamları birleşimsel olan bileşiklerdir. *Büyükanne* gibi *akciğer* ve *karaağaç* bileşikler de iç merkezlidir; çünkü anlamlarını ve sözlüksel ulamlarını belirleyen bir başları vardır. *Büyükanne* anneden, *akciğer* ciğerden, *karaağaç* ağaçtan söz eder. Bunların hepsi de birer ad olduğuna göre oluşturdukları bileşikler de addır. İçmerkezli bileşikler dünya ölçeğinde yaygınlıkla kullanıldıkları için, bunların mevcut olmadığı dil sayısı yok denecek kadar azdır (Bauer, 2001: 697). Anlamları ya da sözlüksel ulamları baş ögesine bağlı olarak belirlenemeyen bileşikler **dışmerkezlidir**. *Kuşpalazı* bir palaz türü, *açıkgöz*, bir göz türü, *demirbaş* bir baş türü, *blackmail* 'şantaj' bir posta türü değildir. Bir bileşiğin iç ya da dışmerkezli olarak tanımlanması bazen bir yorumlama sorunu olarak da kabul edilir (Fabb, 1988: 67). Örneğin, *çayevi* ve *yayınevi* bir ev türü olarak düşünülürse iç merkezli, değilse dış merkezli olarak tanımlanabilir.

✓ **Dışmerkezli bileşikler** başın bir alt türünü göstermeyen bileşiklerdir ve anlamları geçirimsizdir.

Dikkat edilirse, dünya dillerinde bileşik olarak sınıflandırılan sözcükler Türkçedeki karşılıklarını çoklukla *-(s)I'* lı tamlamalar şeklinde bulmaktadır. Demek ki, bu tamlamalar Türkçede sözlüksel bileşikler gibi işlev görmektedirler. Buradan hareketle, Türkçedeki bileşiklerin bir sınıflandırması Tablo 7.11' de gösterildiği gibi yapılabilir (Schaaik 2002: 13-56):

✓ **Geçirimli sözcükler**, anlamları kendilerini oluşturan parçaların anlamlarıyla ilişkilendirilebilen sözcüklerdir. Geçirimsiz sözcüklerde ise böyle bir ilişkilendirme bulunamaz. **İçmerkezli bileşikler** başın bir alt türünü gösterirler ve anlamları birleşimseldir.

Tablo 7.11 Türkçedeki Bileşikler

(1) Bileşenlerinin başlı ya da başsız olmasına göre:	içmerkezli (<i>büyükanne</i> , <i>ateşkes</i> , <i>yurtsever</i>) bileşikler dışmerkezli (<i>çekyat</i> , <i>karnıyarık</i>) bileşikler
(2) Başın ulamına göre:	adsıl bileşikler eylemcil bileşikler
(3) Adsıl başa göre:	AD+AD (<i>başrol</i>) SIFAT+AD (<i>darboğaz</i>) EYLEM+AD (<i>akar-su</i>) AD+SIFAT (<i>sütbeyaz</i>) SIFAT+SIFAT (<i>yavaş yavaş</i>)
(4) Eylemcil başa göre:	AD+EYLEM (<i>ateşkes</i>) SIFAT+EYLEM (<i>akasma</i>), EYLEM+EYLEM (<i>kaptı kaçtı</i>)
(5) AD+AD bileşiklerinin biçimbilimsel yapısına göre:	- <i>(s)I'</i> tamlama ekini alanlar: a. tamlama eki kalıplaşmış yapılar: <i>ayakkabı</i> , <i>denizaltı</i> b. tamlama eki kalıplaşmamış yapılar: <i>el çantası</i> , <i>ev ziyareti</i> , <i>çay bahçesi</i>
(6) AD+AD bileşiklerinin biçimbilimsel yapısına göre:	- <i>(s)I'</i> tamlama ekini almayanlar: <i>dilbilim</i> , <i>başbakan</i> , <i>başrol</i> , <i>cam bardak</i> , <i>kadın dekan</i> .

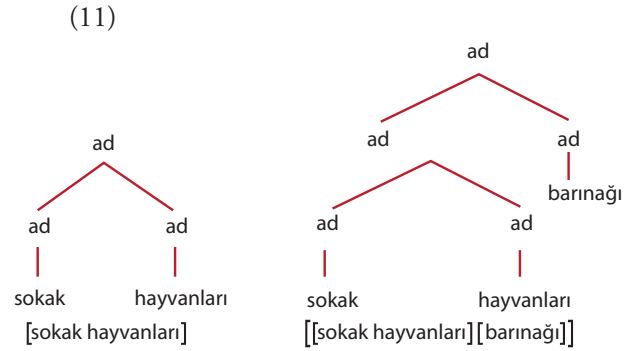
AD+AD+-(s)I biçimindeki tamlamalara diğer Türk dillerinde de sıkça rastlanmaktadır: Türkmençe *yöl hareketi*, Kırgızca *jöl qiy mi li* ‘yol trafiği’, *qır Aız tili* ‘Kırgız dili’, Uygurca *uy Aur helqi* ‘Uygur halkı’ (Johanson, 1998: 50). Niteleyen ve başlar arasında ilave ögeler almayan bu yapılar da iki tür niteleyen özellik görülür: *çocuk işçi*, *kardeşim Kemal* gibi örneklerde ‘özdeşlik’; *çocuk yeleği*, *bebek maması* gibi örneklerde ise ‘tıpıleme/simgeleme’. Eksiz tamlamaların bileşenleri de *melek kadın* gibi tamlamalarda ‘X gibi’, *cam bardak* gibi tamlamalarda ‘X’ten yapılmış’ anlamlarıyla bağlanırlar (Schaaik, 2002: 56).

Çoğu zaman benzer bileşikler ve/ya tamlamalar, elemanları arasında aynı anlamsal ilişkiyi göstermeyebilirler. *Elbise askısı* ‘elbise asılan askı’ anlamına gelirken, *duvar askısı* ‘duvar asılan askı’ anlamında değildir. *Flower-seller* ‘çiçek satıcısı’ çiçek satar ama *street-seller* ‘sokak satıcısı’ sokak satmaz. Öyleyse, başlar ve onlara bağımlı parçalar arasındaki anlamsal bağlar çeşitlendirilebilir. Aşağıdaki sınıflandırma, benzerlerinin arasından Adams (1973: 57-90) temel alınarak yapılmıştır: (1) Baş niteleyen için araç görevinde olabilir: *gas mask* ‘gaz maskesi’, *traffic lights* ‘trafik lambası’, *kağıt tutucu*, *çamaşır mandalı*, *konserve açacağı*, *elbise askısı*, *resim fırçası*; (2) Niteleyen baş ögesinin işleyiş şeklini betimleyebilir: *computer game* ‘bilgisayar oyunu’, *gaz lambası*, *elektrik ocağı*, *kömür sobası*; (3) Baş yer tanımı yapabilir: *yüzme havuzu*, *elma bahçesi*, *amusement park* ‘eğlence parkı’, *battlefield* ‘savaş alanı’, *call box* ‘telefon kulübesi’; (4) Niteleyen, başın geldiği ya da bulunabileceği yeri gösterebilir: *tarla faresi*, *land mine* ‘kara mayını’, *polar bear* ‘kutup ayısı’, *sokak köpeği*; (5) Niteleyen sebep gösterebilir: *silah korkusu*, *lottary millionaire* ‘piyango milyoneri’, *sunburn* ‘güneş yanığı’; (6) Niteleyen göstergesi ‘sahip olan’ anlamı taşıyabilir: *çirkin şanslı*, *çocuk masumiyeti*, *company policy* ‘şirket politikası’, *state archive* ‘devlet arşivi’, *minority rights* ‘azınlık hakları’; (7) Niteleyen baş ögesinin içeriğini / yapılış malzemesini belir-

leyebilir: *film festivali*, *taş köprü*, *tavuk şiş*, *ivory tower* ‘fildişi kule’, *fruit cake* ‘meyveli kek’: (8) niteleyen baş ögesinin neye benzediğini gösterebilir: *tunç bilek*, *demir pençe*, *zebra crossing* ‘(zebra gibi) çizgili yaya geçidi’; (9) Niteleyen baş ögesinin ne hakkında olduğunu belirtebilir: *kimlik krizi*, *vergi yasası*, *border dispute* ‘sınır kavgası’. İçmerkezli bileşiklerde baş ile tamlayan arasında görülen bu tür anlamsal bağlar çok çeşitli olmakla birlikte dünya dillerinde yaygınlıkla kullanılan en tipik örneklerinin (3), (4), (5), (6), ve (7) de gösterilen anlam türleri olduğu belirtilmektedir (Bauer, 2001: 703).

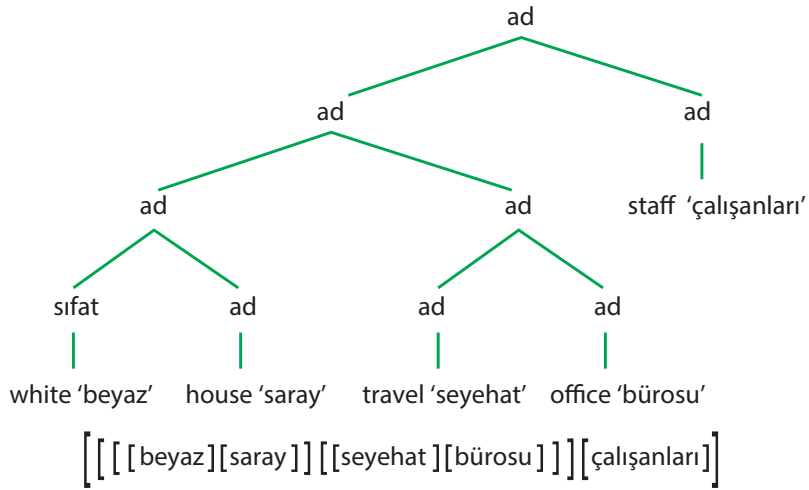
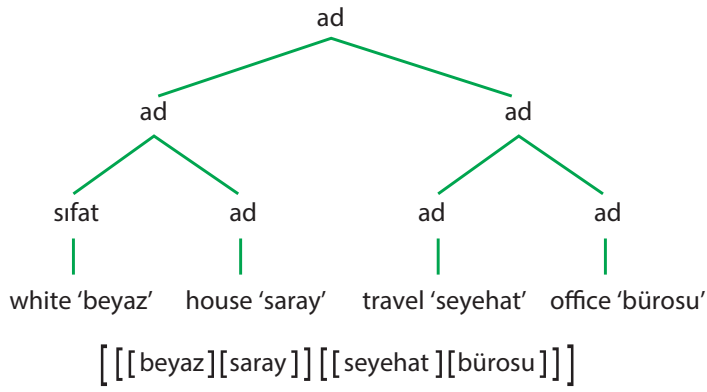
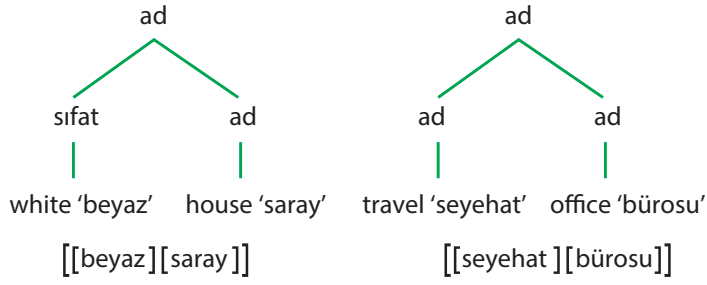
Tamlamaların Yapısı

Tamlamaların da türemiş sözcükler gibi bir içyapısı vardır. (Bloomfield, 1935: 227). [*Sokak hayvanları barınağı*] yapısını oluşturan ögeler [*sokak*], [*hayvan*] ve [*barınak*] olmak üzere üç sözcük değildir. [*Sokak*] ve [*hayvan barınağı*] olmak üzere bir sözcük ve bir birleşikten de oluşmaz. Bileşenleri [*sokak hayvanları*] ve [*barınak*] ögeleridir. Bu yapılanma aşağıdaki gibi gösterilebilir:

Bu aşamalı yapılanma biçimi **yinelemeli** uygulanabildiği için iç içe geçmiş tamlamalar oluşmaya elverişlidir (Spencer, 1996: 310, Booj 2005: 76). Aşağıda İngilizceden *White House travel office staff* ‘Beyaz Saray seyahat bürosu çalışanları’ tamlamasının çözümlemesi görülmektedir:

(12)

Öğrenme Çıktısı

3 Türetme sürecini açıklayıp örneklendirebilme
4 Bileştirme sürecini açıklayıp örneklendirebilme

Araştır 2

İngilizcede eylemlere eklenerek 'ters çevirim' anlamı kazandıran *un-* öneki *kill* "öldürmek eylemiyle kullanılmaz: **unkill*. Türkçede de geometri terimleri üretmek için kullanılan *-gAn* eki yalnızca sayı ifade eden sözcükler seçer (Lewis, 2000: 223): *üçgen, altıgen beşgen, *duvargen, *bahçegen, *kalemgen*. Bu türetim sınırlıklarının türünü belirleyiniz.

İlişkilendir

<http://www.turkiyeninsesi-radyosu.com/?r=program/detail&id=273>

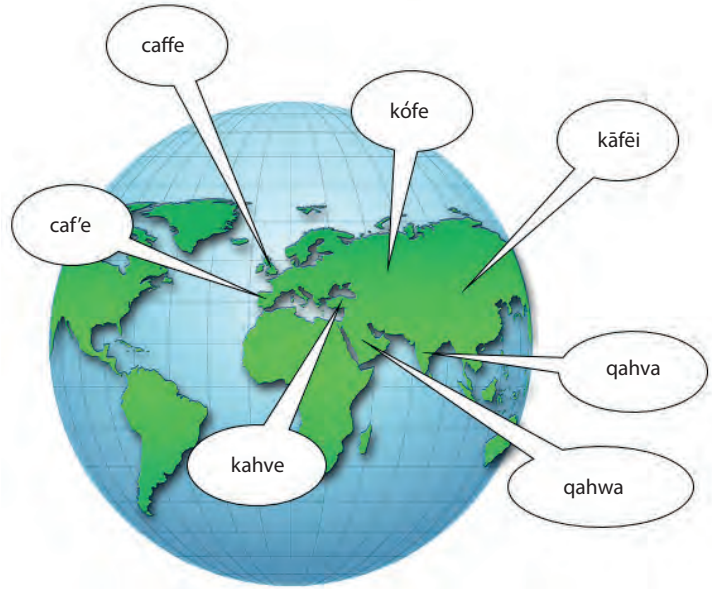
Türkiye'nin Sesi Radyosu'nda yayınlanan *Türkçe Konuşuyorum* adlı programın yukarıda verilen podcast bağlantısında *Dilde "Anlam"* başlıklı bölümü dinleyiniz ve bileşiklerle ilgili olarak anlatılanları burada okuduklarınızla ilişkilendiriniz.

Anlat/Paylaş

Çevrenizde yeni konuşmaya başlayan çocukların yaratıcı dil kullarımlarını gözlemleyiniz. Bunların kendilerine özgü olan ve aşağıdaki örneklere benzer buluşlarını listeleyiniz ve hangi sözcük yapma süreçlerinin çıktıları olduğunu anlatınız: *Odama güzelttim, bana hoşlantı geldi, bizim manavcı.*

YABANCI KAYNAKLI SÜREÇLER

Diller her zaman kendi kaynaklarını kullanarak sözcük yaratmazlar. Farklı dillerin konuşucuları, türlü sebeplerle temasa geçince, bunların dilleri de temasa geçer ve birbirlerini etkilemeye başlarlar. Birçok dilde yabancı dillerden alıntı sözcük sayısı neredeyse öz kaynaklı sözcük sayısına eş değer, hatta bazen daha fazla bile olabilmektedir. *Dünya Ödünç Sözcükler Veri Tabanı*, İngilizcenin, hem ithalatçı hem de ihracatçı olarak, uluslararası sözcük ticaretinde zirveyi elinde bulundurduğunu göstermektedir. David Crystal, İngilizcenin 350 dilden sözcük ithal ettiğini ve sözcüklerinde bulunan sözcüklerin dörtte üçünün Romalı dilleri kökenli olduğunu belirtmiştir (2003: 23). Bu bölümde, böylesi yabancı kaynaklı süreçlerin çıktılarını ele alacağız.

Resim 7.3 Sözcük ithalatı

✓ **Dünya Ödünç Sözcükler Veri Tabanı** (<http://wold.cld.org/>), bilimsel bir yayındır. İçinde Türkçenin de bulunduğu dünya dillerinden 1000-2000 sözcük içeren küçük sözlükler listelemekte ve bunların içerdiği sözcüklerin ayrıntılı ödünç bilgilerini sağlamaktadır. 41 tanesi alıcı dil olan 395 dilden sözcüğe erişim sağlayan veri tabanı, ANLAM, DİL, YAZAR üzerinden aramaya olanak sağlamaktadır.

Ödünçleme

Diller arasında kopyalama biçiminde gerçekleşen alıntı-lama süreci, dilbilimde **ödünçleme** olarak adlandırılmaktadır. Kuralcı yaklaşımda katı eleştirilere maruz kalan bu durum, aslında bütün dillerin evrilirken içinden geçtiği doğal bir süreç olarak kabul edilir.

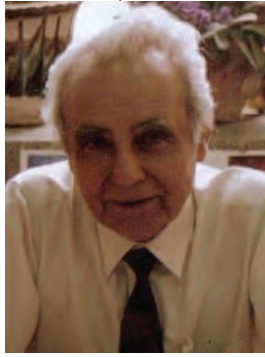
✓ **Ödünçleme**, başka bir dilden kopyalama temelinde işleyen sözcük yapma sürecidir.

DİLLER DE, KÜLTÜRLER GİBİ
ÇOK NADİREN KENDİ
KENDİLERİNE YETEBİLİRLER.

Edward Sapir
(1884-1939)

YERYÜZÜNDE
TEMASSIZ ARI DİL
YOKTUR.

Talat Tekin
(1927-2015)

Resim 7.4 'Ari Dil' Görüşleri

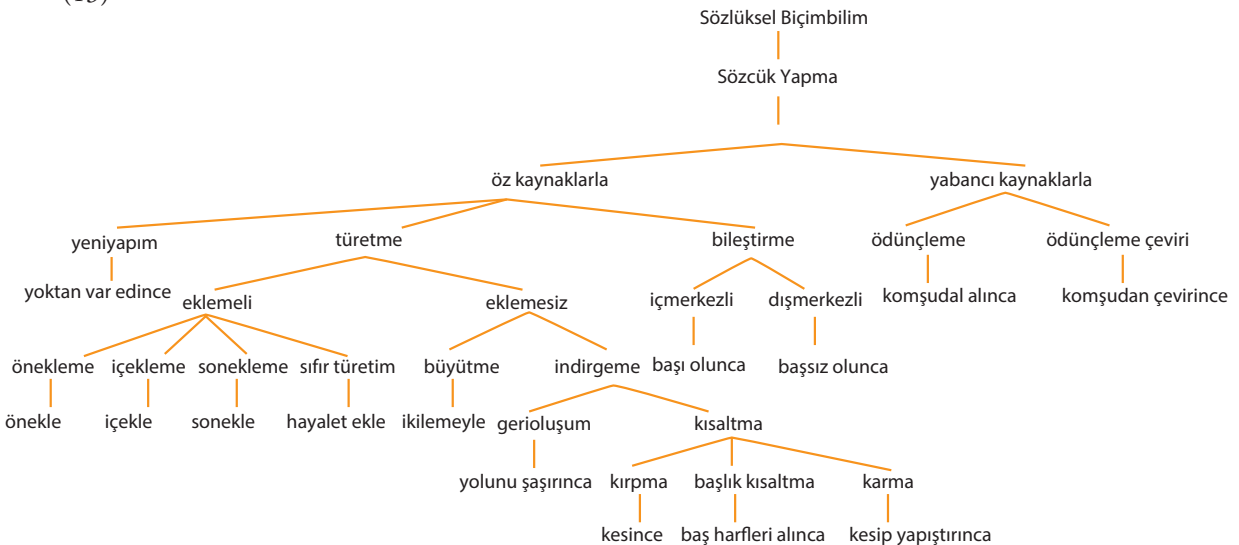
Bu bağlamda, Türkçeye sözcük veren diller arasında Çince (inci, ütü, denk, tuğ), Soğdca (kadın, borç, kent), Turfan Pehlevicesi (katır, çorak, kamu), Orta İnanca (şeker, din), Moğolca (ağa, ceylan, kaburga, şakak, serin, sicim), Rumca (körfez, liman, lodos, temel, sınır), İtalyanca (kaptan, güverte, karyola, fırtına), Slav dilleri (kral, kraliçe, kuluçka, folluk), Fransızca (vapur, ten, istasyon, bagaj, sinema, bilet), Macarca (kadana, varoş), İngilizce (lider, miting, spiker), Arapça ve Farsça sayılabilir (Tekin, 2005: 233-234). (Türkçenin ödünç verdiği sözcükler ve diller için bkz. *Türkçe Verintiler Sözlüğü*.)

Ödünçlemeli Çeviri

Bazen diller arası bu sözcük alışverişi **ödünçlemeli çeviri** şeklinde gerçekleşir (Bloomfield, 1935: 456). Bu durumda, sözcükleri kaynak dilden alıcı dile olduğu gibi aktarmak yerine anadilde birebir çevirisi yapılır: İngilizce *natural gas* → *doğal gaz*, *dish antenna* → *çanak anten*, *information society* → *bilgi toplumu*; Almanca *das Kabel-fensehen* → *kablolu televizyon*, *Fernsteuerung* → *uzaktan kumanda*, *Satelliten-programm* → *uydu yayını* (İmer, 1990: 82).

Bu bölümü kapatmadan önce, buraya kadar sözü edilen sözcük yapma süreçlerini (13) deki görselle özetleyelim:

(13)

Öğrenme Çıktısı

5 Ödünçleme ve ödünçlemeli çeviri süreçlerini ayırt edebilme
6 Ödünçleme ve ödünçlemeli çeviri süreçlerini örneklendirebilme

Araştır 3

Aşağıdaki sözcükler ödünçleme midir? Öyleyse, kaynak dilleri araştırınız, değilse nasıl üretildiklerini açıklayınız.

anahtar, çelenk, fasulye, fındık, maydonoz, bilet, çimento, limonata, propaganda, reçete, avanak, cacık, çap, çemen, kirve, biftek, bisiklet, kamyon, kanape, ofis, folklor, ,forklift, frak, kabin, klip, okul.

İlişkilendir

Aşağıdaki bağlantıda yayınlanan makaleyi okuyunuz, burada anlatılanlarla ilişkilendiriniz.

<http://www.radikal.com.tr/radikal2/dilinden-kim-utaniyor-873194/>

Anlat/Paylaş

Aşağıdaki bağlantıda anlatılan sözcük yapma yollarını İngilizce biliyorsanız İngilizce olarak veya veya Türkçe altyazı seçerek dinleyiniz. Ödünçleme ile ilgili olarak söylenenlere katılıp katılmadığınızı arkadaşlarınıza anlatınız.

https://www.ted.com/talks/erin_mckean_go_ahead_make_up_new_words?language=tr

yaşamla ilişkilendir

Sözcüklerin olmadığı bir dünya hayal ederek biçimbilimin aslında hayatın ne kadar içinde olduğunu anlamak hiç de zor olmasa gerek. Sürekli ortaya çıkan anlam ihtiyaçlarını gidermek üzere yeni sözcüklerin ortaya çıkması kaçınılmaz olup, sözcük yapma süreçleri her daim işletilmektedir. Aşağıdaki söyleşi bu durumlardan birini örneklendirmektedir.

Okuyunuz ve adı geçen sözcükler yapılırken hangi türetme yollarının kullanıldığını düşününüz. Buna göre sözcük yapma yollarının işleliğini ve sözü edilen gelişmelerin dilbilimsel ölçütlere uygunluğunu tartışınız.

Prof. Dr. Aydın Köksal'la Söyleşi: Bilgisayarın "İsim Babası" (1993)

Bilgisayar, bilgi işlem, yazılım, donanım ... Bu terimleri kullanırken hiç zorlamıyoruz, muhatabımız da ne demek istediğimizi hemen anlıyor değil mi? Peki bu terimlerin isim babasını merak ediyor musunuz? O halde, yılların bilişimcisi ve bugün sektörümüzdeki bir çok bilgisayar mühendisinin "hocası" olan Prof. Dr. Aydın Köksal' la yaptığımız aşağıdaki söyleşiyi okumanızı öneririz...

— Aydın Bey, biz sizi bugün kullandığımız birçok tanımın, kavramın isim babası olarak biliyoruz. Bunu nasıl başlattınız?

Terim 'uydurayım' diye, ya da yeni bir kavram gördüm, bunun hemen karşılığını üretiyim

diye bir düşüncem hiçbir zaman olmadı. O kavram üzerinde kendim çalışmaya başlayınca olay kendiliğinden oluşmaya başladı. Çünkü onun üzerinde çalışırken kavramı öğreniyorsunuz. Kavram üzerinde kafa yoruyorsunuz, derinlemesine zihinsel idman yapıyorsunuz. Dolayısıyla ne olduğunu ne olmadığını anlarken, başkalarına anlatırken, bununla kurgular yaparken işin özellikleri, felsefi boyutu gözünüze çarpıyor. Terim üretmek güç iş. Birdenbire, Türkçeyi bilmekle yapılabilecek şey değil bence. Zaten bilişim alanındaki kavramlar dışında pek sözcük türetmedim diyebilirim.

Mesleğe ilk girdiğimde *bilgi işlem* sözcüğü yoktu. Bu benim önerdiğim bir ad tamlamasıdır. Bilgi işleme *malumat prosesini* dendiğini duydum. Böyle dememek gerektiği çok açık, ne dendiği anlaşılmadığı için. Biz *bilgi* dedik. Herkes *enformasyon* demek istiyordu. Çok büyük tartışma çıktı. Sonra *bilgi işlem* değil, *bilginin işlenmesi* denmesi gerektiği savunuldu. En azından Türkçeyi bozuyorsunuz dediler. ‘Ev bahçe’ deniyor mu, ‘evin bahçesi’ deniyor, dediler. Bence ‘bilgi işlemek’ diye bir eylem, bir eylem adı vardır Türkçede. ‘Bilgi işlemek’ i yeni bir eylem adı olarak düşünün. Onun doğrudan yapılmış adıdır *bilgi işlem*. Bana kalırsa bir mücevher gibi parlıyor. Bunu söylemeyi Türkçeye bir güzellik katmak gibi algılıyorum. Ayrıca bu türlü adlandırılmış olmaktan da çok mutluluk duyuyorum. Başka türlü adlandırılmaz demek istemiyorum. Ama güzel olması insanın ruhunu okşar, mesleği sevimli kılar. *Bilgisayar* sözcüğü de öyle. Listemde 1200 kadar sözcük var bu alanda kullanılan. *Kütük, işletim sistemi, yazılım, donanım, bilişim, işletmen... Operatör* yerine *işletmen* dendiğinde ‘adam mı işletiliyor’ diye herkes gülüyordu. *Veri tabanı, yordam, alt-yordam, bellek... Bellek* aslında genel bir sözcük, ama bilgisayar belleğine Türkçe *bellek* dedik, Arapça *hafıza* demedik.

— **Bilgisayar terimi, bir dönem sadece ‘bilginin sayılması’ olarak anlaşıldı. Siz bu terimi önerirken ne düşünmüştünüz?**

İngilizcede *computer*, yüzyıl başına değin gemilerde hesap işlemleri yapan, hesap uzmanı gibi bir adama verilen ad olarak kullanılıyordu. Yani *computer* kişinin yaptığı görevin adı. Fran-

sızcada ise bilgisayara *ordinateur* denir. Bu sözcük kentlerde, kasabalarda festivaller, şenlikler düzenleyen kişi anlamına gelirdi eskiden. Böylece, bu sözcüklerde bir anlam kayması olmuştur. Kavram olarak *computer*’den gidilirse, Latince *computare* saymak demek. Fransızcada hesap *kont* okunur, *compte* diye yazılır, ‘u’ düşüp ‘p’ sözlü dilde saklanmıştır. İngilizcedeki *count*, saymak anlamındadır. Aynı *computare* teriminin Fransızcada *compter* ‘saymak’ olması gibi. Yani ‘p’ yazımdan da düşmüş. Fransızcada yazıda ‘p’ harfinin anısını korumuşlar. İngilizler ise kendilerine göre okumuşlar ve ‘p’ yi düşürmüşler. Araştırdığımda gördüm ki, *hesap* Arapçada *saymak* demek. *Hesap yapmak* Türkçede nasıl denir, onu araştırdım. *Hesap* sözcüğünün, Arapçada *saymak* anlamına geldiğini, *sayışmak* anlamına gelen *muhasebe* sözcüğünün ‘hesap yapmak’ anlamına geldiğini öğrendim. Nitekim İngilizcede *counting* sayma, *accounting* muhasebe anlamına geliyor. Türkçede de *sayışmak* denince, köylüler bunu *gel sayışalım* diye, hesaplaşalım anlamına kullanıyorlar. *Sayıştay, Divan-ı Muhasebat* ’ın yerine konmuş. *Sayı-şım* ’ın *muhasebe* olması önerilmiş ve kullanılmış. Sonradan *muhasebe* sözcüğü tutmuş, *sayışım* tutulmamış. Başka dillere baktım sonraki yıllarda, Japoncada *key-sanki* sayan, sayar demek. Finliler bilgisayara yıllarca sonra *tietekone* (Türkçeden sanki kopya çeker gibi *bilgisayar*) diyorlar. Yugoslavlar, Sırpılar *računar* diyorlar. Yirmi üç dilde *saymak, hesaplamak* sözcüklerinin karşılığını araştırdım. Bilgisayara nasıl yaklaşıyorlar? Örneğin İsraililer *maşsev* diyorlar. Bunları ezbere bilmemin nedeni, bilgisayar sözcüğünü sık sık savunma durumunda kaldığımdan dolayısıdır!

— **Türkiye’ye bilgi işlem teknolojisinin geldiği dönemde, bunun karşılığı hemen önerildiği için yerleşmesi de kolay oldu denebilir mi?**

Evet, işi başlangıcından sahiplenmek, bu savaşında başarı kazanmada bizden yana bir durum yarattı. Buna karşın, terimleri çok büyük güçlüklerle yerleştirdik. Kimi sözcükler çok kolay, kimileri çok güç yerleşti. Örneğin 1966’da önerdiğim *yazılım* sözcüğü, hiç karşı çıkan olmadan hemen benimsendi. O kadar ki, kimi meslektaşlarımız ‘programın yazılımı-

nı bitirdin mi?’ diye soruyorlardı. Yazıdan yola çıkarak *yazılım* dedik. Çağdaş bir söyleyiş gibi *program yazmak* kavramıyla birlikte benimsendi gitti. Yirmi yıl sonra ayrımına vardım ki, dünyada *software* gibi bir sözcüğün kullanımından sonra, 21. yüzyılın en büyük endüstrisinin adı olarak Türkçede kullandığımız sözcük, herhangi bir ulusun kullandığı *software*’den sonraki ilk sözcük.

— **Yeni terimler çıkıyor. Client/Server, Downsizing, Application Systems, vb. Bunlara karşılık bul-mayı düşünüyor musunuz?**

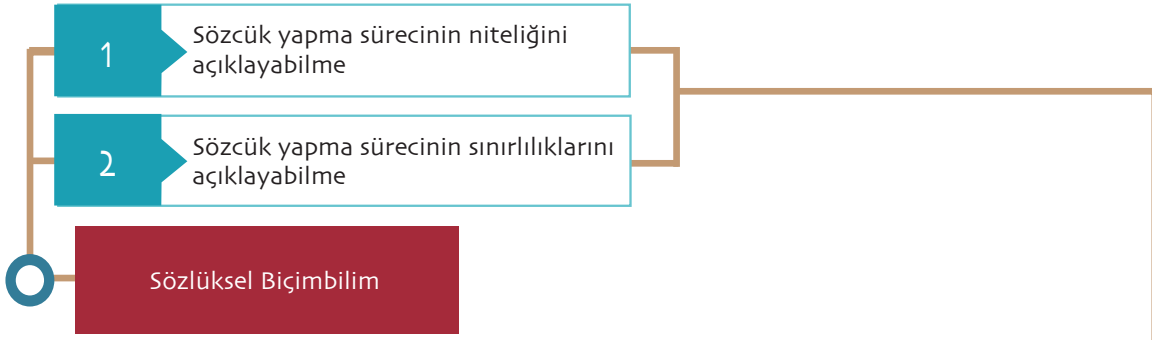
Bana sorarsanız bu süreç bitmedi. Bundan 3-4 yıl önceydi. IBM’in bazı sistem yazılımlarını Türkçeleştirme kararı almasından hemen sonra, benden yardım istendi. *Computer Dictionary of IBM* adlı kitabın kapsadığı 12 bin terimin karşı-

lığını kısa sürede çok kısa sürede (yalnız geceleri 75 günde!) IBM’e verdim. Duyarlık kazanmış olduğum bir konuda hizmet vermek gerektiğini düşündüm, o yorgunluğu göze aldım. IBM gibi bir firma da bütün yazılımların altyapısını Türkçeleştirmeye yöneldiği gibi, Almanca, Fransızca ve İspanyolcanın arkasından Türkçeyi seçti.

— **Bu terimleri önerirken bu kadar yaygınlaşa-cağını düşünmüş müydünüz?**

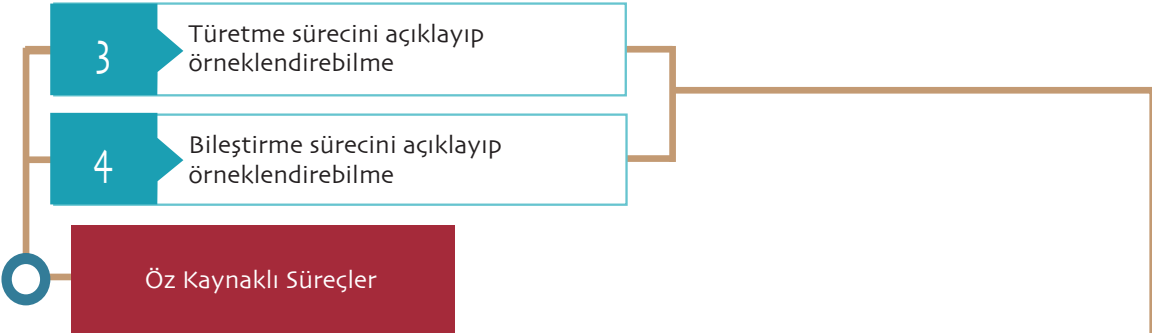
Terimlerin yerleşmesi benim gözümde çok zor oldu. Ama başlarken yüzlerce terimin içinde yalnız ikisi, üçü tutsa bile razıyım. Derken 1200 tanesi tuttu!

Kaynak: *Çözüm, IBM Dergisi*, yıl:21, sayı:2, Yaz 1993, s.42-45. (Köksal, A. (2010) *Adı Bilgisayar Olsun*. İstanbul: Cumhuriyet Kitapları)

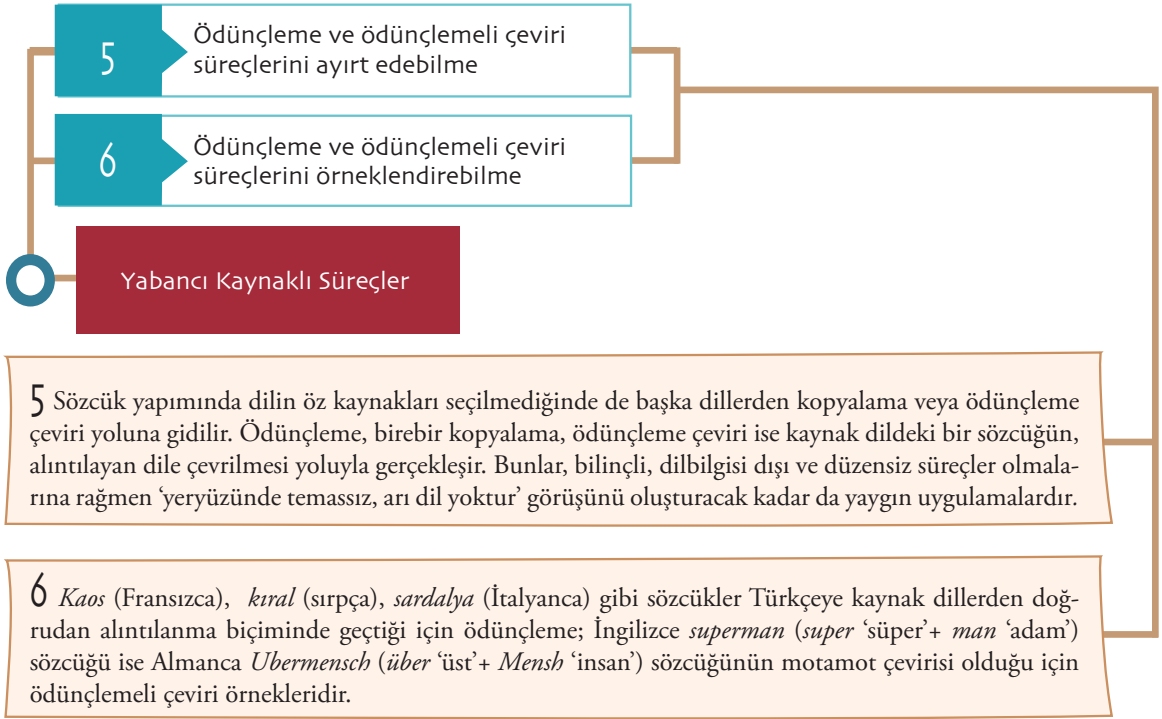
1 Sözcük yapma süreçleri öz ve yabancı olmak üzere iki kaynaktan beslenir. Diller kendi öz kaynaklarını kullanarak sözcük yaparken yeni kök yaratma yoluna gitmekten çok dilde zaten kullanımda olan yapıları kullanma yoluna giderler. Böylece eski tabanlardan türlü sözcük yapma yollarıyla yeni türevler üretirler. Kimi zaman da dil dışı etkenlere (siyasal, toplumsal, kültürel, ekonomik, vb.) dayalı olarak başka dillerden ses, biçimbirim, sözcük ve sözdizim düzeylerinde öge alma yolunu benimserler.

2 İnsan dilinde sözcük türetme, rastlantısal veya kural bağımsız değildir. Anadili konuşucuları, yeni sözcükler yaparken gereksinimleri doğrultusunda türlü sözcük yapma yollarına başvururlar. Ancak bunu yaparken de bazı temel evrenseller doğrultusunda hareket ederler. Örneğin, diller tüm üretkenliklerine rağmen yalnızca varlıkları hissedilebilen, bu varlığa gerek duyulan ve adlandırılabilen olguları etiketlerler.

3 Dilin öz kaynakları kullanılarak sözcük yapılırken sözlüksel biçimbilim süreçleri işletilir. Bu anlamda anadili konuşucularına iki seçenek sunulur: türetme ve bileştirme. Her ikisi de oldukça üretken olan bu iki süreçten, türetme seçilirse konuşucuların karşısına eklemeli ve eklemesiz olmak üzere iki yol çıkar. Eklemeli türetme seçildiğinde önek, içek, sonек ve sıfır biçim gibi (a) bağımlı, (b) yeni sözlükbirimler oluşturma gücü olan, (c) tabanın sözlüksel ulamını değiştirebilen, (d) görece olarak işlek olan, (e) bazen dil bağımlı özellikler de içeren biçimbirimler kullanılarak yeni sözcük oluşturma olanağı bulunur: Örneğin, İngilizcede önek olarak kullanılan *be-* adlara eklenir (*dew* 'çiğ' → *bedew* 'çiğle-, nemle-', *witch* 'büyü' → *bewitch* 'büyülen'); yeni sözlükbirimler türetir (DEW biriminden BEDEW); adları eyleme çevirir ancak bütün adlara eklenmez ve her kullanımda aynı anlamı vermez: **berain*, **beday*, **bewizard*. Eklemesiz türetme seçildiğinde ikilemeler yoluyla tabanı büyütme ya da kısaltmalar yoluyla tabanı indirgeme yoluna gidilir: BÜYÜTME: hızlı → hızlı hızlı (taban %100 oranında büyütür), hızlı → hıphızlı (taban %50 oranında büyütür); İNDİRGEME: editor → edit, doctor → doc, kapalı ılıca → kaplıca, Türkiye Cumhuriyeti → TC (tabanlar küçülür).

4 Dilin öz kaynakları kullanılarak sözcük yapılırken sözlüksel biçimbilim süreçleri işletilir. Bu anlamda anadili konuşucularına iki seçenek sunulur: türetme ve bileştirme. Her ikisi de oldukça üretken olan bu iki süreçten bileştirme seçildiğinde (a) aynı ya da farklı sözlüksel ulamdan gelen, (b) baş ögesi olan ya da olmayan, (c) çok ögeli olmasına rağmen ortak bütünlüğü olan iki ya da daha fazla sözlükbirimi, ekli ya da eksiz yan yana sıralama yoluyla yeni olgulara dilsel karşılıklar bulunur. Bu süreç basit yapıya değil, bir içyapısı olan karmaşık biçimler oluşturur.

1 Önekleme, hangi özelliğiyle soneklemeye benzer?

- A. Bağımsız biçimleri sıralar.
- B. Bağımlı biçimleri sıralar.
- C. Asla ulam değiştirmez.
- D. Daima anlam değiştirir.
- E. Daima ulam değiştirir.

2 Sıfır türetim, hangi özelliğiyle soneklemeden ayrılır?

- A. Daima ulam değiştirir.
- B. Hiç ulam değiştirmez.
- C. Ek kullanmaz.
- D. Yinelemelidir.
- E. Geçirimsizdir.

3 Geriölüşüm, hangi bakımdan soneklemeden farklıdır?

- A. Bağımsız biçimler kullanması bakımından
- B. Kullanılan eklerin konumu bakımından
- C. Ulam değiştirmemesi bakımından
- D. Kullanılan ek türü bakımından
- E. Türetimin yönü bakımından

4 Aşağıdakilerden hangisi geriölüşüm ile sıfır türetim arasındaki benzerliklerden biridir?

- A. İkisi de açık ek kullanır
- B. Hiç biri açık ek kullanmaz
- C. Ulam değiştirmezler
- D. Dış merkezlidirler
- E. Tıkama kuralını geçemezler

5 Aşağıdakilerden hangisi geriölüşüm ile kırpma arasındaki benzerliği ifade eder?

- A. Her ikisi de tabanı indirgeme sürecidir.
- B. Her ikisi de tabanı büyütme sürecidir.
- C. Her ikisi de tabanın anlamını değiştirir.
- D. Her ikisi de ulam değiştirir.
- E. Her ikisi de ek kullanır.

6 Aşağıdakilerden hangisi karma ve başlık kısaltma arasındaki benzerliği ifade eder?

- A. Parçaları hep anlamlıdır
- B. Parçaları çoğunlukla anlamsızdır
- C. Tabanı büyütme sürecidir
- D. Kök sözcükleri birleştirir
- E. Ek kullanır

7 İngilizcede *lickable* 'yalanabilir' sözcüğünün kullanımda olmamasının nedeni aşağıdakilerden hangisidir?

- A. İngilizce üretken değildir.
- B. Olgunun varlığının hissedilmemesidir.
- C. Olgunun adlandırılabilir olmamasıdır.
- D. Sözcüğün İngilizce türetim açısından kuraldışı olmasıdır.
- E. Olgunun hissedilmemesi ve adlandırılabilir olmamasıdır.

8 Aşağıdaki sözcük hangi süreçten geçerek türetilmiştir?

Tayland Dili: *káv* 'yaşlı' → *káwkáv* 'yaşlımsı'

- A. Önekleme
- B. Sonekleme
- C. İkileme
- D. Bileştirme
- E. Sıfır türetim

9 Aşağıdakilerden hangisi dışmerkezli bileşiktir?

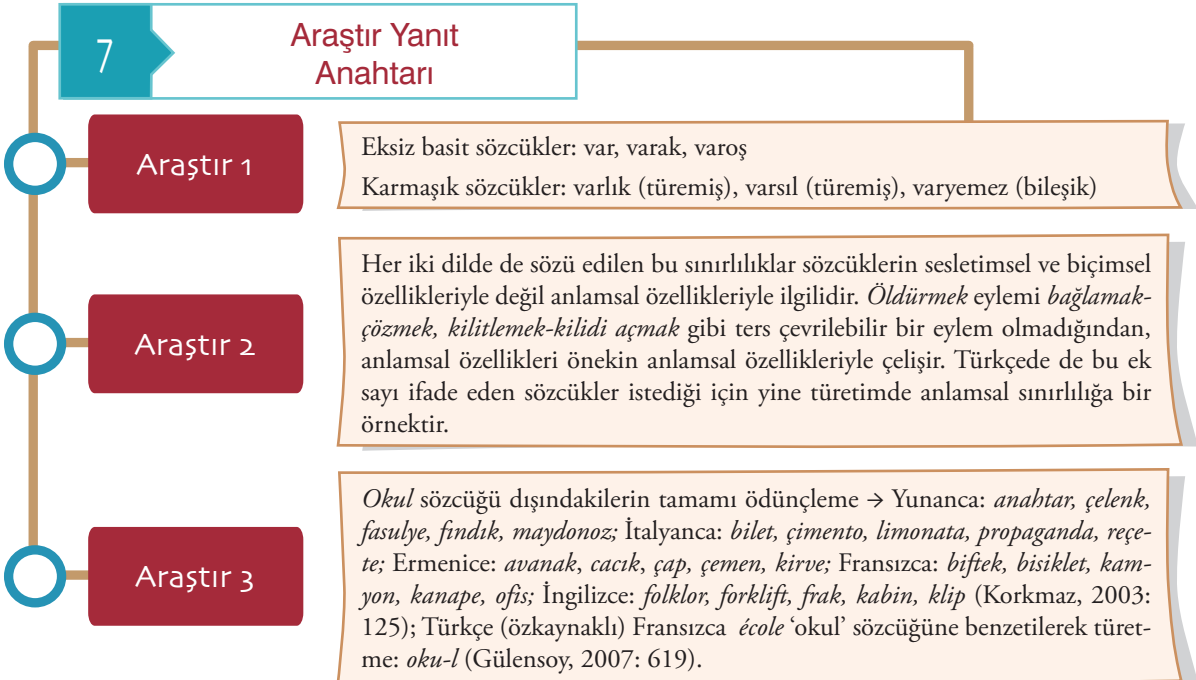
- A. Bitter sweet 'acı+tatlı' → acı tatlı'
- B. Bitter sweet 'acı+tatlı' → yabancı yasemin'
- C. Bahçe kapısı
- D. Biçimbilim
- E. Altgeçit

10 Aşağıdaki verilere göre sıfır türetimden geçen bu sözcüklerden hangisi taban olmalıdır?

	<i>doğrulanma tarihi</i>	<i>kullanılma sıklığı</i>
clean (s.)	883	4591
to clean (e.)	1450	1576
sweet (s.)	825	2924
sweet (a.)	1300	114
house (a.)	950	47087
to house (e.)	1000	498

- A. clean (s.)
- B. to clean (e.)
- C. sweet (a.)
- D. to house (e.)
- E. veri yeterli değil

1. B	Yanıtınız yanlış ise “Önekleme ve Sonekleme” konusunu yeniden gözden geçiriniz.	6. B	Yanıtınız yanlış ise “Karma ve Başlık Kısaltma” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
2. A	Yanıtınız yanlış ise “Sıfır Türetim ve Sonekleme” konusunu yeniden gözden geçiriniz.	7. E	Yanıtınız yanlış ise “Sözcük Yapmaya Dair” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
3. E	Yanıtınız yanlış ise “Sonekleme ve Geriölüşüm” konusunu yeniden gözden geçiriniz.	8. C	Yanıtınız yanlış ise “İkileme” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
4. B	Yanıtınız yanlış ise “Geriölüşüm ve Sıfır Türetim” konusunu yeniden gözden geçiriniz.	9. B	Yanıtınız yanlış ise “Bileştirme” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
5. A	Yanıtınız yanlış ise Geriölüşüm ve Kırpma” konusunu yeniden gözden geçiriniz.	10. A	Yanıtınız yanlış ise “Sıfır Türetim” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

Kaynakça

- Adams, V. (1973). *An Introduction to modern English word-formation*. London: Longman.
- Aronoff, M. (1976). *Word formation in Generative Grammar*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Aronoff, M. & Fuhrhop, N. (2002) Restricting suffix combinations in German and English: Closing suffixes and the Monosuffix Constraint. *Natural Language & Linguistic Theory*, 20 (3) 20, 451-490.
- Bauer, L. (1983). *English word-formation*. Cambridge: CUP.
- Bauer, L. (2001). Compounding, In M. Haspelmath (Ed.), *Language Typology and Language Universals* (pp. 695-707). Berlin: Mouton de Gruyter.
- Bauer, L. (2002). What you can do with derivational morphology. In S. Bendjaballah; W. U. Dressler; O. E. Pfeiffer and M. Voekove (Eds.), *Morphology 2000*. Amsterdam: JB.
- Bauer, L. (2003). *Introducing linguistic morphology*. Washington: Georgetown University Press.
- Bloomfield, L. (1935). *Language*. London: Allen Unwin.
- Booj, G. (2005). *The grammar of words*. Oxford: OUP.
- Carstairs-McCarthy, A. (1992). *Current morphology*. London: Routledge.
- Chomsky, N. (1965). *Aspects of theory of syntax*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Csató, E. A. & Johanson, L. (1998). Turkish. In L. Johanson & É. Á. Csató (Eds.), *The Turkic Languages*. London: Routledge.
- Crystal, D. (2003). *English as a global language* (2nd ed.). Cambridge: Cambridge University Press.
- Çengel, H. K. (2005) *Kırgız Türkçesi grameri*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Demircan, Ö. (2000) *Türkçenin ezgisi*. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi.
- Dick, P.K. (1968). *Do Androids Dream of Electric Sheep*. New York: Ballantine Books.
- Fabb, N. (1998). Compounding. In A. Spencer & A.M. Zwicky (Eds.), *Handbook of Morphology*. Oxford: Blackwell, s. 66-83.
- Gencan, T. N. (1966). *Dilbilgisi*. İstanbul: TDK Yayınları.
- Göksel, A. & C. Kerslake (2005). *Turkish*. London: Routledge.
- Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe sözcüklerin köken bilgisi sözlüğü II (O-Z)*. Ankara: TDK Yayınları.
- Hanser, O. (2003) *Türkmençe elkitabı*, (Zühal Kargı ÖLMEZ, Trans.). İstanbul: Kekibec Yayınları.
- Haspelmath, M. (2002). *Understanding Morphology*. London: Arnold.
- Hatiboğlu, V. (1971). *İkileme*. Ankara: TDK Yayınları.
- Heinlein, R.A. (1961). *Stranger in a Strange Land*. New York: Ace Books.
- İmer, K. (1976). *Türkiye Türkçesinde kökler*. Ankara: TDK Yayınları.
- İmer, K. (1990). Neologisms in Turkish. In B. Rona (Ed.), *Current Issues in Turkish*. Ankara: Hitit Yayınevi.
- İmer, K., Kocaman, A. & Özsoy, A. S. (2011) *Dilbilim Sözlüğü*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Joyce, J. (1939). *Finnegans Wake*. New York: The Viking Press.
- Korkmaz, Z. (2003). Türkiye Türkçesinde yazı diline girmiş günlük yaşamla ilgili alıntı sözler ve ekler. *Türk Dili Dergisi*, 620, 118-127.
- Korkmaz, Z. (2003). *Türkiye Türkçesi grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Kuruisinga, E. (1932). *A Handbook of present-day English*. Groningen: F. Noordhoff.
- Langacker, R. W. (1972) *Fundamentals of Linguistic analysis*. New York: Harcourt Brace.
- Lewis, G. (2000). *Turkish*. Oxford: OUP.
- Marchand, H. (1969). *The categories and types of present day English word formation*. München: Beck'sche Verlagsbuchhandlung Scoberg.
- Mel'çuk, I. (2002). Towards a formal concept 'zero linguistic sign'. In S. Bendjaballah, W. U. Dressler, O. Pfeiffer and M. Voekove (Eds.), *Morphology 2000*. Amsterdam: JB.
- Menges, K. H. (1968). *The Turkic languages and peoples*, Wiesbaden: Harrasowitz.
- Moravcsik, E. A. (1978). Reduplicative Constructions, In J. H. Greenberg (Ed.), *Universals of human language* (Vol. 3). Stanford, California: Stanford University Press.
- Özel, S. (1977). *Sözcük türetme ve bileştirme*. Ankara: TDK Yayınları.

- Özsoy, A. S (2004). *Türkçenin yapısı I: Sesbilim*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Özsoy, A. S. (2004). Dışışleri eski bakanı ve Türkçenin yeni yapısı. In Z. Toksa (Ed.). *Kaf Dağı'nın ötesine varmak, Günay Kut Armağanı (Vol. 3)*, *Journal of Turkish Studies*, Türklük Bilgisi Araştırmaları 28/1. Harvard University.
- Plag, I. (2003). *Word-formation in English*. Cambridge: CUP.
- Poppe, N. (1965). *Introduction to Altaic Linguistics*, Wiesbaden: Harrasowitz.
- Sayar, İ. (2010). *Porof. Zihni Sinir: spor, sağlık, yemek içmek proceleri*. İstanbul: İletişim.
- Schaaik, G. (2002). *The noun in Turkish*. Wiesbaden: Harrasowitz Verlag.
- Spencer, A. (1996). *The Morphological Theory*. Oxford: Blackwell.
- Spencer, A. (2003). *Morphology*. In M. Aronoff & J. Rees-Miller (Eds.) *The Handbook of Linguistics*. Oxford: Blackwell.
- Stockwell, R. & Minkova, D. (2001) *English Words: History and Structure*. Cambridge: CUP.
- Strang, B. M. H. (1969). *Modern English Structure*. Lon-don: Edward Arnold.
- Tekin, T. (2005). Türk Dilbilimi ve yeni kelimeler. In E. Yılmaz & N. Demir (Eds.) *Makaleler III Çağdaş Türk Dilleri*. Ankara: Grafiker.
- Trask, R.L., & Mayblin, B. (2000). *Introducing linguistics*. Royston: Icon Books Ltd.
- Tietze, A. (2002). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı*, Cilt 1. İstanbul: Simurg.
- Uzun, N. E. (2006) *Biçimbilim*. İstanbul: Papatya Yayıncılık.

internet kaynakları

- <http://www.etymonline.com/index.php?search=cage&searchmode=none>
- <http://www.natcorp.ox.ac.uk/>
- <http://tdkterim.gov.tr/bts/>
- <http://aydinkoksal.gen.tr/en/>
- https://en.wikipedia.org/wiki/Charles_F_Hockett
- https://en.wikipedia.org/wiki/Wilhelm_von_Humboldt
- https://en.wikipedia.org/wiki/Edward_Sapir
- https://en.wikipedia.org/wiki/Ferdinand_de_Saussure
- <http://www.biyografya.com/biyografi/2575>
- <http://www.zihnisinir.com/tr/#>
- <https://archive.org/details/finneganswake00joycuoft>
- <https://archive.org/details/StrangerInAStrangeLandRobertAHeinlein>
- <http://www.popsi.com/article/science/database-loans-shows-english-worlds-top-borrower-and-lender-words>

Bölüm 8

Sözdizimde Temel Kavramlar

öğrenme çıktıları

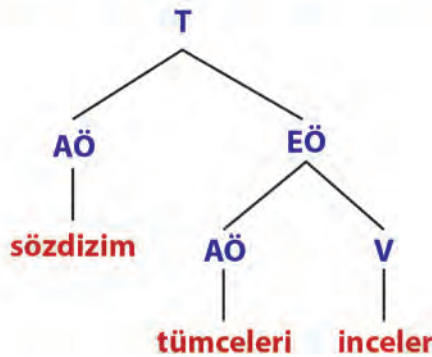
1 Sözdizim
1 Sözdizim ve bununla bağlantılı edinç ve edim kavramlarını tanımlayabilme

2 Dilbilgisi
2 Dilbilgisi terimini ve dilbilgisi türlerini açıklayabilme

3 Üretici Dilbilgisi
3 Üretici Dilbilgisi ve ilgili kavramların ne olduğunu açıklayabilme

4 Evrensel Dilbilgisi
4 Evrensel Dilbilgisini (ED) açıklayabilme, ilke ve değiştirgenlere örnekler verebilme

Anahtar Sözcükler: • Sözdizim • Dilbilgisi: Kural Koyucu ve Betimleyici Dilbilgisi • Üretici Dilbilgisi • Evrensel Dilbilgisi: İlke ve Değiştirgenler • Edinç ve Edim

GİRİŞ

İnsan dili, karmaşık yapısının altında her düzlemde yani ses, biçim, tümce, anlam ve metin düzlemlerinde son derece dizgesel (sistematik) kurallar zincirinden oluşmaktadır. Dilbilimciler, dil verilerini inceleyerek bu verilerde gözlemlenen örüntüleri ortaya çıkartır ve genelleme yaparak dilin kurallarını açıklamayı hedefler. Ana dili konuşucusu sesleri, sözcük, öbek ve tümceleri dildeki kurallar çerçevesinde kullanır. Bir başka deyişle dilde yapılar belirli kurallar ile kısıtlanmıştır. Dilbilgisi yapılanmasında biçimbirimlerden sözcük, sözcüklerden öbek, öbeklerden tümce oluşturulur ve tümcelerin bir araya gelmesi ile metin oluşur. Bunlar, hep dilin kurallarına göre oluşturulur. Bu kuralların her biri dilbilimin farklı alt alanlarının inceleme konusunu oluşturur (Bkz. Bölüm 1). Bu bölümde dilbilimin alt alanı olan ve tümceyi ve onu oluşturan öğeleri inceleyen sözdizimin temel kavramlarından söz edeceğiz.

SÖZDİZİM

Bu kitapta Bölüm 1'de de belirtildiği gibi sözdizim, dilbilimin tümce ve tümcenin içindeki öğelerin yapısını inceleyen alt dalıdır. Sözdizimin araştırma alanı tümce ve tümceyi oluşturan öbeklerin iç yapısıdır. Tümce ötesindeki dil kurallarını incelemek, sözdizimin alanı dışındadır.

✓ Sözdizim

Tümcenin içindeki sözcüklerin öbek ve öbeklerin tümce oluşturmak için hangi kurallar çerçevesinde işlediğini ve bunların dizimlerini inceleyen dilbilimin alt dalıdır.

Dilin yapısını belirleyen kurallar sayesinde anadilimizi üç, dört yıl kadar kısa bir zamanda öğrenmemiz mümkün olabilir. Öyleyse dilleri öğrenmemizi olası kılan unsurlardan biri dilin bu kurallı dizgesidir. Bunun yanı sıra insanlar anadillerinde kullanılması olası ama daha önce hiç duymadıkları sonsuz sayıda farklı tümceler üretebilmekte ve bu şekilde üretilen tümceleri anlayabilmektedirler. Anadili konuşucularının böylesine sonsuz sayıdaki olasılıklardan yepyeni bir tümce üretebilmesi ve anlayabilmesi yapının kural temelli olması nedeniyle olasıdır. Bunun yanı sıra anadili konuşucusunun dilindeki tümcelerin hangisinin tamamen

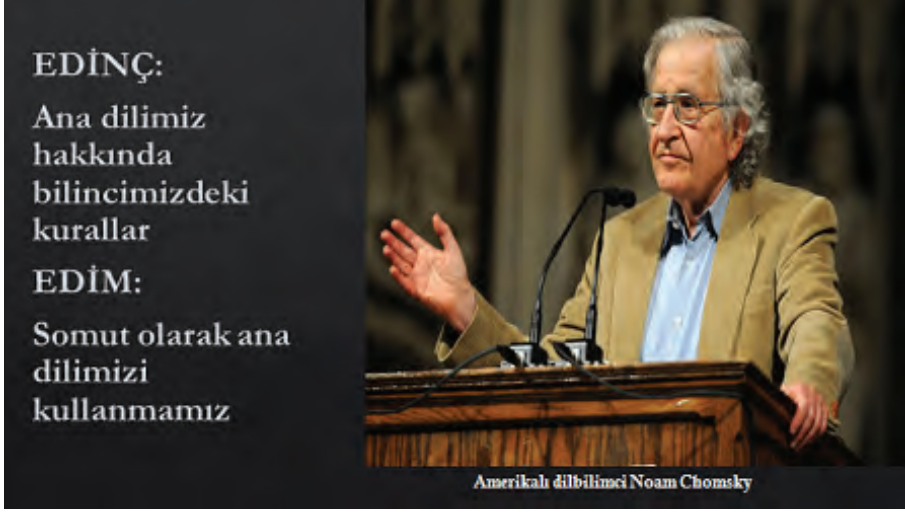
kurallı (dilbilgisel) hangisinin bozuk (dilbilgisiz) olduğuna ilişkin sezgileri vardır. Hatta anadili konuşucuları, tümcelerin ne ölçüde kurallı olduğuna göre derecelendirebilirler. Bazı tümceler tümüyle kurallı iken bazıları tamamen dilbilgisizdir, bazıları ise aralarda bir yerlerde yer alabilirler.

Anadili konuşucuları hiç duymadıkları tümceleri anladıklarına ve üretebildiklerine göre bu sözdizim kuralları insan bilişinde bir biçimde yer almaktadır. Anadili Türkçe olan kişiler Türkçede pek çok tümceyi, örneğin edilgen yapıyı sorunsuzca kullanabilirler. Ancak, bu kişilere edilgen yapının kurallarını sorduğunuzda bu kuralları açık bir biçimde bir formül şeklinde dile getiremeyebilirler. Öyleyse, konuşucunun anadilindeki tümce ve öbek kurallarına ilişkin bilgisi, bilinçli ve dile dökülebilen bir bilgi değil, sezgiseldir. Yani, konuşucular açık ve kesin biçimde bu kuralları formüleştiremezler. Her konuşucunun tümcelerin düzgün veya bozuk olduğuna yönelik sezgilerini de içeren zihninde bulunan bu soyut ve farkındalığın altındaki kurallar zincirine Amerikalı dilbilimci Chomsky, **edinç** (ya da **dil yetisi**) adını vermiştir. Chomsky, edinç kavramını **edim** kavramı ile kıyaslamıştır (Bkz. Resim 8.2). Edinç soyut bilişsel dilbilgisi; edim konuşucunun ürettiği yazılı ve sözlü dildir. Edinç saf, pürüzsüz, hatasız; edim ise hata dolu olabilir. Konuşucular, çok yorgun, hasta ve uykusuz olabilirler; bu yüzden kekeleyebilir, yanlış başlangıç yapabilir, tümcelerine yeniden başlayabilirler. Bellek kısıtlılıkları nedeniyle tümcenin sonuna geldiklerinde tümcenin başını unutabilirler; kullanacakları sözcükleri unutabilir; tümceyi yeniden kurmayı deneyebilirler. Dolayısıyla, edim hata ve eksikler içerebilir. Edim somuttur: Bir konuşma kaydedilebilir, bir yazı kâğıda dökülür. Edinç ise edimdeki hatalardan arınmış, soyut bilişsel kurallar zinciridir. Chomsky, edinç ve edim kavramlarını, 20. yüzyıl başlarında yaşamış olan modern dilbilimin kurucusu olan ve Resim 8.1'de görülen İsviçreli dilbilimci Ferdinand de Saussure'un soyut "langue - yeti" ve somut olan "parole - söz" kavramlarının ayırımından esinlenerek önermiştir.

Resim 8.1 Ferdinand de Saussure (1857-1913)

Chomsky'ye (1965) göre dilbilim kuramı, öncelikle ideal ve tek değişkeli konuşucu toplumunun üyesi olan bellek kısıtlılıkları, dikkat ve ilgi dağınıklığı gibi dil dışı unsurlardan arınmış ideal konuşucu ve dinleyicinin zihnindeki dil yetisini açıklamalıdır. Chomsky insan dili ve onu üreten insan bilişini ilgilidir.

Resim 8.2 Chomsky ve Edinç, Edim Kavramları

Kaynak: <https://www.citilighter.com/sociology/linguistics/knowledgecards/noam-chomsky>

Dilbilimin farklı alt alanları ve farklı kuramları edinç ya da edimi incelemeyi amaçlamaktadır. Örneğin, dilbilimin edimbilim, metin dilbilim, toplumdilbilim dilin kullanımına yönelik olarak edimsel veriyi çözümlenmeyi hedef alırlar. Daha önce sözünü ettiğimiz gibi, sözdizimin farklı kuramları ve özellikle bir Chomsky'ci yaklaşım öncelikle bilişimizdeki dil yetisi yani edinçte yer alan dilbilgisini açıklamayı hedeflemektedir. İşte bu nedenle sözdizimsel inceleme yapmak aynı zamanda insan bilişinde yer alan edincin ne şekilde çalıştığını modellemek ve çözümlenmek anlamına gelir. Bilimsel araştırmalarda verileri inceleyip, soyut genellemeler yapmamızı sağlayan kuramları, yeni veri çözümlenmeleri sonucunda geliştirilip, dönüştürülebilir. Chomsky'nin sözdizim kuramı da yıllar içinde yeni veri çözümlenmeleri doğrultusunda geliştirilip, değiştirilmiştir (Özsoy, 1997). Sözdizim kuramının bu tarihsel gelişiminden ayrıntılı olarak söz edilmeyecektir. Aşağıdaki *O.Ç.1, Araştırır* bölümü de Chomsky'nin sözdizim kuramının yıllar içinde gelişen kuramlar zinciri olduğu konusunda farkındalık oluşması için hazırlanmıştır.

İnsan dilinin çok karmaşık ve örtük bir dizgeselliği olduğundan söz etmiştik. İlk bakışta hemen anlaşılabilen bu örtük kurallar dizisini dilbilimciler bilimsel yöntem kullanarak ortaya çıkartmayı, genellemeler yaparak kuralları bilimsel yöntemlerle neden - sonuç ilişkileri çerçevesinde açıklamayı amaçlarlar. Böylece dilin yapısı ile işleme biçimini ortaya koyarlar.

Sözdizim, dilbilgisi ile yakından ilişkilidir. Hatta bazı sözdizim kuramları dilbilgisi adıyla anılır; Üretici Dilbilgisi, Evrensel Dilbilgisi, *yapılandırmacı dilbilgisi*, gibi. Bu kitapta Bölüm 1'de de dilbilgisi kavramı ve farklı dilbilgisi anlayışları tanıtılmıştı. Burada bir kez daha sözdizimle bağlantılı olması nedeniyle dilbilgisi terimi üzerinde duracağız.

Öğrenme Çıktısı

1 Sözdizim ve bununla bağlantılı edinç ve edim kavramlarını tanımlayabilme

Araştır 1

Türkçenin sözdizimi alanında çalışan önemli araştırmacılarından biri de A Sumru Özsoy'dur. Yazarın Dilbilim Araştırmaları Dergisi'nde yayınlanmış olan "Chomsky'nin Sözdizim Kuramına bir Bakış" başlıklı yazısını okuyarak Chomsky'ci sözdizim kuramının nasıl değişimler gösterdiğinin farkına varabilirsiniz.

<http://dergipark.ulakbim.gov.tr/dad/article/view/5000129450>

Yazara göre, Chomsky'nin kuramlarının evreleri içinde en farklı olan hangisidir?

İlişkilendir

Dilbilgisel

Dilbilgisidışı
(Kuralsız)

Yukarıdaki şekiller bir tuncenin ne ölçüde dilbilgisel ya da dilbilgisidışı olduğunu göstermektedir. Ana dili Türkçe olan bir kişi için aşağıdaki tuncelerin hangisi dilbilgisel, hangisi dilbilgisi dışıdır?

1. Eskişehir'de başlı başına bir kültür alanı olan Odunpazarı'nda bulunan cam sanatları müzesi, görülmesi gereken alanlardan bir tanesi.

2. Odunpazarı'nda Eskişehir'de başlı başına bir kültür alanı bulunan cam sanatları müzesi, görülmesi gereken alanlardan bir tanesi.

Anlat/Paylaş

Yandaki tuncelerden hangisinin dilbilgisel hangisinin dilbilgisidışı olduğunu belirlememizi sağlayan nedir? Açıklayınız.

Sözdizim, edinç ve edim kavramlarından hangisini inceler?

DİLBİLGİSİ

Bu kitapta Bölüm 1'de de belirtildiği gibi *dilbilgisi* terimi farklı kişiler için farklı anlamlarda kullanılır: Anadili ya da yabancı dil öğretmenleri ile dil öğrencileri için farklı, dilbilimciler için farklı anlamlara gelir. Aşağıda bu farkları kuralcı ve betimleyici dilbilgisi kavramları ile kısaca açıklayacağız.

Kuralcı Dilbilgisi

Dil öğretmenleri ve öğrenciler için dilbilgisi nasıl konuşmamız gerektiği konusunda bize yol gösteren kurallardır. **Kuralcı dilbilgisi** bize kullandığımız dilin doğru ya da yanlış olduğunu ve belli bir ses, yapı ve anlamı ne şekilde kullanmamız gerektiğini reçete halinde söyler. Örneğin, Türkçenin iyi ve düzgün kullanılmadığına ilişkin yakınmalar, Türkçenin yabancı dillerin boyunduruğu altına girerek bozulduğuna değin görüşler, bir yapının belli bir şekilde kullanılması gerektiği konusundaki ısrarlar, doğru /yanlış yargıları hep kuralcı dilbilgisi yaklaşımına örnektir. Kuralcı dilbilgisi, iyi eğitim almış konuşucuların konuştuğu dilin özelliklerini savunur ve dilin bu şekilde konuşulması gerektiğini vurgular.

Kuralcı dilbilgisi, konuşuculara neyin doğru neyin yanlış olduğunu söyler. Böylelikle daha doğru konuşmanın / yazmanın mümkün olduğu görüşünü savunur. Örneğin Ömer Asım Aksoy, verdiği örnekteki tümcede hata olduğunu belirtmektedir:

1. *“Bu istek, hiç şüphesiz başkan Eisenhower’ın da kulağına erişmiş olmalıdır.”*

“Hiç şüphesiz” kesinlik belirteci; eylemi “erişmiştir” olacaktır ki kesinlik kavramı tamamlansın. Oysa eylem “erişmiş olmalıdır” sözüyle olasılık gösteriyor. (Ömer Asım Aksoy, 1991:130)

Aksoy’un örneğinden de anlaşılacağı gibi, kuralcı dilbilgisi görüşüne göre ülküsel bir hedef doğrultusunda konuşulmalıdır.

Kuralcı dilbilgisinin eğitimde önemli bir işlevi vardır. Her toplumda iyi eğitim almış insanların telaffuz, tümce kurma ve ifade biçimleri örnek alınır ve bu yaklaşım, toplumda dil açısından bütünleştirici bir rol oynar. Medyada görev yapan spikerler, gazete yazar ve editörleri, romancılar, dil ve edebiyat öğretmenleri dil kullanımları ile insanlara örnek olurlar ve doğru kullanımı savunurlar. Bu da aynı dilin gittikçe ayrışan farklı kullanımlarının ortaya çıkmasına engel olur. Kimi durumlarda bir dilin o dili kullanan farklı konuşuculara bağlı olarak değişimleri ortaya çıkar ve zaman içinde dil konuşucuları birbirleriyle anlaşamayacak düzeye gelirler. Örneğin Fransızca, İtalyanca, İspanyolca, Katalanca gibi diller Latince zaman içinde farklılaşarak ayrılmışlardır. Kuralcı dilbilgisi bu ayrışmanın belli oranda önüne geçen bir yaklaşımdır. Toplumda bireyler arası anlaşmayı olası kılan kuralcı dilbilgisinin bu yüzden birleştirici ve eğitsel rolü yadsınmaz. Ancak aynı zamanda bu yargılayıcı yaklaşım bilimsel bir yaklaşım değildir. Bilimsel yaklaşımda olması gereken değil, gerçekte var olan incelenir. Ayrıca dil kullanımında net biçimde kanıtlanmış belirli bilimsel ölçütlere dayanan mutlak doğrular söz konusu olmayabilir. Öyleyse, kuralcı dilbilgisi, her zaman bilimsel ölçütlere dayalı olmayan; zaman zaman keyfi ve kural koyan kişilerin öznel fikirlerini yansıtan tek yönlü ve yanlış kurallar dayatabilir.

Sonuç olarak, kuralcı dilbilgisi dilde doğru / yanlış belirlemesi yaparak dil kullanımını belli bir standart doğrultusunda yargılar. Kuralcı dilbilgisinin eğitsel değeri vardır çünkü iyi eğitilmiş insanların belirli bir biçimde konuşmasını sağlayarak

dilde ileri düzeyde ayrışmalara engel olabilir. Ancak kural koyucu yaklaşım yargılayıcıdır, yargılama bilimsel bir yaklaşım değildir. Bilimsel yaklaşım mümkün olduğunca nesnel ve var olanı betimlemeye yöneliktir. Bu yüzden de dilbilim, betimleyici dilbilgisi yaklaşımını benimser. Aşağıda betimleyici dilbilgisini açıklayacağız.

Betimleyici Dilbilgisi

Dilbilgisi, dilbilim araştırmacıları için tümce ve içindeki bileşmelerinin oluşturulma kuralları toplamı ya da bunları çözümleme yöntemi olan bir kuramdır. Bölüm 1’de belirtildiği gibi dilbilimde bir dilin dilbilgisi, sesbilim, biçimbilim, sözdizim ve anlambilim kurallarının toplamından oluşur.

Betimleyici dilbilgisi, bir kişi ya da grubun soyut ve ülküsel biçimde olması gerektiğini savundukları yargılayıcı dil kurallarını değil; dili kullandığı durumla incelemeyi hedefleyen yaklaşımdır. Dil kullanımı üzerinde her hangi müdahale ve yargı bildirmek bilimsel bir yaklaşım değildir. Bu yüzden bilimsel yaklaşımda asla “bir yapının olması gerektiği” yaklaşımı söz konusu değildir. Dilbilimde dil konuşucuların kullandığı şekliyle ve tamamen olduğu gibi incelenir. Bir başka ifadeyle dil kuralları betimlenir; konuşuculara neyi nasıl söylemeleri gerektiği konusunda öneri ya da buyruk verilmez. Konuşucuların bir yapıyı kullanma konusundaki eğilimleri değiştirilmeye çalışılmaz. Neden –sonuç ilişkisi içinde yapılar açıklanmaya çalışılır.

Betimleyici dilbilgisi konuşucuların kullandıkları dili veri olarak inceler ve bu inceleme sonucu hem özelde belli bir dilin kendine özgü tümce yapısını ve kurallarını betimler; hem de Evrensel Dilbilgisi açısından ortaya çıkan kısıtlılıkları ortaya koyar.

Betimleyici dilbilgisinde yargılama ve doğru ya da yanlış tümce anlayışı söz konusu olmadığını belirtmiştik. Ancak kurallı ve kuralsız yapı ayrımı vardır. Bu ayrımın nedeni de şudur: Dilbilimde ancak kurallı yapıları üretecek genellemeler ve bu genellemelerin kurallarının yazılması istenir. Bu doğrultuda önerilen sözdizimsel çözümlemenin ancak kurallı yapılar üretmesi beklenir ve çözümlemenin kuralsız yapıyı kapsam dışında bırakıp bırakmadığını sınamak amacıyla kuralsız yapılar da bakılır. İnsan bilişinde dilbilgisidışı tümcelerin neden üretilmeyeceği de sorgulanabilir, kuralla-

rın ve kuramların kısıtlılıkları sınıdır. Öyleyse betimleyici dilbilgisinde dilbilbilgisel ve dilbilgisidışı yani kuralsız yapı ayrımı vardır ama bu yargılayıcı değildir. Bunu açıklamak için aşağıdaki örneklere bakalım.

2. a. *Ayşe [Ali geldi] düşündü.

b. Ayşe [Ali'nin geldiğini] düşündü.

Örnek (2a)'daki yıldız (*) işaretli dilbilimde geleneksel olarak tümcenin kuralsız olduğunu gösterir. Kuralsız tümce, anadili konuşucuları tarafından üretilmesi mümkün olmayan ve dilin kurallarına aykırı tümcedir. Betimleyici dilbilgisi, (2a) ve (2b)'deki tümcelerin arasındaki farkı açıklamak zorundadır. Betimleyici dilbilgisi, (2a) gibi bir tümcenin neden üretilmeyeceği ve (2b) gibi bir tümcenin nasıl ve neden üretilbileceği sorularına yanıtlar arar. Aradaki farka baktığımızda *düşün-*eyleminin zaman çekimli eylemi olan bir yantümce seçemeyeceğini görebiliriz.

Dilbilimsel çözümlemede en az kuralla en fazla veriyi açıklamak esastır. Bu durumda dilin dilbilgisel yapısını açıklayabilen en basit ve en kısa kural tercih edilir. Chomsky'ye (1965) göre dilbilgisi yapılarının genellenmesi için şu ölçütler göz önünde bulundurulmalıdır:

- **Gözlemsel yeterlilik:** Sözdizimsel çözümleme bir dilde hangi tümcelerin kurallı ve hangilerinin kural dışı olduğunu doğru biçimde göstermelidir. Gözlemsel yeterlilik, sadece tümcelerin yapısal kurallarını çözümlenmeye ilişkindir.
- **Betimsel Yeterlilik:** Gözlemsel yeterlik vardır ve bu anadili konuşucularının dillerinin yapısı hakkındaki sezgilerini açıklamaya yeterli olmalıdır. Tümcelerin kurallarının ana dilini konuşan insanların tümceler hakkındaki sezgilerini de açıklaması gereklidir.
- **Açıklayıcı yeterlilik:** Gözlemsel ve betimsel yeterliliği de içeren bu ölçütte dilbilimsel çözümleme, bir kuram çerçevesinde bu kuralların ana dili konuşucusunun zihninde nasıl ortaya çıktığını açıklar. Tümcenin yapısal kurallarının kuramın öngörülleri çerçevesinde açıklanmasıdır.

Yukarıdaki ölçütler çerçevesinde hangi tümcelerin kural dışı kalması gerektiği, anadili konuşucularının tümce yapısına ilişkin sezgileri açıklanmalı ve yapılan açıklamalar belli bir kuramda biliş durumunu da yansıttacak nitelikte olmalıdır.

Betimleyici dilbilgisinin bilimsel bir yaklaşım olduğundan söz ettik. Bilimsel yöntemde öncelikle veri incelenir. Dilbilimde çeşitli yöntemlerle toplanmış dil örnekleri veriyi oluşturur. Sözdizim çalışan araştırmacılar ilgili dil verisine yani belli bir tümce yapısı örneklerini inceleyerek veride bulunan yapısal örüntülere ilişkin genellemeler yaparlar. Daha sonra bir hipotez geliştirirler ya da ilgili kuramda var olan hipotez kapsamında inceledikleri veriyi ve genellemelerini değerlendirirler. Eğer hipotez, gözlemlenen genellemeyi açıklamıyorsa, geliştirilmesi için öneriler sunarlar. Hipotezler, incelenen yapı hakkında öngörücü nitelikte olmak zorundadır. Bunun yanı sıra, hipotez her şeyi değil, açıkladığı veri hakkındaki öngörülleri ortaya koymalıdır. Bu nedenle, dilbilgisel ve dilbilgisidışı yapıları ayırt edici nitelikte olmak zorundadır. Başka verilerin de önerilen hipotez doğrultusunda sınanması ve hipotezin doğrulanabilir / yanlışlanabilir olması gereklidir. Yanlışlanamayan nitelikte bir hipotez, hipotez değildir. Sözdiziminde hipotezler kural, bir grup hipotezin oluşturduğu kuram ise dilbilgisi olarak bilinir (Carnie, 2013:8). Aşağıda değindiğimiz Üretici Dilbilgisi ve Evrensel Dilbilgisi de kuramsal yaklaşımlardır. Bu yüzden de bazı sözdizim kuramlarının adı *Sözcüksel İşlevsel Dilbilgisi*'nde de olduğu gibi dilbilgisi sözcüğü le anılmaktadır. Dilbilimi, geleneksel filolojik dil çalışmalarından ayıran da bu bilimsel yöntemdir. Genelleme ve hipotezlere, neden-sonuç ilişkilerini açıklamaya dayanmayan dil çalışmaları dilbilimsel çalışmalar sayılmazlar çünkü tek başına bir yapı hakkında yapılan bir çözümlemenin ne ölçüde genellenebildiği, başka yapılarla nasıl örtüştüğü ve kuram içinde nerede yer aldığını öngörmek zor ya da olanaksızdır. Oysa, bilim daha önce yapılmış olan genellemeler, hipotezler ve kuramlar üzerine kurularak ya da bunlar yanlışlanıp düzeltilerek gelişebilir.

Öğrenme Çıktısı

2 Dilbilgisi terimini ve dilbilgisi türlerini açıklayabilme

Araştır 2

Aşağıdaki linkte bulunan yazıyı okuyunuz. http://turkofoni.org/files/ikinci_dil_olarak_t_rk_edilbilgisi.pdf
Kaynak: Özgür Aydın. "İkinci Dil olarak Türkçe öğretiminde Türkçe dilbilgisi betimlerinin görünümü" *Çağdaş Türk Dili*, sayı 137-138 (1999), 33-41

İlişkilendir

Yazara göre Türkçe dilbilgisi kitaplarında var olan kimi sorunlar bulunmaktadır. Bu sorunları açıkladıktan sonra bunları, betimleyici dilbilgisi bölümünde anlatılanlara ilişkilendirin.

Anlat/Paylaş

Söz konusu edilen sorunların varlığını diğer dilbilgisi kitaplarında da gözleyip gözlemediğinizi arkadaşlarınızla tartışın.

ÜRETİCİ DİLBİLGİSİ

Üretici dilbilgisi kuramsal dilbilimin bir alt dalıdır. Dilin sesbilim, sözdizim ve anlambilim birimleri üretici olabilir. Üretici dilbilgisi sonsuz sayıda, üretilmesi olası, kurallı tümcenin sonlu sayıda kural ile üretilmesini açıklamayı hedefler. Üretici dilbilgisi 1955 yılında Chomsky'nin Pennsylvania Üniversitesi'nde yazdığı *Logical Structure of Linguistic Theory (Dilbilim Kuramının Mantıksal Yapısı)* adlı doktora tezini ve onun kısaltılmış hali olan *Syntactic Structures (Sözdizimsel Yapılar)* adlı kitapları bastırmasıyla birlikte yaygınlık kazanan kuramsal bir yaklaşımdır. Chomsky, 1950'lerde dil ve dil edinimi konusunda hâkim olan dilbilimdeki yapısalcılık ve psikolojideki davranışçılık kuramlarını çürüten yenilikçi görüşleriyle bilişsel devrimi başlatan öncü araştırmacılardan biridir.

Üretici Dilbilgisi, konuşucunun anadiline ilişkin bilgisini ve dil kullanımını insan bilişinin bir yansıması olarak görür. Dolayısıyla Üretici Dilbilgisi kuramında en üst düzeydeki hedef insanların anadili bilgisi ve kullanımında ortaya çıkan bilişsel süreçleri modellemek ve açıklamaktır.

Üretici dilbilgisinin yanıtlamayı hedeflediği sorular şunlardır:

- İnsanlar anadillerini nasıl öğrenirler?
- Anadilleri hakkındaki soyut bilgilerinin yani edinçlerinin kapsamı ve sınırlılıkları nedir?
- Bu soyut dil bilgisi nasıl kullanılır?

Daha sonraki sözdizim bölümlerinde göreceğimiz gibi, Üretici Dilbilgisi sonlu sayıda kural ile sonsuz sayıda yapı üretmeyi hedeflerken sonlu sayıda simge kullanır (Örneğin, Eylem Öbeği için EÖ, Ad Öbeği için AÖ, gibi) Bunlar da nihai simgelerin (Eylem (E), Ad (A)) üst yansımalarıdır. Bu simgeler kullanılarak Öbek Kuralları yazılır. Üretici dilbilgisinin kuralları ancak ve ancak kurallı tümceler üretmeyi hedefler. Yazılan bir kuralın dilbilgisel olmayan tümce üretmemesi için bazen dilbilgisidışı olan kuralsız tümceler de incelenir ve bunların neden kuralsız oldukları tartışılarak, yazılan genelleme ve kurallar sınanarak, kapsamaları gözden geçirilir.

Chomsky'nin kuramı hem dilbilim hem de bilişsel bilimlerde bir çığır açmıştır, bunun yanı sıra Chomsky kuramı çerçevesinde ve ona karşı geliştirilen kuramlar bile Chomsky'nin kuramlarını referans noktası olarak alırlar. Chomsky'nin kuramına karşı ortaya atılan farklı sözdizim kuramlarından bazıla-

✓ **Üretici Dilbilgisi:** Alanındaki çalışmalar, bir dilin yapılarını belirleyen kuralları ortaya çıkarmayı ve bu kuralların diğer insan dillerindeki yapı kurallarıyla ne ölçüde benzeştiğini ya da ayrıştığını açıklamayı amaçlarlar.

rı Chomsky'ci kuram gibi formel bazıları ise daha işlevselcidir. Bu kuramların çoğu üretici yaklaşımı benimser. *Sözcüksel-İşlevsel Dilbilgisi* (Kaplan ve Bresnan, 1982) ve *Yapılandırmacı Dilbilgisi* (Goldberg, 2006) gibi.

Farklı sözdizim kuramları arasında felsefe, psikoloji, biyoloji gibi bilim dallarında olduğu gibi yüzlerce yıldır sürmekte olan bilgiye ulaşım (epistemoloji) konusunda görüş ayrılıkları vardır. Chomsky, dil edinimi ve dil edincine ilişkin soruları yanıtlarken bilgiye erişim konusuna ilişkin farklı görüşler savunan usçu ve deneyselci felsefi yaklaşımlardan usçuluğu benimseyerek insanların doğuştan getirdikleri bir **dil yetisinin** varlığını savunmuştur. Chomsky bu konuda antik Yunan Filozofu Eflatun'a kadar uzanan öğretilerden ve sonra

16. yüzyıl Fransız Filozofu olan usçu René Descartes'ın felsefesinden etkilenmiştir. Eflatun bildiklerimizin yaşayarak deneyimlerimizle öğrendiklerimizden çok daha fazla olduğuna işaret etmiş ve bu bilginin nereden geldiğini sormuştur. Eflatun'a göre eğer bilgimiz yalnızca deneyimlerimizden gelmiyorsa, bu bilgi ancak doğuştan gelmelidir. Eflatun ve Descartes gibi felsefecilerle Descartes'ın çağdaşı olan İngiliz felsefeci John Locke gibi deneyselci felsefeciler arasında bilginin kaynağına ilişkin bu çatışma uzun süredir var olmuştur. Usçu yaklaşım bilgiye ulaşımımızın doğuştan olduğunu savunurken, deneyselci yaklaşım tüm bildiklerimizin deneyimlerimiz sonucu olduğunu savlar. Dilbilimde ve dil edinimi alanlarında da bu iki felsefi görüşten etkilenmiş olan ve tartışmalarını sürdüren araştırmacılar vardır. Chomsky, usçu felsefeden etkilenerek dil edinimi ve dil yetisi alanlarında **doğuştancı** bir yaklaşımı savunmuştur; ona göre insan zihni boş bir levha değil ama bir takım bilgileri doğduğu andan itibaren içeren düzenek olarak hazırdır.

✓ **Dil Edinim Düzenegi:** Chomsky'ye göre dile özgü ve doğuştan gelen varsayımsal dil edinimi yetisidir. Bu düzenek, Evrensel Dilbilgisi kurallarıyla etkileşerek dile maruz kaldığımızda dil edinimini tetikler.

Örneğin, dil edinimi sürecindeki çocuğun doğuştan getirdiği dil düzeneginde evrensel olarak bir insan dilinin ortak yapısal özellikleri Evrensel Dilbilgisi kuralları mevcuttur. Buna kanıt olarak Chomsky Eflatun'un bildiklerimizin deneylediklerimizden fazla olduğu savına benzer bir görüşle – çocukların duydukları dil verisinden çok daha fazlasını kısa zamanda öğrendiklerini göstermiştir. Bu, dil edinimi alanında **uyaran yetersizliği** olarak bilinir. Burada “uyaran” dil edinen çocuğun duyduğu dil verisidir. Chomsky'ye göre bu veri eksik ve yetersizdir; çocuk duyduklarından çok daha fazlasını üretir, üstelik çocuk genellemeler yaparak duymadıklarını bile üretebilir. Anadili edinimi sırasında hiç kimse çocuğa dil eğitimi vermez; hata yaptığı zaman dilbilgisi konusunda yetkin bir yetişkin tarafından yanlış düzeltilmez. Her şeye rağmen çok karmaşık dizgesi olan insan dili kısa bir zaman içinde edinir. Oysa benzer karmaşıklıkta olan bir geometri problemini, bilişsel yetkinlik kazanmayan ve gerekli eğitim almayan bir çocuk çözemez. Çocuk dil dışında bu kadar karmaşık bir dizgeyi, örneğin matematiği, bu kadar kısa sürede öğrenemez. Chomsky'ye göre bunun nedeni, dili öğrenmek için doğuştan var olan varsayımsal bir dil edinim modülünün uyaranla etkileştirilmesiyle, diğer karmaşık olguları öğrenmek için genel bilişsel yetilerin kullanılmasıdır. Dili edinmek için insanın gereksinim duyduğu şey doğal olarak doğuştan getirdiği bilişsel, **modüler** dil düzenegidir. Dil modülü diğer bilişsel süreçlerden ve zekâ becerilerinden tümüyle bağımsızdır çünkü başka zihinsel işlemleri yapamayacak kadar zekâ problemi olan insanlar bile dil öğrenebilirler.

Şekil 8.3 Dil Edinim Düzenegi

Şekil 8. 4 Anadili farklı olan bebekler benzer bir anadili edinimi sürecinden geçerler.

Kaynak: <http://lifesacomictstrip.blogspot.com.tr/2008/07/babies.html>

Sonuç olarak, Chomsky'ye göre dil edinimi için uyarının, yani çevrenin rolü vardır; ancak en belirleyici unsur değildir. Bir çiçek, açmak için su ve güneşe gereksinim duyar, bir insan yavrusu da dili edinmek için veri duymak zorundadır. Çiçekli bir bitki için çiçek açmak, çocuk için dil öğrenmek doğuştan, doğasından gelen bir özelliktir. Öyleyse uyarının ya da dil verisinin önemi bu doğuştancı yaklaşımda dil düzenineğinin varlığına oranla daha az ölçüdedir. Öte yandan işlevselci yaklaşımda deneyimin önemi büyüktür. Dil edinimi ve dil kullanımı yetisinin bilişsel işlem olarak kabul edilmekle birlikte dil yetisi diğer bilişsel süreçlerden ayrı değildir. İşlevselci yaklaşımlarda dil yetisi, dünya bilgisi ve diğer bilişsel işlemler birlikte ilerler. Dil ediniminde uyarın yetersiz değildir. Çocuklar en sık duydukları yapıyı daha kolay öğrenirler. Bu konudaki tartışmalar Pinker (1995) ve ona karşı sav olarak yazılmış olan Sampson'ın (2005) eserlerinde de görülebilir.

Chomsky: Dil Yapımız Doğuştan Evrensel Bir Gramer Özelliğine Sahip (Bu video İngilizce ama Türkçe altyazılıdır.) <https://www.youtube.com/watch?v=TZQ5Dg0oQZk>

araştırmalarla ilişkilendir

Descartes'tan asırlar sonra Noam Chomsky, onun düşüncelerinden esinlenerek meşhur "Kartezyen dilbilim" teorisini geliştirmiştir. Tıpkı Descartes gibi Chomsky de dilin yalnızca insana has bir meleke olduğunu ve insanda düşük zekâ dereceleriyle marazî hallerde bile, problem çözme kapasitesi ve başka uyum davranışları sergilemekte kıt zekâlı bir insanı geçen bir maymunun asla erişemeyeceği seviyede dil becerisi bulunduğunu savunur. Chomsky, dili "öğrenmenin" ve konuşmanın yalın bir uyarın-tepki koşullanması ile açıklanamayacak bir zihinsel süreç olduğu üzerinde durarak davranışçı dilbilim teorilerine karşı çıkışında, Kartezyen fitrîlik [...] öğretilerinden beslenir.

Descartes'ın düşünce ile dil arasındaki ilişki konusunda yapmış olduğu felsefi reşeksiyonlar kuşkusuz, yirminci yüzyıl boyunca psikolengüistik, nörolengüistik, etoloji gibi çeşitli ampirik alanlarda yapılmış araştırmaların ışığında, bilim-

sel bir perspektiften de değerlendirilebilir. Küçük bir kütüphaneyi dolduracak kadar çok veri ortaya koymuş bu tür araştırmaların birkaçına işaret etmekle yetinelim. Örneğin, konu hakkında psikoloji sahasında yapılmış çalışmalar arasında adı sık anılan Vygotsky, "konuşma"nın, çocuğun belirli bir gelişim aşamasındaki bir "keşif" olduğunu ve bu keşfi de düşünce olmaksızın yapamayacağını belirtir. Vygotsky çocukta düşüncenin gelişiminde bir "dil öncesi aşama" ve dilin gelişiminde de bir "düşünce öncesi aşamanın" bulunduğunu ve bu ikisinin belirli bir dönemde kesişerek düşüncenin sözlü, konuşmanın da rasyonel hale geldiğini savunur. (Altınörs, 2010: 399)

Kaynak: (Atakan Altınörs (2010) "Düşünce ile dil arasındaki ilişkiye Descartes'in yaklaşımı" *Erçiyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 28(1): 389-401)

Öğrenme Çıktısı

3 Üretici Dilbilgisi ve ilgili kavramların ne olduğunu açıklayabilme

Araştır 3

Üretici Dilbilgisi bölümünde okuduklarınızdan yola çıkarak, çevrenizde dil edinim sürecinde olan bebekleri inceleyiniz.

İlişkilendir

Dil edinim sürecindeki bebeğin anadilini öğrenirken, dili nasıl yaratıcı bir biçimde kullandığını fark edebilirsiniz. Dil Edinim Düzeneği ile bağlantı kurunuz.

Anlat/Paylaş

Gözlemlerinizi diğer arkadaşlarınızla paylaşarak, onların gözlemlerini de sohbet esnasında öğreniniz.

EVRENSEL DİLBİLGİSİ (ED)

Daha önce gördüğümüz gibi ve Uzun'un da (2000:3) belirttiği gibi dil, insan bilişinin bir ürünü ise dünyanın farklı bölgelerinde yaşayan insanların ırk, cins, kültür ve gelenek / görenek farklılıklarına bakmaksızın ortak özellikler paylaşmalıdır. Dillerde ortak olan bu eşdeğerliklere **Evrensel Dilbilgisi (ED)** denir. Bu ortak özelliklerin dil edinimi için de sonuçları vardır ve Chomsky'ci dilbilimde Evrensel Dilbilgisi iki farklı anlama gelir:

- İnsan bilişindeki varsayımsal Dil Edinim Düzeneği ile evrensel dil kurallarının etkileşimi sonucu dil edinmemizi sağlayan ve genel öğrenme yetilerinden tamamen ayrı olarak dili öğrenme ve kullanmamızı sağlayan unsurlar,
- İnsan dillerinin yapısal eşdeğerlilikleri ve ayrılıkları

Şekil: 8.5 Farklı dünya dillerinde ortak özellikler ve farklılıklar vardır.

Aslında her dilbilimsel yaklaşım dillerde ortak yapısal eşdeğerliliklerin varlığını kabul eder. Dilbilim çalışmaları özelde belli bir dilin yapısını incelese de, o dilbilimsel çözümlenmenin diğer insan dillerindeki benzer yapıları açıklayabilmesini ve o tür yapılara ve /veya farklılaşmalara ışık tutabilmesini amaçlar. Dilbilim kuralları, yalnızca belli bir dilde, örneğin Türkçede değil, dünyada aklımıza gelebilecek her dilde bulunur ve dilin sistematik yapısını göz önüne serer. Dünya dillerindeki dil grupları farklı dil ailelerine ayrılmıştır. Örneğin Türkçe, Altay dil ailesine ait bir dildir. Başta birbirleriyle akraba olan diller olmak üzere, yakın bağlantılı diller ve hatta aynı dil ailesinde yer almayan dünya dillerinde göze çarpan çok fazla ortak özellik ve benzerlik vardır. Bu ortak özelliklerin yanı sıra dillerin birbirlerinden farklı özellikleri de mevcuttur. Aslında Chomsky'nin 1995'te önerdiği Minimalist (Yetinmeci) Program yaklaşımına göre bütün dillerdeki sözdizimsel dizge soyut düzlemde tamamen aynıdır ve farklılıklar sadece farklı dillerdeki sözcüklerin özelliklerden kaynaklanır.

Daha önce belirtildiği gibi Chomsky ve işlevselciler arasında başka bir fark da şudur: Chomsky'ye göre bilişsel dil düzeneğinin diğer bilişsel süreçlerden ayrı ve özerk olması gerektiği gibi, sözdizim de dilin di-

✓ **Evrensel Dilbilgisi (ED):** Chomsky'nin ortaya attığı insan zihninde bulunan ve dil edinmemizi sağlayan özel birim ve dünya dillerin ortak özellikleridir

ğer düzlemlerinden ayrı ve özerk bir birimdir. Şekil 8.6'da temsil edildiği gibi Chomsky'ye göre sesbilgisi, biçimbilim, sözdizim ve anlam düzlemi her biri ayrı ve özerk ama birbirleriyle bağlantıları olan ve etkileşen modüllerdir.

Anlam ve yapının farklı olduğunu Chomsky aşağıdaki örnekle gösterir:

3. Colorless green ideas sleep furiously.

Renksiz yeşil rüyalar kızgınca uyuyor.

Örnek (3)'teki hem İngilizce hem de Türkçe tümce o dillerin sözdizim kurallarına uygun olarak üretilmiş kurallı tümcelerdir. Ancak anlam olarak hiçbir önerme ifade etmedikleri için dinleyici bu tümcelerin ne anlama geldiğini anlayamayacaktır. Öyleyse, bu tümceler **kabul edilemez** tümcelerdir. Eğer sözdizimsel olarak düzgün bir tümce anlamsal açıdan kabul edilemez olabiliyorsa, bu bize sözdizim ve anlambilimin farklı ve özerk dil modülleri olduğunu gösterir.

Hatırlanacağı gibi doğru / yanlış tümce kuralcı dilbilgisi kavramları, dilbilgisel (kurallı) / dilbilgiseidsi (kualsız) betimleyici dilbilgisi ve kabul edilebilir / kabul edilemez ise anlambilim kavramlarıdır.

Şekil 8.6 Dil modülü içindeki dil bileşikleri modülleri

Evrensel Dilbilgisinde İlke ve Değiştirgenler

ED'de iki önemli kavram vardır: İlkeler ve **Değiştirgenler**. İlkeler her dilde olan aynılıklardır ve bunlar insan dilinin tüm ortak özellikleridir. Öte yandan değiştirgenler diller arası farklılıklardır. Bütün dillerde bulunan evrenceler olan bazı ED ilkeleri şunlardır:

Kural güdümlü yapı ilkesi: Her insan dilindeki yapılar mutlaka belli kurallar çerçevesinde kullanılır ve işlenir. Kuralsız yapı oluşturan bir dil yoktur.

Özyineleme İlkesi: Bir yapının içinde aynı yapının yer alması

Özyineleme ilkesi de diğer ilkeler gibi mutlak bir evrencedir. Her dilde Rus matruşka bebekleri gibi birbirinin içinden çıkan yapılar vardır.

Şekil 8.7 Ruslar'ın geleneksel Matruşka bebekleri

Kaynak: <https://russian-crafts.com/crafts-history/nesting-dolls-history.html>

Dilde özyineleme de bu bebekler nasıl birbirinin içinden çıkıyorsa bir yapının diğerinin içinde yer alması biçimindedir. Örnek (4)'te görüldüğü gibi bir Ad Öbeğinin içinde başka bir Ad Öbeği bulunabilir

4. Ali'nin kitabının kapağının rengi

Burada *Ali'nin kitabı* bir ad öbeğidir ve *kitabın kapağı* da, *kapağın rengi* de diğer ad öbekleridir ve bir ad öbeği diğerinin içinde yer alarak üçlü düzlemde özyineleme oluştururlar. Özyineleme ilkesinin özel bir türü olan **ıçeyerleştirme ilkesi** de bir tümcenin başka bir tümce içinde yer alabilmesine ilişkin bir ilkedir. İçeyerleştirme İlkesi de her insan dilinde var olan bir özelliktir. Diğer bir deyişle, bir tümcenin içinde başka bir tümce bulunabilir. Kuramsal boyutta sonsuz sayıda içe-yerleşmiş tümce düşünülebilir:

5. a. Sedat kitabı okudu.
- b. Nermin Sedat'ın kitabı okuduğunu gördü.
- c. Cevat Nermin'in Sedat'ın kitabı okuduğunu gördüğünü biliyor.

Örnek (5b) ve (5c)'de içeyerleşmiş tümcecikleri görüyoruz. İçeyerleşmiş tümce sayısı arttıkça bellek kısıtlılıkları, konuşucu olarak tümceyi kurmamızı ve dinleyici olarak işlememizi yani anlamamızı zorlaştıracaktır. En fazla beş, altı düzlemde içeyerleşmiş tümceyi işleyebiliriz:

6. Bana seni anlatan insanların söyledikleri sözleri dinlerken yorulduğumu belli etmek istemediğimi belirtmeliyim.

Yukarıdaki tümcede içeyerleşmiş tümcecik görüyoruz. Bu tümceyi üretmek ve anlamak 5(a-c)'dekilerden daha zordur.

Özyineleme İlkesi, aynı zamanda dilin yaratıcı olma özelliği ile yakından bağlantılıdır çünkü özyineleme yoluyla daha önce başka bir kişi tarafından kullanılmamış bir yapı üretebiliriz.

Yukarıdaki ED ilkelerin yanı sıra ED'de bazı değiştirgenler şu şekildedir: **Adıl-düşürme değiştirgeni**: Türkçe, Arapça, İspanyolca gibi bazı diller gizli özne kullanımına izin verirler. Oysa İngilizce, Fransızca gibi bazı dillerde gizli özne bulunamaz. Bu, ED'de diller arası farklılık gösteren bir özelliktir. Türkçede ve diğer dillerde gizli ya da açık öznenin kullanılma koşulları vardır. Bu koşullar tümce ötesi edimbilim ve metin dilbilim kurallarıdır. Yine de gizli ve açık özne kullanımı kural temellidir. Aynı kişiden söz edeceksek, arka arkaya o kişinin adını tekrarlamak Türkçede uygun değildir, gizli özne kullanılır:

7. a. Can tatile gitmek istedi.
- b. *adıl* ancak çok yoğundu.
- c. *adıl* o yüzden önce işlerini bitirmesi gerektiğini düşündü.

Yukarıdaki örnekte (7a)'da Can'dan söz edilmiştir. (7b) ve (7c)'de aynı kişiden söz etmek söz konusu olduğu zaman gizli özne kullanılması uygundur, çünkü aynı kişi hakkında konuşulmaktadır. Gizli özne dilbilimde gelenek olduğu üzere (7b) ve (7c)'de olduğu gibi *adıl* olarak gösterilir. Sözdizimde adil-düşürme değişkeni olan dillerde bu özellik Açık Adıl Kısıtlaması, öznenin tümce içindeki esnek dizilimi gibi belli başlı başka bir demet özellik ile birlikte bulunmaktadır.

Söz dizilimi değiştirgeni: Her dilde tümceler belli bir sıralanışa göre oluşturulur. Örneğin İngilizcede şu örneklere bakarsak önermelerin anlamının sıralanış ile belirlendiğini görürüz:

8. a. Jack loves Mary.
'Jack Mary'yi seviyor'
- b. Mary loves Jack.
'Mary Jack'i seviyor.'

Örnek (8a)'da *seven kişi* Jack iken (8b)'de sıralanış değiştiği için bu kez *seven* Mary olur. Bu örneklerden de anladığımız kadarıyla İngilizcede sözcük dizilimi yapıyı ve anlamı belirlemektedir. Oysa zengin durum ekleri alan bir dil olan Türkçede sözdizimsel oynaklık mümkündür ve bu sözdizimsel oynaklık Örnek (9)'daki tümcelerde görülmektedir:

9. a. Jack Mary'yi seviyor.
- b. Mary'yi Jack seviyor.
- c. Seviyor Jack Mary'yi.

Örnek (9a-c)'de görüldüğü gibi Türkçede anlamın temel belirleyicisi sözdizimi değildir. Buna karşın sözdizimi, Örnek (10a-b)'de olduğu gibi nesnenin durum eki almadığı durumlarda Türkçede de anlamı belirleyebilir (Erguvanlı, 1984:5):

10. a. Sağlık mutluluk getirir.
- b. Mutluluk sağlık getirir.

Örnek (10)'da görüldüğü gibi Türkçede olağan söz dizilimi Özne-Nesne-Eylem'dir. Bu Özne-Eylem-Nesne dizilimi İngilizcedekinden farklıdır. Türkçe, eylem sonlu bir dil olmasına karşın sözdizimi esnek söz dizilimine izin verir. Geleneksel dilbilgisinin devrik tümce dediği tümce türünde tümcenin bazı öğeleri yüklemden sonra gelebilir. Türkçede sözdizimindeki oynaklık da belli kuralla-

ra bağlıdır (Erguvanlı, 1984). Örneğin, sesbilimsel vurguyu alan odak eylemin hemen önünde yer alır. Diğer kurallar Erguvanlı (1984), Erkü (1983), Hoffman (1995), gibi araştırmacılar tarafından açıklanmıştır. Yüklemden sonra gelen hiçbir öge vurgu almaz. Soru sözcükleri taşıyan öbekler yüklemden sonra gelmez. Belirtisiz Ad Öbekleri yüklem sonrası yer almaz (Erguvanlı, 1984: 44). Yüklemden sonra gelen ögeler vurgu almayan ve daha önceki söylemden tahmin edilebilen öğelerdir. İlk kez söz konusu olan bir öge yüklem sonrası konumda yer almaz. Görüldüğü gibi söz dizilişindeki oynaklık da kurallara bağlıdır.

Burada saymış olduğumuz ilke ve değişirgenler ED'nin önemli unsurlarıdır.

Öğrenme Çıktısı

4 Evrensel Dilbilgisini (ED) açıklayabilme, ilke ve değişirgenlere örnekler verebilme

Araştır 4

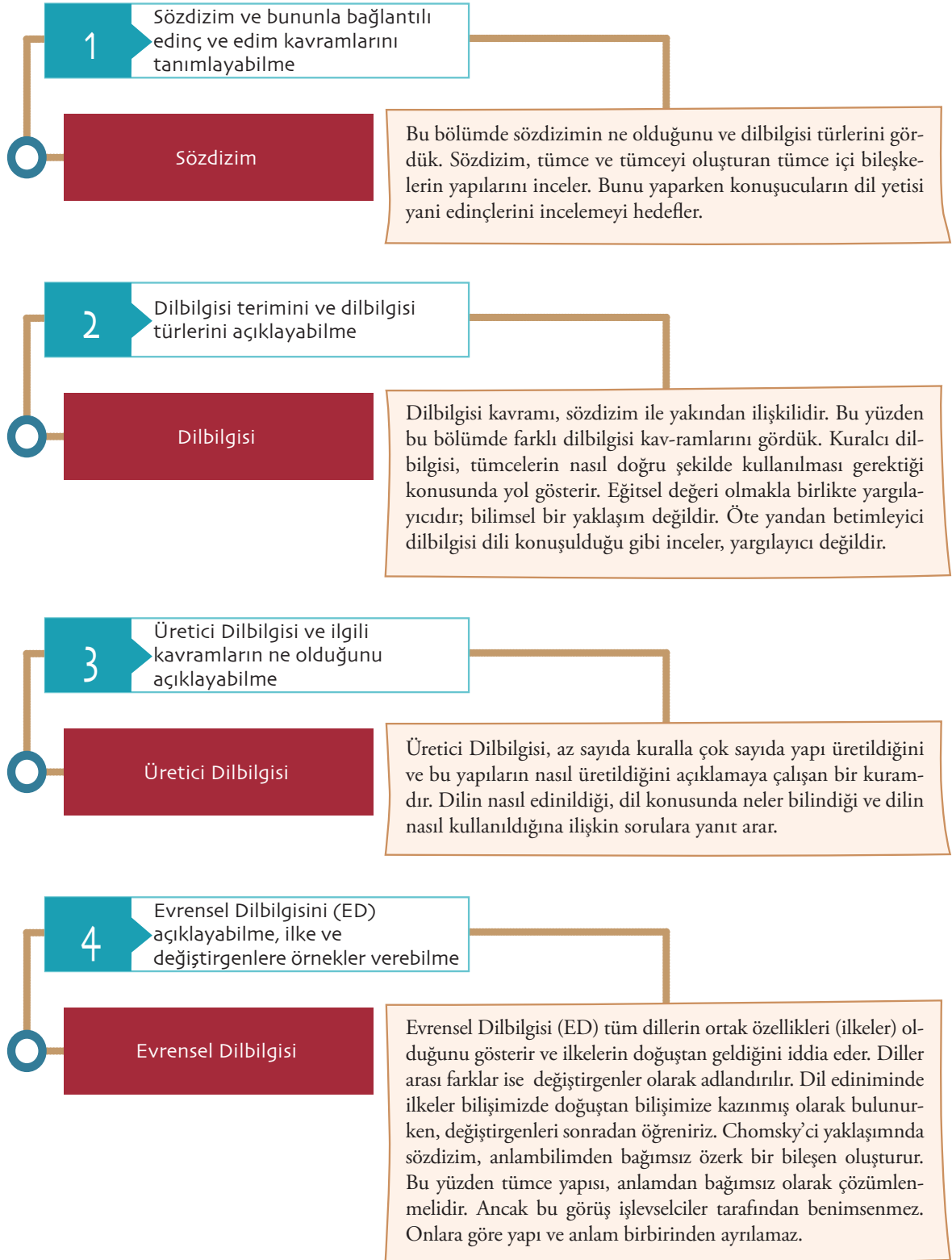
Anadiliniz dışında öğrendiğiniz bir yabancı dil varsa, o dil hakkında biraz araştırma yapın.

İlişkilendir

Öğrendiğiniz yabancı dil ile Türkçe arasında nasıl yapısal benzerlikler ve farklılıklar bulunuyor?

Anlat/Paylaş

Bu iki dil arasındaki yapısal ortak özellikler ve farklılıklar, Evrensel Dilbilgisi'nin hangi ilke ve değişirgenlerine örnek oluşturabilir? Açıklayınız. Gerekirse örnekler veriniz.

1 Aşağıdakilerden hangisi edinci doğru olarak tanımlar?

- A. İnsan bilişindeki soyut anadili bilgisidir.
- B. Bilinçli anadili bilgisidir
- C. Dil üretimidir
- D. Doğuştan gelen dil öğrenme düzeneğidir.
- E. İnsanın edindiği kültüre bağlı dil kullanımıdır.

2 Aşağıdakilerden hangisi edimin özelliklerinden biridir?

- A. Soyut bir kavramdır
- B. Somut ve hata dolu olabilen bir kavramdır
- C. Sözdizimin konu alanıdır.
- D. Doğuştan gelen bir özelliktir.
- E. Dil edinimini mümkün kılar.

3 'Kuralcı dilbilgisi

Aşağıdakilerden hangisi yukarıdaki ifadeyi doğru olarak tamamlar?

- A. Bilimsel bir yaklaşımdır
- B. Hiçbir değeri yoktur.
- C. Ne şekilde konuşulması gerektiği konusunda tavsiyeler verir.
- D. Dili olduğu gibi incelemeyi önerir.
- E. Bilişsel bir kavramdır.

4 Aşağıdakilerden hangisi betimleyici dilbilgisinin özelliklerinden biridir?

- A. Kurallı ve kurlsız tümceleri irdeler.
- B. Sadece kurallı tümceleri inceler.
- C. Doğru / yanlış tümce ayrımı yapar.
- D. Kabul edilebilirlik yargısı belirtir.
- E. Anlama yöneliktir.

5 Aşağıdakilerden hangisi üretici dilbilgisini doğru olarak betimler?

- A. Sonsuz sayıda kural ile sonsuz sayıda tümce üretildiği görüşünü savlar.
- B. Sonlu sayıda kural ile sonlu sayıda tümce üretildiği görüşünü savlar.
- C. Sonlu sayıda kural ile sonsuz sayıda tümce üretildiği görüşünü savlar.
- D. Sonsuz sayıda kural ile sonlu sayıda tümce üretildiği görüşünü savlar.
- E. Edimi incelemeyi hedefler.

6 'Ayasofya'nın inşasında kullanılan harcın deprem sırasında ortaya çıkan enerjiyi emerek hasarı önlediği belirtildi'

Aşağıdakilerden hangisi yukarıdaki tümcenin sözdizim-sel özelliğini doğru olarak betimler?

- A. Özyinelemelidir.
- B. Gizli öznelidir.
- C. Kural güdümlü değildir.
- D. Türkçenin temel sözdizilişinden farklı oynak bir dizilişe sahiptir.
- E. İçyeryüzümlü değildir.

7 'Çiçekim yürüdü'

Aşağıdakilerden hangisi yukarıdaki tümcenin sözdizimsel özelliğini doğru olarak betimler?

- A. Kurallı ve kabul edilebilirdir.
- B. Kuralsız ve kabul edilebilirdir.
- C. Kurallı ama kabul edilebilir değildir.
- D. Kuralsız ve kabul edilebilir değildir.
- E. Yanlış ve kuralsızdır.

8 'Evrensel Dilbilgisine göre doğuştan gelir. Aşağıdakilerden hangisi yukarıdaki ifade-deki boşluğu doğru olarak doldurabilir?

- A. İlkeler
- B. Değiştirgenler
- C. İlke ve değiştirgenler
- D. Adıl
- E. Betimleyici dilbilgisi

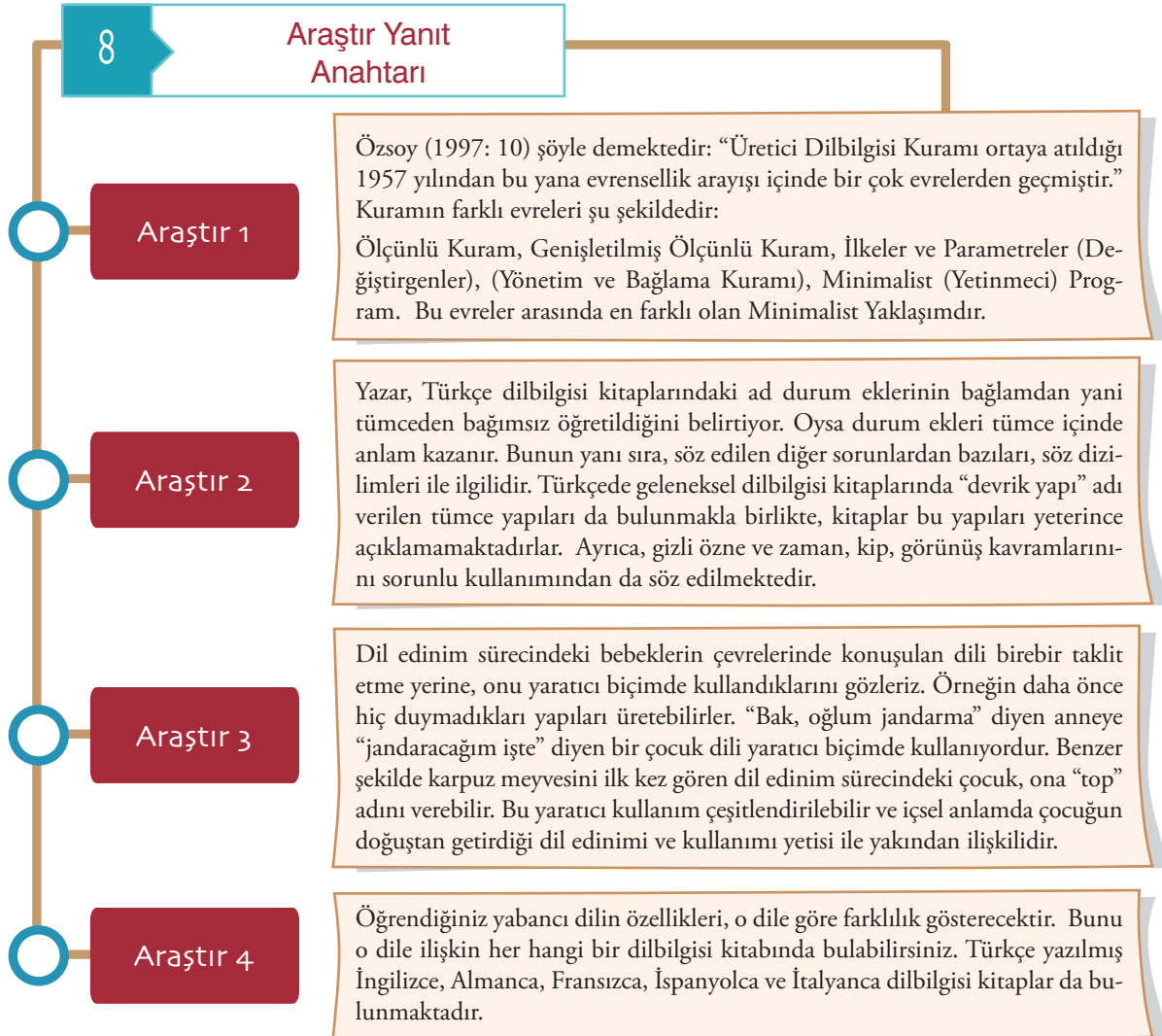
9 Aşağıdakilerden hangisi 'ilkeler' ile ilgilidir?

- A. ED'deki benzer özelliklerdir
- B. ED'deki farklardır
- C. Somut dil üretimidir.
- D. Kurallarla açıklanamaz.
- E. Kuralcı dilbilgisi terimidir.

10 Chomsky hangi fikri savunur?

- A. Dilin sosyal bir olgu olduğu
- B. Anlamın da yapı ile birlikte incelenmesi
- C. Sözdizimin özerk olduğu
- D. Descartes'in yanıldığı
- E. Dili deneyimlerimiz sonucu öğrendiğimiz

1. A	Yanıtınız yanlış ise “Sözdizim” konusunu yeniden gözden geçiriniz.	6. A	Yanıtınız yanlış ise “Evrensel Dilbilgisinde İlke ve Değiştirgenler” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
2. B	Yanıtınız yanlış ise “Sözdizim” konusunu yeniden gözden geçiriniz.	7. C	Yanıtınız yanlış ise “Üretici Dilbilgisi” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
3. C	Yanıtınız yanlış ise “Kuralcı Dilbilgisi” konusunu yeniden gözden geçiriniz.	8. A	Yanıtınız yanlış ise “Evrensel Dilbilgisi” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
4. A	Yanıtınız yanlış ise “Betimleyici Dilbilgisi” konusunu yeniden gözden geçiriniz.	9. A	Yanıtınız yanlış ise “Evrensel Dilbilgisinde İlke ve Değiştirgenler” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
5. C	Yanıtınız yanlış ise “Üretici Dilbilgisi” konusunu yeniden gözden geçiriniz.	10. C	Yanıtınız yanlış ise “Evrensel Dilbilgisi” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

Kaynakça

- Altınörs, Atakan. (2010). "Düşünce ile dil arasındaki ilişkiye Descartes'in yaklaşımı" *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 28(1): 389-401
- Aydın, Özgür. "İkinci Dil olarak Türkçe öğretiminde Türkçe dilbilgisi betimlerinin görünümü" *Çağdaş Türk Dili*, sayı 137-138 (1999), 33-41
- Bresnan, Joan (2001) *Lexical-Functional Syntax*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Carnie, Andrew. (2013). *Syntax: A Generative Introduction*. (3rd Edition) West-Sussex: Wiley-Blackwell.
- Chomsky, Noam (1955) *Logical Structure of Linguistic Theory*. MIT Humanities Library; Chicago: University of Chicago Press, 1985.
- Chomsky, Noam (1955) *Syntactic Structures*. The Hague: Mouton, 1957. Reprint. Berlin and New York, 1985; Berlin and New York: Mouton de Gruyter.
- Erguvanlı, Eser (1984) *The function of word order in Turkish grammar*. Berkeley: University of California Press.
- Erkü, Feride (1983) *Discourse pragmatics and word order in Turkish*,. Ph.D. Dissertation, University of Minnesota.
- Goldberg, Adele (2006) *Constructions at Work: The Nature of Generalization in Language*. New York: Oxford University Press.
- Hofman, Beryl (1995) *The Computational Analysis of the Syntax and Interpretation of "Free" Word Order in Turkish*. Ph.D. Dissertation, University of Pennsylvania.
- Kaplan, Ronald M., ve Joan Bresnan (1982). "Lexical-functional grammar: A formal system for grammatical representation." *Formal Issues in Lexical-Functional Grammar* 29-130.
- Özsoy, Sumru A. (1997). "Chomsky'nin Sözdizim Kuramına bir Bakış" *Dilbilim Araştırmaları Dergisi*, 9-12.
- Pinker, Steven (1995) *The Language Instinct: How the Mind Creates Language*. New York: Harper Perennial Modern Classics.
- Sampson, Geoffrey (2005) *The Language 'Instinct' debate*. New York: Continuum Press.
- Taylan, Eser Erguvanlı. (1984). *The function of word order in Turkish grammar*. Vol. 106. Univ of California Press.
- Van Valin, Robert D. & Randy J. LaPolla (1997) *Syntax: structure, meaning and Function*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Uzun, Engin (2000) *Anaçizgileriyle Evrensel Dilbilgisi ve Türkçe*,. İstanbul: Multilingual.
- Chomsky'nin tezi <http://alpha-leonis.lids.mit.edu/chomsky/> web sitesinden indirilebilir.